

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НЕГАТИВНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ЯВИЩА
У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ
В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ**

МОНОГРАФІЯ

*За науковою редакцією кандидата психологічних наук
В. М. Духневича*

Кропивницький – 2020

УДК 316.483:355.321:159.923

Н 41

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 17/19 від 19 грудня 2019 року

Рецензенти:

О. О. Горова, доктор психологічних наук;

О. І. Кудерміна, доктор психологічних наук;

Н. І. Череповська, кандидат психологічних наук

**Негативні психологічні явища у політико-правовій сфері
в умовах воєнного конфлікту / В. М. Духневич, О. М. Кочубейник,**

Н 41 О. Ю. Осадько, З. Ф. Сіверс; за наук. ред. В. М. Духневича; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. – 188 с.

ISBN 978-966-189-527-9

У монографії здійснено спробу рефлексії негативних психологічних явищ у системі «особистість–держава» в умовах воєнного конфлікту. Презентовано соціально-психологічну концепцію запобігання та протидії негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері, пов'язаним із збройним протистоянням на сході країни; систематизовано та описано психологічний зміст проявів таких явищ. Розглянуто механіку соціального виробництва аномії в просторі комунікативного суспільства та представлено концепцію дискурсивного виробництва аномії. Порушується проблематика соціального нігілізму та особливостей нігілістичного дискурсу в ЗМК; аналізуються смислотворчі обмеження особистості у сприйнятті політико-правової інформації. Запропоновано бачення напрямків та психологічних механізмів впливу ситуації гібридної війни в Україні на перебіг політико-правової ідентифікації громадян.

Адресовано викладачам психології закладів вищої освіти, студентам, науковцям, соціальним педагогам і вихователям, фахівцям у галузі правотворчої та правозастосувальної діяльності.

УДК 316.483:355.321:159.923

ISBN 978-966-189-527-9

Видано державним коштом. Продаж заборонено

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2020
© Духневич В. М., Кочубейник О. М., Осадько О. Ю., Сіверс З. Ф., 2020

ЗМІСТ

Вступ (<i>В. М. Духневич</i>)	5
Розділ 1. Особливості політико-правових уявлень громадян в умовах гібридної війни (<i>В. М. Духневич</i>)	8
1.1. Негативні психологічні наслідки війни в системі «особистість – держава»: проблемне поле дослідження	8
1.2. Негативні психологічні явища в політико-правовій сфері: основні ефекти та їх дескрипція.....	23
1.3. «Громадяни + влада» чи «громадяни vs влада»?.....	35
<i>Література до розділу</i>	44
Розділ 2. Механіка соціального виробництва аномії у просторі комунікативного суспільства (<i>О. М. Кочубейник</i>) ..	46
2.1. Трансформація соціального простору як чинник аномії: глобалізаційний вимір аномії українського суспільства.	46
2.2. Соціальна механіка виробництва аномії, або як відбувається втрата владним дискурсом гегемонії над порядком соціальності	58
2.3. Особливості аномії в умовах воєнного конфлікту: основні сфери руйнації морально-етичних конвенцій в українському суспільстві (2017 – 2019 рр.)	87
<i>Література до розділу</i>	105
Розділ 3. Онтологічні і концептуальні ресурси концепцій нігілізму. Соціально-психологічний аналіз нігілізму в політико-правовій сфері (<i>З. Ф. Сіверс</i>).....	109
3.1. Еволюція уявлень про нігілізм у філософських концепціях ..	109
3.2. Психологічна традиція вивчення нігілізму	121
3.3. Специфіка суб’єктної активності особистості з проявами нігілізму в політико-правовій сфері.....	132
<i>Література до розділу</i>	146

Розділ 4. Політико-правова ідентифікація особистості в умовах гібридної війни (О. Ю. Осадько)	151
4.1. Політико-правова ідентифікація особистості як об'єкт дослідження.....	151
4.2. Теоретична модель перебігу політико-правового самовизначення особистості в умовах ціннісної дезорієнтації суспільства.....	165
4.3. Розробка та апробація емпіричних критеріїв діагностики порушень процесу політико-правової ідентифікації особистості.....	174
<i>Література до розділу</i>	181
Замість висновків (В. М. Духневич)	185

ВСТУП

Монографія, яку ви тримаєте в руках, є результатом роботи авторського колективу лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України над темою «Науково-методичні стратегії запобігання негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту», що виконувалася у 2017–2016 рр. Не всі ідеї та розробки увійшли до цієї праці. Деякі матеріали, що були використані під час написання цієї монографії, зацікавлений читач може знайти в публікаціях і статтях співробітників лабораторії. Частково ця наша робота є продовженням розробок, представлених у посібнику «Негативні психологічні явища у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту: шляхи і засоби запобігання».

У цій, по суті фінальній, роботі ми намагалися викласти наші головні ідеї та здобутки щодо проблематики негативних психологічних явищ, пов'язаних з анексією АР Крим та воєнними подіями на сході нашої країни. Теоретичні та практичні результати досліджень кожного з авторів монографії являють собою самостійне дослідження і водночас складають загальну картину досліджуваного явища. Ми, звісно, не могли охопити всі явища і феномени, що супроводжують воєнні дії в країні, та їхні наслідки, проте намагалися, наскільки це можливо, врахувати увесь спектр проявів психологічних реалій у політико-правовій сфері суспільного буття.

У першому розділі зроблено спробу найбільш широкого узагальнення проблематики негативних психологічних явищ, що супроводжують воєнну агресію з боку Російської Федерації та руйнацію української ідентичності на сході нашої країни. Представлено результати власних досліджень автора та узагальнення розвідок інших авторів, описано основні тенденції в перебігу негативних психологічних явищ, що супроводжують воєнні дії на сході, та здійснено попередню систематизацію цих явищ. Пропонується низка заходів, спрямованих на запобігання та

протидію поширенню таких явищ. Акцент зроблено на тому, що ці заходи мають бути спрямовані на захист основних прав та свобод людини і громадянина, на забезпечення й збереження загальнонаціональної ідентичності, територіальної цілісності Української держави, соціальної солідарності та справедливості.

У другому розділі увагу зосереджено на аномійних процесах, розкрито тенденцію до зростання прагматизму, скептицизму та морального релятивізму, які зумовлюють актуалізацію індивідуалістичних поведінкових настановлень. Обстоюється думка, що в умовах воєнного конфлікту найбільша дисперсія соціальних практик відбувається в тих сегментах, які стосуються безпосередньо особистості (автономія, справедливість, моральний обов'язок), і значно менша – у більш абстрактних сегментах (милосердя, незаподіяння шкоди). Показано, як відбувається руйнація звичних систем оцінювання в результаті воєнного конфлікту, та викладено наукове бачення наслідків такої руйнації. Описано соціально-психологічні симптоми гібридного протистояння та їхній вплив на політико-правові процеси.

У третьому розділі порушується проблематика соціального нігілізму в політико-правовій сфері. Показано розвиток і трансформацію уявлень про нігілізм в історичній перспективі, розкрито психологічний зміст феномену нігілізму в актуальних політико-правових умовах. Обґрунтовано розуміння нігілізму в політико-правовій сфері як виду протестної активності, спрямованої на зміни відповідно до самовизначення особистості щодо системних позицій «особистість – суспільство» та «особистість – держава». При цьому нігілізм у політико-правовій сфері розглядається як потенційно продуктивна активність у політико-правовому просторі.

Останній, четвертий, розділ презентує дослідження, що стосуються проблематики політико-правової ідентифікації особистості у зв'язку з гібридною агресією з боку РФ. Запропоновано бачення напрямків та психологічних механізмів впливу ситуації гібридної війни в Україні на перебіг політико-правової ідентифікації громадян. Зроблено висновок, що воєнний конфлікт, який загострює соціальну, економічну та політичну кризи в країні, є вагомим чинником порушення процесу самовизначення особистості в політико-правовій сфері. Розкрито психологічні механізми пору-

шення процесу ідентифікації особистості, зокрема втрату нею афективно-когнітивного балансу під час здійснення ідентифікаційних виборів. Показано, що афективно зумовлені політико-правові вибори, на провокацію яких переважно спрямовуються пропагандистські впливи масмедіа, призводять до відмови суб'єкта самовизначення від подальшого розвитку своїх конструкцій дійсності. Переконливо обґрунтовано думку, що перебіг процесу політико-правової ідентифікації особистості залежить не так від об'єктивної складності ситуації самовизначення, як від повноти реалізації особистістю своїх смислотворчих здібностей у процесі освоєння виявлених альтернатив вибору.

Сподіваємось, що запропоновані в монографії матеріали та ідеї стануть у пригоді не лише психологам, а й фахівцям правозастосувальної практики і спеціалістам, що працюють над питаннями реінтеграції Донбасу в український соціокультурний та політико-правовий простір.

З повагою, науковий редактор В. М. Духневич

РОЗДІЛ 1

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ УЯВЛЕНЬ ГРОМАДЯН В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

1.1. Негативні психологічні наслідки війни в системі «особистість – держава»: проблемне поле дослідження

Війна. Воєнний конфлікт. Громадянська війна.

Сучасний український політикум залежно від власних політичних переконань та політичних завдань і замовлень по-різному оцінює та описує те, що відбувається нині на сході України. У будь-якому разі ці смисли транслюються в український соціум, знаходячи своїх прихильників, симпатиків та антипатиків. Досить часто такі смисли презентуються як політичними акторами, так і пересічними громадянами в публічному просторі, викликаючи дискусії, а інколи й провокуючи «мову ворожнечі», коли переконання заважають навіть не почути, а слухати іншу сторону. ЗМК, що належать тим чи іншим групам політичних інтересів, також відіграють свою роль, поширюючи такі смисли і суперечки, транслюючи думки, оцінки, судження, стереотипи, міфи та настанови, створені задля задоволення конкретних політичних цілей (у тому числі і таких, що від 2013 року активно використовуються РФ: «законний референдум» у Криму, «громадянська війна», «повстанці-шахтарі»). І опоненти перетворюються на супротивників, яких затаює вир конфлікту, виникає бажання перемогти будь-якою ціною, довести свою «єдино правильну» точку зору. Війна досить швидко вийшла за межі лише використання зброї та поділу

території. Ведеться головна боротьба – боротьба ідей, переконань, міфів і т. ін. А у війні, як відомо, будь-які засоби гарні. Головне – це результат.

У сучасних війнах ворог – це не лише чужа армія і чужа держава, а різноманітні індивіди, групи, рухи, які вдаються до партизанської тактики, тероризму, на противагу відкритому військовому протистоянню. І зазвичай такі індивіди, групи та рухи знаходять підтримку (фінансову, матеріальну, людську, інформаційну) у тих, кому це вигідно. Поряд із воєнними діями розгортається потужна інформаційна пропагандистська кампанія. Окрім воєнних дій, вирішуються завдання встановлення контролю над територією невійськовими, несилдовими методами (стратегічними, ментальними, психологічними) за допомогою зміни уявлень та формування відповідних настановлень, налагодження «взаєморозуміння», інтеграції з місцевим населенням.

У дискурсивному просторі з'являються вислови на кшталт «заморожений конфлікт», як в Абхазії, Молдові та інших точках. У літературі для позначення таких політико-правових колізій використовують термін «конфлікт низької інтенсивності» – «low intensity conflicts» (LICs) (термін виник у 1980-х роках). Такого роду конфлікти визначають поняттями «заворушення», «тероризм», «партизанська війна», «поліцейська робота», «національно-визвольна війна» тощо, які свідчать про те, що за ними стоять жертви серед людей і породжені цим чутки та міфи, що також стають інструментом залучення до конфлікту. Як зазначає М. Кревельд, «у багатьох країнах «третього світу», від ПАР до Лаосу, конфлікти низької інтенсивності, цілком імовірно, були основним інструментом досягнення політичних змін. Колоніальні імперії, що контролювали приблизно половину земної кулі, зазнали поразки без єдиної міждержавної війни із застосуванням звичайного виду зброї, а тільки за допомогою конфліктів низької інтенсивності, відомих як «національно-визвольні війни». <...> Імовірно, про політичну значущість конфліктів «низької інтенсивності» найкраще свідчить те, що їхні результати, на відміну від результатів традиційних воєн, як правило, визнавалися міжнародним співтовариством» (Кревельд, 2005, с. 48).

Отже, події, що відбуваються нині в Україні, як і будь-який конфлікт низької інтенсивності, з політико-правової точки зору можна описати як поєднання власне воєнних дій та пов'язаних із ними злочинів і «легалізованої» організованої злочинності, а також масований цілеспрямований політико-ідеологічний вплив на свідомість громадян, що перебувають усередині такого конфлікту або є до нього дотичними. Ще один важливий для нас аспект – це порушення прав людини, посягання на її базові громадянські свободи, зокрема щодо політичних та релігійних переконань, можливості вільно виражати та відстоювати власні національні і політичні вподобання тощо. Задоволення парціальних політичних цілей шляхом використання тактики терору і дестабілізації (у тому числі власне психологічними інструментами -поширення чуток, мемів, жахів, ідеологем та пропагандистських лозунгів тощо) слугує і суто психологічним цілям - вплинути на ідентичність громадян, що опинилися у фокусі такого конфлікту. В «українському сценарії» – це спроба РФ реалізувати власну політику ідентичності – етнічної (на кшталт ідентичності «мешканець ЛНР/ДНР», «Донбас – частина російського світу» (рос. – русского мира), «кримсько-татарські активісти – терористи ІДІЛ» і т.ін) чи релігійної («УПЦ – не легітимна» і т.ін.). Основою такого гібридного протистояння є психологічний механізм формування іншої ідентичності для встановлення контролю над цивільним населенням. Здійснюється інтеграція наших громадян у російський культурний та політико-правовий простір, у тому числі коли мешканцям Донбасу видають російські паспорти. Гібридна війна – це фактично мікс різних форм соціальної дії, орієнтований на заміну ідентичності, формування засобами військової пропаганди негативного образу іншого (у цьому випадку – України як держави, її політико-правових інститутів та силових структур).

У науковій і публіцистичній літературі презентовано бачення передумов та витоків ситуації, що в 2014 році призвела до утворення «ЛНР/ДНР» й уможливила зародження сепаратистських рухів. Зацікавлений читач може знайти їх при бажанні. Найбільш загальне, цілісне бачення, як нам здається, представлено в роботах Є. Головахи, який вважає, що сучасне українське суспільство – це «суспільство стихійної пострадянської трансформації і відкладеного

декларованого транзиту», якому притаманні такі характеристики, як подвійна інституційна система, масова аномічна деморалізація і масова соціальна ексклюзія¹; цінності «спотвореного модерну», неостанові утворення як основа соціальної структури; брак «інституційної» довіри, «негативні ідентичності» (Головаха, 2016). А це вже, власне, психологічна політико-правова проблематика, яка була покладена в основу відповідних гібридних технологій руйнації загальноукраїнської ідентичності. Хоча дослідник у своїх працях аналізує стан суспільної свідомості і не «прив'язується» до воєнних подій на сході, його висновки значною мірою перегукуються з нашою проблематикою. Він вважає, що, з погляду подальшого успішного просування України на шляху демократичного транзиту, суспільна свідомість має трансформуватися в таких напрямках: 1) формування національно-громадянської ідентичності (на відміну від етнічної та регіональної) як домінантної; 2) створення атмосфери соціальної довіри, відновлення масової довіри до держави, політичних інститутів та бізнесу; 3) відмова політичного класу від пострадянського свавілля та конструювання феномену «елітарної аскези»; 4) подолання масової соціальної відчуженості та соціального цинізму; 5) зміна системи цінностей.

І. Семиволос, директор Центру близькосхідних досліджень, пропонує більш сфокусоване бачення причин, що уможливили сепаратизм і запуск з боку РФ проекту «Новоросія»: «Ми провели там досить плідний тиждень, мали багато зустрічей, консультацій, і з'явилося відчуття, що *велика частина цього конфлікту була викликана психологічними очікуваннями, підвищенням непередбачуваності ситуації, невпевненістю*. Люди звикли жити в умовах режиму Януковича, і коли це все розвалилося буквально за кілька днів, для них це було шоком. Це *відчуття небезпеки викликало, жило і підвищувало ось цю конфліктність*» («Мы вернемся в Донбасс») (тут і далі в цитатах курсив наш. – В. Д.). Отже, унаслідок

¹ Соціальна ексклюзія, або соціальне виключення, – усунення від участі в основних видах діяльності суспільства або розрив соціальних зв'язків, що призводить до зменшення участі. Конструкт «соціальна ексклюзія» створено в соціологічній науці, щоб пояснити інституціональні відмінності в отриманні вищого статусу і в доступі до ресурсів (як антонім включення, що, відповідно, означатиме надання такого доступу та статусу).

невизначеності ситуації було реалізовано сценарії, коли через маніпулювання свідомістю актуалізувалися протестні форми політичної участі після Революції Гідності, що й дало змогу привнести в конфлікт сепаратистські і терористичні гасла.

На думку І. Руценка та І. Дубровського, «московські політтехнологи експортували на схід та південь власний ідеологічний продукт у вигляді ідей «Новоросії», «народних республік» та «російської весни». Зрозуміло, що 99 % мешканців регіону про такі ідеологічні новації ніколи раніше не чули й проходили за лічені тижні прискорений «лікбез», споживаючи російський інформаційний контент біля телевізорів. Відтак, як часто буває, відбулася *міфологізація гасел і трендів*. Пересічному громадянину втовмачувалося, що його особистий порятунок пов'язаний з приходом росіян на чолі з Путіним. Тільки в цьому разі – безпека, матеріальний добробут, інакше – хаос, біди та страждання. Технологічно ця теза підкріплювалася потужною кампанією *заякування* мешканців Донбасу сконструйованими мемами «бандерівця», «правосека», «хунти» тощо. У цій ситуації статистична частка прихильників Росії і справді виросла. Регіональна ідентичність перевищувала загальноукраїнську» (Стратегії трансформації..., 2015, с. 139-140).

Як свідчать результати досліджень (Стратегії трансформації..., 2015, с. 140-141), навесні 2014 року громадська думка на сході України мала критичний характер з погляду цілісності держави та проголошення вектора на євроінтеграцію. Політико-ідеологічний, пропагандистський вплив з боку РФ на стан колективної свідомості мав на меті зруйнувати моральні та політико-правові регулятори суспільного життя і призводив до соціального божевілля². На сході та півдні країни спостерігалися явища масової істерії, коли натовп скандував: «Росія!», «Путін, захисти!», «Росія, введи війська!» та ін. На тлі таких масових, емоційно насажених (чи, точніше, заряджених) дійств і стали можливими розвиток сепаратистських

² Термін, як і саму концепцію соціального божевілля, розробили в 1990-ті роки українські соціологи Н. Паніна і Є. Головаха. Соціальне божевілля вони визначили як форму колективної девіантної поведінки (соціальна патологія), яка веде загалом до соціальної катастрофи.

сценаріїв та проведення «псевдореферендумів» у Криму, Луганську, Донецьку і здійснені спроби їх організації в інших містах та областях. Десь, як наприклад в Одесі, ейфорія та істерія були зруйновані, а десь «волевиявлення» зумовило розвиток соціально-політичних уявлень населення вже окремо, по різні боки фронту.

Одним із відтермінованих психологічних результатів таких «волевиявлень» для певної частини мешканців сходу країни став страх. Насамперед страх відкрито висловлювати власну думку, мотиви та наміри в публічному просторі. Таке «маскування» здійснюється заради власної безпеки і безпеки своїх близьких та рідних і є однією із стратегій виживання, засобом самозбереження. Проте відомо, що постійне «маскування» власної думки може призводити до того, що людина починає сама вірити у те, що вона говорить, а отже, транслювати та поширювати смисли, що не відповідають її справжнім ціннісно-мотиваційним та світоглядним уподобанням. У поєднанні з постійним ідеологічним пресингом з боку РФ, забороною українського контенту це створює значні ризики політико-правового самовизначення, а за рахунок самонавіювання (віримо у те, що говоримо), безпосередньо, продукує цілий комплекс оцінок-очікувань-ставлень щодо влади та Української держави загалом, утверджує патерналістські настановлення щодо влади тощо. Що ж до «влади» на території ОРДЛО, то це може зумовлювати пошук безпеки у більш сильного – «царя» – та формує відповідні настановлення й очікування щодо керівництва РФ. Як свідчать результати досліджень, образ «спасителя Путіна» є досить стійким і, якщо очікування не відповідають дійсності, громадяни схильні шукати пояснення та виправдання, чому «Путін цього не робить» (детальніше див. Фокус-групи...).

Загалом, ідеологічні, пропагандистські впливи з боку північного сусіда є постійними. Серед іншого, РФ здійснює й інші психологічні інтервенції в політико-правовий простір, реалізуючи політику розмивання загальноукраїнської ідентичності на Донбасі і в Криму та включення наших громадян у російський політико-правовий простір. Як стало відомо із заяви губернатора Ростовської області Василя Голубєва, на листопад 2019 року понад 170 тис. жителів тимчасово окупованих окремих районів Донецької та Луганської областей України отримали російські паспорти. І

переважна більшість із них повернулася жити на територію ОРДЛО: ніяких бонусів, виплат чи інших преференцій щодо роботи, що мають громадяни РФ, такі наші «співвітчизники-росіяни» не отримали. Така гібридна форма війни лише розв'язує руки керівництву РФ, даючи можливість захищати «своїх» громадян на території України. Крім того, постає питання: а які суто психологічні наслідки в політико-правовій сфері це буде мати? Очевидно, найбільш вагомими будуть такі, як очікування на захист та допомогу з боку РФ у протидії «злочинній» і «нелегітимній» українській владі, ще більше руйнування загальноукраїнської ідентичності, поширення різноманітних патерналістських очікувань від влади (на кшталт, «повинна надати можливості для національного та економічного самовизначення республік», «відновити зруйновану інфраструктуру», «забезпечити робочими місцями», «забезпечити виплати», «покарати винних за початок війни на Донбасі», «повна амністія для всіх» без врахування тяжкості скоєних злочинів, «народна міліція» і «місцеві органи влади» з розширеними повноваженнями і без контролю з боку українського уряду) та багато іншого. Наразі спрогнозувати всі можливі негативні наслідки таких гібридних форм війни важко, проте реалізація такої політики з боку РФ для українського соціуму однозначно буде визначати специфіку інтеграційних та реінтеграційних процесів включення мешканців ОРДЛО та Криму в український соціокультурний та політико-правовий простір на найближчі десятиліття. Слід враховувати також тотальну політико-ідеологічну «русифікацію», яку проводить РФ через своїх агентів. Це підриває також етнічну ідентичність наших громадян на сході. Діяльність РФ та окупаційної влади на територіях ОРДЛО та Криму змінюють свідомість, позиції і поведінку людей, нове покоління виховується в душі «російського світу».

В Україні воєнний конфлікт на Донбасі прийнято називати «гібридною війною». З цього питання можемо констатувати певний консенсус як учених, практиків, так і проукраїнських політиків. Головним об'єктом такої війни є саме свідомість супротивника. І боротьба, що її супроводжує, – це так названі «уроки» (за М. Кревельдом, 2006). Убивства, насилля, політичні (релігійні, ідеологічні та інші) репресії та переслідування – це «уроки» для інших. Знищується стільки людей, скільки потрібно, щоб ті, хто

залишився в живих, засвоїли «урок». Фактично репресії щодо кримських татар на окупованому півострові, звинувачення з боку РФ наших громадян у тероризмі, викрадення наших громадян з території Білорусії, Криму, ОРДЛО – це в тому числі й спроба вплинути на політико-правову свідомість громадян, їхні уявлення щодо власних прав та свобод. А ще точніше – нав'язати їм іншу картину світу, в якій права та свободи не можна відстоювати: потрібно бути вдячним за те, що живий.

Напевно, не може бути іншого бачення війни, крім негативного. Загибель та каліцтво людей, руйнування й втрата матеріальних та культурних цінностей – лише один найбільш очевидний аспект. Але є не менш, а можливо, і більш важливий – психологічний. Згідно з дослідженнями військових медиків та психологів, людина, що переживала воєнні дії, перебувала в бойових умовах, після виходу з таких умов переживає так названу кризу ідентичності, тобто втрату цілісності та віри у своє соціальне призначення. Це виявляється в порушенні здатності учасників бойових дій та цивільних, що пережили воєнні чи інші екстремальні події, оптимально проявляти себе в складних соціальних взаємодіях, у котрих і формується самореалізація людської особистісності (детальніше див. Тарабрина, 2007). Такі люди часто можуть втрачати інтерес до громадського життя, знижується їхня активність у вирішенні власних життєвих проблем та завдань. Спостерігається втрата здатності до співпереживання і потреби в душевній близькості з іншими людьми. Фактично перелік можливих негативних психологічних наслідків може бути великим – від окремих дисфункцій до ПТСР та глобальних змін психіки. Проте нас цікавить соціальний аспект, що проявляється в ступені ефективності вирішення особою завдань у складних соціальних ситуаціях.

І. Ситник зазначає, що «в учасників бойових дій після повернення додому з'являються гнітні почуття непотрібності, провини, напади агресії... Почуття провини розгортається в дуже складні сценарії. Починають запускатися руйнаційні сценарії – це й алкогелізм, і наркоманія, і суїцидальні наміри» («Психологи лікують ...»).

Інший аспект негативних психологічних наслідків війни пов'язаний із мілітаризацією свідомості громадян. З одного боку, суспільство в цілому та кожен окремий його член через ЗМК

отримує меседжі, смисли в яких презентовані через поняття «терористи», «окупація», «зброя», «смерть», «втрати», «обстріли», «вибухи» та ін. Навіть попри те, що протягом останніх років інтенсивність таких повідомлень знизилася (люди втомилися слухати про війну, і ЗМК підлаштувалися до цього), проблематика воєнних дій та їхніх наслідків постійно перебуває у фокусі суспільної свідомості. З другого боку, воєнні дії вже давно вийшли за межі лише території Донецької та Луганської областей. У Києві та інших містах України останнім часом відбулося декілька резонансних убивств посадовців та політиків із використанням зброї чи вибухівки. Частина колишніх бійців добробатів повернулися додому і привезли із собою нелегальну зброю: у ЗМК трапляються повідомлення про суїциди, вибухи гранат у людних місцях, убивства на ґрунті ревнощів, злочини з використанням зброї тощо. У зв'язці з воєнними подіями на Донбасі ці події не мають такого широкого резонансу, як, скажімо, це могло бути ще у 2012 році. Разом з тим у дискурсивному просторі досить активно порушується питання про легалізацію зброї.

Як відомо, питання легалізації зброї традиційно перебувало в площині дискурсу поряд з темою легалізації проституції і канабісу. Події в Криму і на сході України актуалізували цю тему й стали поштовхом для виходу її на новий рівень обговорення. Так, О. Гуменюк було проведено моніторинг новинних інтернет-ресурсів за п'ять місяців 2019 року (з березня по липень включно), відібрано й проаналізовано 209 публікацій, у яких згадувалася вогнепальна зброя. На основі даних контент-аналізу новинних повідомлень визначено 16 тематичних блоків і частки внеску кожного в інформаційне поле на цю тему. А саме: 1) незаконна зброя у мирного населення, доступність зброї для населення (18 %); 2) торгівля зброєю, зброя і наркотики (14 %); 3) зброя для захисту населення (13 %); 4) правоохоронці неналежно виконують свої обов'язки щодо захисту населення (8 %); 5) обстріли позицій ЗСУ (7 %); 6) дискусія щодо легалізації зброї (7 %); 7) профілактичний захід добровільної здачі зброї (5 %); 8) зброя небезпечна для дітей (5 %); 9) збройні напади (5 %); 10) незаконна зброя з ООС (5%); 11) використання зброї (зареєстрованої і незареєстрованої) особами в стані алкогольного сп'яніння (3 %); 12) незаконне поводження зі зброєю,

знайдено арсенал зброї (3 %); 13) зброя для вбивства (2 %); 14) контрабанда зброї (2 %); 15) покарання за незаконне зберігання зброї (1 %); 16) зброя для самогубства (1 %). Показано, що збільшилася кількість петицій до Президента України щодо легалізації вогнепальної зброї (2015 рік (з 29 серпня³) – 19538 петицій, 2016 рік – 28618, 2017 рік – 33004, 2018 рік – 36741, перше півріччя 2019 року – 44280 петицій).

У петиціях легалізація зброї подається як необхідний крок для подолання, стримування ряду загроз або запобігання таким загрозам. Потенційні загрози виникають через ті чи ті соціальні проблеми. Проблеми, до яких найчастіше апелюють у текстах петицій, такі: 1) зовнішня агресія, 2) правова неврегульованість обігу незаконної зброї, 3) вільний доступ до «чорного» ринку зброї, 4) бездіяльність правоохоронних органів, 5) беззахисність людей перед олігархічними кланами та 6) зростання злочинності.

Автори петицій, описуючи потенційних користувачів легальної зброї (а значить, насамперед себе), застосовують загальні, «розмиті» слова і словосполучення («кожен громадянин України», «усі», «українці»), героїчні («спроможні захистити себе, інших людей та державу», «громадяни зі зброєю в руках захищають себе та власність»), а також підкреслено неагресивні (типу «спільнота простих людей», «законослухняні громадяни») характеристики. Останній тип образу власників зброї трапляється дещо частіше, адже використовується в тексті як протиставлення незаконослухняним громадянам, які мають зброю і не чекають на дозвіл від держави. При цьому нерідко населення країни в цілому позиціонується як «чесні і гідні громадяни», які стають жертвами злочинців з нелегальною зброєю.

Важливим аспектом мілітаризації суспільної свідомості на території ОРДЛО є відновлення та запровадження мілітаристських ритуалів і практик радянських часів. В умовах воєнних дій розширено функції та права «людини з автоматом»; соціальний статус таких людей, порівняно з іншими категоріями громадян, підноситься на вищий рівень, вони героїзуються. Публічне висловлення

³ 28 серпня 2015 року видано Указ Президента України № 523 «Про Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України».

підтримки України чи засудження дій «людей зі зброєю» неможливе. Нелояльність до «режиму» переслідується, люди зазнають тортур та катувань за свої переконання, їх ув'язнюють за сфабрикованими звинуваченнями. ЗМК перебувають під жорстким контролем окупаційної влади і можуть транслювати лише ті смисли й меседжі, які їм далі просувають ідею «російського світу». Очевидно, що права та свободи громадян у такій ситуації не тільки обмежені, а й сильно викривлені.

Мілітаризація свідомості серед іншого проявляється і в тому, що від початку війни відбулося послаблення державної монополії на насилля через діяльність парамілітарних структур. З одного боку, найбільш яскравий приклад – це «ополчення» «ЛНР»/«ДНР» (скільки там українських громадян, а скільки громадян РФ – питання відкрите), «казацькі» загони, на кшталт «Приазовського казацького війська ДНР», «Добровільне товариство зі сприяння армії, авіації і флоту ДНР». Діють військово-патріотичні клуби для військової підготовки резервістів-бойовиків, використовуються різноманітні засоби психологічного тиску, провокацій, шантажу з метою залучення місцевого населення воєнних угруповань «ЛНР»/«ДНР». Відбувається всеохопна мілітаризація регіону.

У 2014 р. і на підконтрольній Україні території з'явилися добробати, які в складній ситуації початку воєнних дій допомогли відстояти незалежність. З часом відбулася інкорпорація таких добробатів у структури ЗСУ і Нацгвардії, проте уявлення про те, що справедливість, цінності, переконання тощо можна (а інколи й потрібно) відстоювати зі зброєю в руках, залишилося в суспільній свідомості. І такі уявлення можуть актуалізуватися за певних обставин.

Звикання до війни в перші роки воєнних дій на Донбасі проявилось і в тому, що на рівні буденної свідомості виправдовувалася жорстокість тих, хто взяв до рук зброю, щодо ідейних супротивників та мирних громадян (навіть попри участь РФ у конфлікті не можна заперечувати наявність серед «ополченців» наших громадян, які виступали проти Української держави та мови).

Ще один аспект негативних психологічних наслідків війни пов'язаний із тією обставиною, що ситуація воєнних дій передбачає більш жорстке виявлення і за потреби використання влади, більшу

авторитарність в окремих аспектах державної політики. І це об'єктивна необхідність гарантування безпеки громадян. Проте в українців завжди були і зберігаються нині побоювання, що використання влади окремими політичними діячами та силовими структурами може мати негативні наслідки для демократичних інститутів і плюралізму. Разом з тим саме звання до війни, узвичаєння її як частини суспільної дійсності дає владі карт-бланш на жорсткі дії.

Коротко відзначимо ще один аспект негативних психологічних наслідків війни, пов'язаний із самою ситуацією воєнних дій та агресією РФ у Криму і підтримкою сепаратистських настроїв та рухів в ОРДЛО. ЗМК періодично повідомляють про активність збройних сил РФ на кордоні з Україною. Тут маємо дві протилежних тенденції. З одного боку, це, якщо можна так сказати, підтримує в тонусі суспільні настрої щодо агресії РФ, формує мобілізаційне тло для симпатиків української державності, а з другого – накопичує втому від війни, закріплює настановлення на досягнення миру з РФ будь-якою ціною у прихильників Кремля. Звісно, це лише дві крайніх тенденції, насправді їх набагато більше, у тому числі у вигляді різних поєднань мотиваційно-ціннісних та світоглядних бачень. Крім того, побоювання, що воєнні дії можуть вийти за межі території ОРДЛО передусім на кордоні і через кордон із РФ, породжує до життя різні комплекси оцінок, суджень, ставлень та очікувань щодо гарантування безпеки громадян державою та її силовими структурами.

До слова, в експертному середовищі представлені різні думки про психологічний вплив РФ на початок та перебіг подій на Донбасі. Ідеться не про матеріально-технічне забезпечення життєдіяльності «ЛДНР», а саме про психологічне підґрунтя суспільно-політичних та економіко-правових процесів, що дали змогу РФ окупувати територію. У цих баченнях так чи інакше представлена думка про штучно сконструйовану «донбаську міфологеми»⁴. Це комплекс

⁴ Детальніше див.: Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій. (Аналітична доповідь Центру Розумкова) (2014). *Національна безпека і оборона*, 5-6, 3-5. Взято з http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD148-149_2014_ukr.pdf.

формування настановлень, через які РФ та підконтрольні їй ЗМК презентують свою версію причини виникнення конфлікту на сході країни, його особливості та ситуацію в Україні загалом. Фактично «донбаська міфологема» – це чотири тези, чи смисли, що створюють замкнутий образ ситуації в Україні для симпатиків «російського світу».

Перша. В Україні у 2014 році відбувся державний переворот, у результаті якого до влади прийшли націоналістичні сили, «бандерівці». Друга. В Україні «громадянський конфлікт», «громадянська війна». А «русофобська київська влада» не чує «колишніх шахтарів і трактористів» та здійснює проти них «каральну операцію». Третя. Донбас історично не є українською територією, це так звана «Новоросія». І, відповідно, четверта: Росія непричетна до збройного конфлікту на Донбасі, а українська влада має вести прямі перемовини з керівництвом «ЛНР» і «ДНР».

Отже, «донбаська міфологема» – складний комплекс ідеологічних дискурсивних практик, що є елементом гібридної війни і націлений насамперед на ідентичність громадян, що перебувають нині на непідконтрольних територіях. Крім того, він є засобом формування громадської думки не лише в Україні і РФ, але й у світі в цілому.

Зазначимо також, що такого роду дискурсивні практики, аби уможливити їх функціонування, забезпечуються окупаційною владою і кураторами з боку РФ (адміністрація Президента РФ та Уряд РФ, російські спецслужби) шляхом створення та насадження штучної атрибутики «незалежності» і «державності» «ДНР»/«ЛНР». За п'ять років окупації Донбасу зусиллями РФ презентовано «Гімн», «герб» та інші ознаки державності, сформовано кишенькові (маріонеткові) «владні» інституції: «міністерства» і «відомства», різноманітні «ради» (наприклад, «народна рада», «рада міністрів»), «прокуратура», «центробанк», «верховний суд», інші професійні «спілки» та «громадські» організації. Де-факто, як ми вже зазначали, відбувається повільна анексія цих територій, їх утягування в російський політико-правовий та соціокультурний простір.

Ще один важливий аспект, пов'язаний із воєнними діями на сході країни, полягає в тому, що українське суспільство досить поляризоване у своїх оцінках та ставленні до окремих положень

Мінських угод, відповідно до яких Україна зобов'язалася надати «особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» (ОРДЛО), провести там місцеві вибори та амністувати бойовиків «ДНР/ЛНР». Практично кожне питання, пов'язане з воєнними діями на Донбасі, анексією Криму та мирним врегулюванням конфлікту з РФ, має декілька діаметральних точок зору. Наразі можемо констатувати брак консенсусу з цього питання.

Отже, гібридна війна – це війна не тільки і не стільки за допомогою зброї, а війна за допомогою психологічних інструментів, технологій та розробок. Але так само тут є засоби нападу і засоби оборони. І якщо ідеологічний пропагандистський вплив за допомогою міфів, гасел, брехні, нових конструктивів здійснює одна сторона, наступаючи на ідентичність та впливаючи на свідомість громадян, то інша сторона має вживати відповідних заходів. Головним у гібридній війні на Донбасі стає не знищення бойовиків незаконних збройних формувань, а захист місцевого населення, надання йому гарантій безпеки, щоб відірвати населення від бойовиків.

На думку Дж. Шерра, «русский мир» – це світ із власним дискурсом, логікою та зв'язністю. Факти, які випливають з нього, можна оскаржувати і навіть спростовувати. Але світогляд цього середовища фактами не розбити... розбіжність між «руським миром» і порядком, ґрунтованим на Гельсінських угодах, не подолати «розумним компромісом» (Шерр, 2016). Інакше кажучи, гібридна війна РФ проти України та її громадян побудована не стільки на логіці, скільки на емоційних складових вибору. Ілюзія вибору створюється за рахунок формування образу безпеки, що пропонується «російським світом» на протигагу «бандерівській чумі», яка хоче зробити з незгодних «рабів».

Отже, воєнні дії зумовлюють зміни не лише індивідуальної, а й масової свідомості, яка починає функціонувати інакше, ніж у мирний час. Постійні зміни ситуації, її невизначеність для конкретного індивіда призводять до того, що потреба в орієнтації, у визначеності-в-ситуації тут-і-зараз задовольняється за допомогою нестійких утворень, тимчасових колективних орієнтацій у ситуації. Формуються спрощені образи ситуації, що дають змогу швидко відфільтрувати непотрібне та виокремити значуще, формуються

відповідні психологічні настановлення і готовність сприймати ту чи іншу інформацію.

Воєнні дії, як екстремальна, надзвичайна ситуація, суттєво змінюють свідомість особистості, яка переживає такі події. У коло змін потрапляють усі структури самосвідомості. У такої людини з'являються моделі поведінки, що обмежують її соціальну та громадянську ефективність. У неї деформується уявлення про світ, про себе, про інших. В емоційній сфері починають домінувати деструктивні переживання, втрачається відчуття контролю над власним життям. Актуалізується відчуття небезпеки, основні ресурси слугують цілям виживання та забезпечення відчуття психологічної і фізичної безпеки для себе та своїх рідних. Це, зі свого боку, призводить до порушення систем значущих соціальних зв'язків та стосунків. Потреба в безпеці запускає комплекси стосунків та ставлень, орієнтацію на тих, хто зможе гарантувати таку безпеку. Чим, власне кажучи, і користується пропагандистська система РФ, пропонуючи ідеї «російського світу», маніпулюючи масовою свідомістю, використовуючи різні техніки і прийоми дезінформації та сіючи сумніви щодо необхідності та доцільності існування в межах самостійної, суверенної, незалежної держави. Саме тому зростає значення просвітницької і підтримувальної роботи з мешканцями Криму та Донбасу, руйнування негативних стереотипів і формування адекватних, максимально повних образів ситуації.

І ще одне, що видається нам важливим, коли ми говоримо про негативні психологічні наслідки війни. Воєнні дії на території України зумовили появу в суспільстві «людей війни», добровольців – тих, хто з різних причин і по різні боки взяв зброю до рук і став учасником збройного протистояння. У цьому плані значний інтерес становить доробок Української миротворчої школи (дослідження «Номо militants»), яка у листопаді 2015 – лютому 2016 років провела дослідження серед представників збройних добровільних формувань (як українських, так і окремих районів Донецької і Луганської областей) щодо їх оцінки війни на сході України. Ці дослідження ґрунтуються на аналізі глибинних інтерв'ю учасників бойових дій з обох сторін. Результати цього дослідження представлені в мережі Інтернет. Ми ж зазначимо, що поява такої категорії громадян зі своїми уявленнями про «справедливість», «правду» і «мир» потребує

розроблення відповідних програм на державному рівні, які будуть спрямовувати їхню активність у соціально прийнятне річище. А зважаючи на те, що *«добровольці ОРДЛО виявляють готовність до продовження подібної діяльності в інших «гарячих точках», планують надати допомогу «братнім народам», що не хочуть бути в складі України та хочуть будувати Новоросію»* (детальніше див. Homo militants...), ця група людей однозначно потрапляє в групу ризику при розробленні державних програм реінтеграції тимчасово окупованих територій.

1.2. Негативні психологічні явища в політико-правовій сфері: основні ефекти та їх дескрипція

Негативні психологічні явища в політико-правовій сфері, пов'язані із збройним протистоянням на сході країни, можна визначити як явища індивідуальної свідомості та суспільної життєдіяльності, що проявляються у взаємодії особистості та груп із владою під час вирішення складних або проблемних питань політико-правового змісту. В основі таких явищ лежать уявлення громадян про порушення їхніх прав і свобод, про необхідність відновлення справедливості, ухиляння від взяття на себе як громадянина певних суспільно визначених обов'язків. Інакше кажучи, негативні психологічні наслідки можна визначити як порушення ефективної чи оптимальної взаємодії громадян між собою або громадян з органами влади.

Ми вже згадували дослідження та висновки Є. Головахи щодо українського суспільства напередодні початку воєнних дій на сході країни та анексії Криму. До цього варто ще додати, що на момент початку революційних подій на Майдані Незалежності у 2013 р. українське суспільство було значною мірою поляризованим щодо української ідентичності (а точніше, відбувалося протиставлення української і пострадянської ідентичностей за рахунок використання різноманітних колективних міфів, проблематики мови, тлумачення історичних подій і т. ін.). Це, до речі, використовували чи не всі

політичні опоненти в Україні з початку набуття нею незалежності у 1991 р. для максимальної мобілізації свого електорату на виборах і в різних «проблемних» політико-правових ситуаціях. Що знову ж таки повторили «помаранчеві» і «біло-блакитні» політики у 2013 р. Саме протистояння ідентичностей зробило можливим реалізацію політичних сценаріїв із використанням зброї як на Майдані Незалежності в Києві, так і на Донбасі.

Саме тому для частини населення країни «війська» ОРДЛО – це «бойовики», «терористи», «російські найманці», «російська регулярна армія», для когось – це «люди, що захищають свої інтереси». Уявлення громадян щодо ситуації в зоні бойових дій є досить поляризованими та неоднозначними (Національна безпека..., 2017, с. 19). Про те, що в українському суспільстві досі немає консенсусу щодо подій на сході, свідчать як проведені нами емпіричні розвідки, так і інші дослідження. Респонденти, яких ми опитували за допомогою фокусованих глибинних інтерв'ю, вдаються до категорій «АТО», «ООС», «громадянська війна», «воєнні дії», «агресія», «окупація», «інвазія», «анексія», «гібридна війна», «російсько-українська війна», а також конструюють різноманітні поєднання таких оцінок. Частина опитаних узагалі не визнає російську агресію та участь Росії як окремого суб'єкта воєнних дій. Наявність розбіжних оцінок щодо ролі Збройних сил України, Росії та різноманітних воєнізованих угруповань на території ОРДЛО навіть серед громадян України свідчить про проблемне місце в структурі громадянської ідентичності, з одного боку, і поляризацію уявлень та високий конфліктний потенціал ситуації воєнних дій на Донбасі – з другого.

Поширеними є уявлення про дієвість протестних форм громадянської активності. Ці позиції ґрунтуються на думці, що влада – це «річ у собі», яка «опікується вузькокорпоративними інтересами» і «не піклується про пересічних громадян». Можливо, такі оцінки можуть частково пояснити підтримку 73 % В. Зеленського на останніх президентських виборах у березні-квітні 2019 р.: мотивація змін зумовила перебіг і результати виборчої кампанії. Через невдоволеність діями влади та політиків множиться число прихильників реалізації «радикальних» форм розв'язання суспільних суперечностей. У молодіжному середовищі, зокрема, поширені

уявлення про революцію як можливий спосіб досягнення бажаного, можливий сценарій дій. Причому навіть ті, хто рефлексує ймовірні ризики від реалізації такого сценарію розвитку політико-правової ситуації, декларують готовність вдатися до нього «за потреби».

Ще один важливий аспект негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері пов'язаний із залученням військових і колишніх бійців АТО/ООС до різноманітних політико-правових акцій. Відомо, що військовослужбовцям заборонено брати участь у будь-яких політичних акціях, тому коли політики намагаються вдаватися до таких дій, це є індикатором маніпулювання військовими, що може мати значні політико-правові наслідки, – і не тільки для учасників цих процесів, а й для суспільства, що веде війну, загалом. Буває, колишніх військових, учасників добровільних батальйонів залучають до блокування інфраструктурних чи господарських об'єктів, що призводить до розгортання силових сценаріїв: такі стратегії часто орієнтовані на силове протистояння, що, зрозуміло, виходить за межі правового поля. Яскравим прикладом є «торгова блокада» ОРДЛО у грудні 2016 р., коли ветерани добровільних батальйонів «Донбас» та «Айдар» висунули вимогу ватажкам «ЛДНР» звільнити або обміняти всіх українських полонених і заблокували переміщення вантажів через лінію зіткнення. А 1 березня 2017 року, використовуючи привід блокади, на 43-х підприємствах, що були під українською юрисдикцією в ОРДЛО, було введено так зване «зовнішнє управління» – їх просто експропріювали бойовики.

Дотичною до попередньої є проблематика, пов'язана з отриманням статусу учасника бойових дій. Частина людей, які реально були учасниками бойових дій, не має змоги підтвердити цей статус, тоді як окремі особи отримують підтвердження такого статусу безпідставно (Волосацька). До інших питань політико-правового змісту, що пов'язані з воєнними діями на сході, належать: аватаризм («знімання» стресу за допомогою алкогольних або наркотичних речовин та пов'язані із цим кримінальні правопорушення, у тому числі сексуальні); проблеми реінтеграції, реадптації учасників АТО/ООС (реадптація до близького соціального оточення, побудова нових ефективних стратегій взаємодії в соціумі); психологічний супровід та забезпечення діяльності органів влади на

територіях поблизу лінії розмежування, а в перспективі – і на тимчасово окупованих територіях; забезпечення переговорного процесу між прихильниками «ЛНР»/«ДНР» і радикально налаштованими громадянами; неможливість надання психологічної допомоги постраждалим унаслідок воєнних дій, зокрема тим, хто лишився на тимчасово окупованих територіях, і біженцям; подолання явищ, пов'язаних із соціальним утриманством; розроблення заходів, спрямованих на нівелювання патерналістських і нералістичних очікувань від влади; подолання психологічних наслідків інформаційної війни та пропаганди; перенесення відповідальності за актуальну політико-правову ситуацію лише на політиків; психологічний супровід забезпечення функціонування правових регуляторів соціальної взаємодії на територіях, що постраждали внаслідок воєнних дій; забезпечення діалогу громад і представників органів влади; психолого-правові проблеми, пов'язані з готовністю громадян до протиправних дій задля реалізації власних інтересів, тощо.

Актуалізувалася проблематика психологічних витоків радикалізму, екстремізму, тероризму та їхніх наслідків для суспільно-політичних процесів в Україні. Актуальною видається проблематика, пов'язана з вивченням особливостей взаємодії громадян під час розв'язання різноманітних політико-правових колізій і в повсякденному житті. Яскравий тому приклад – криміналізація побутових конфліктів. З початком воєнного протистояння на сході збільшилася кількість правових ситуацій, у яких конфлікт вирішують за допомогою зброї. На рівні громадянина чи окремих соціальних груп можна виокремити такі негативні психологічні аспекти, що позначаються на розв'язанні політико-правових колізій.

Відбувається *поляризація уявлень* як особистісних, так і уявлень окремих соціальних груп: спостерігається тенденція до спрощення картини соціальної дійсності, взорування на сталі орієнтири, що може призводити до жорсткого відстоювання власної позиції, відкидання будь-яких можливостей для діалогу з іншими. За умов економічної та політичної нестабільності актуалізується комплекс мотивацій, пов'язаних із психологією виживання, коли відбувається спрощення соціальної дійсності, чітка ідентифікація за шкалою «свій–чужий», зокрема на релігійному або національному підґрунті. У психологічній літературі описано відомий феномен

«дзеркального образу», коли формується поляризація уявлень одне про одного, при цьому члени двох конфліктних груп приписують собі виключно позитивні риси, а опонентам чи суперникам – виключно негативні. Крайньою формою може стати дегуманізація опонента чи противника, що призводить до подальшої ескалації конфлікту.

Негативна стереотипізація щодо окремих соціальних груп виявляється, зокрема, в тих актуальних образах та оцінках, що розділяють жителів країни (на кшталт «чоловіки-біженці замість того, щоб захищати свої домівки, втекли та очікують, що воювати замість них повинен хтось інший»). Має місце дезінформування, коли під час обміну думками висловлюють судження про подію, учасниками якої не був жоден із співрозмовників, транслюють не адекватні дійсності образи ситуації (наприклад, про «розіп'ятих немовлят» і «двох рабів»), а в прихильників України, що перебувають на території ОРДЛО, формується відчуття покинутості, непотрібності, нерозуміння дійсності або ж окремих завдань ООС тощо. Вплив проросійської пропаганди призводить до того, що мешканці ОРДЛО не розуміють, «чому ЗСУ ведуть війну» та багато іншого.

Близьким до цього є *загострення націоналістичних настановлень і послаблення толерантності до людей інших національностей*. Це особливо актуально у зв'язку з поширеними мемами на кшталт «вата», «правосек» та ін. У політико-правовій сфері мають місце окремі випадки, коли виникає жага помсти противникам й опонентам (учасники АТО/ООС, переселенці, люди, що перебувають на територіях ОРДЛО). Це призводить до радикалізації сценаріїв розв'язання конфліктів, що містять у собі політико-правову складову: «доводити свою правоту, коли в тебе зброя в руках, легше». Воєнні дії на сході спричиняють посилення правового нігілізму, коли нормативні (правові, соціальні, світоглядні та ін.) регулятори соціальної життєдіяльності замінюються вузькокорпоративними або індивідуальними інтересами тощо.

Ті, хто опинився біля лінії розмежування, пережив воєнні події або ж перебуває нині на окупованих територіях, – узагалі окрема чи, точніше, окремі категорії громадян, що потребують відповідних адаптаційних і реінтеграційних сценаріїв залучення до українських суспільних, громадських та політико-правових реалій. Так, Т. Пашко

зауважує, що найбільш типовими переживаннями мирних жителів зони ООС є «страх за себе, свою сім'ю та близьких, відсутність перспектив у майбутньому та почуття невідомого, *ненависть до влади* та переживання власної безпорадності» (Гібридна війна..., 2017, с. 220).

Природно, що ті, кого безпосередньо зачепила війна (мова не про втрати на фронті, а саме про мирних мешканців), у певний момент часу відчують тривогу, роздратованість та переживають безпорадність, яка унеможлиблює планування майбутнього, породжує відчуття страху. Виникає потреба в пошуку винного в такому стані, і найбільш «підходящим» для цього видається влада, яка допустила воєнний сценарій розвитку подій. Агресія може каналізуватися як на представниках влади на всіх рівнях, так і на найближчому соціальному оточенні.

Викладене вище доповнює ще одна обставина. В. Пушкар і О. Малишева звернули увагу на роль соціальних уявлень у розвитку ситуації, що склалася: «військова агресія та фактичне формування нових кордонів спричинило значну зміну соціальних уявлень у прикордонних населених пунктах, зокрема про дружні та ворожі держави. Така зміна соціальних уявлень може відігравати як стабілізуючу, так і дестабілізуючу роль» (Стратегії трансформації..., 2015, с. 51).

Дослідники також висунули припущення про те, що соціальні ідентичності наших громадян є більшою або меншою мірою взаємосумісними. Іншими словами, ті, хто говорить про несумісність певних ідентичностей, неможливість мирного співіснування їхніх носіїв (один із ключових меседжів кремлівської пропаганди), насправді вирішують одне завдання – втягнути їх у конфлікт, набрати певну соціальну масу та використати її як елемент гібридного протистояння. Носії деяких соціальних ідентичностей, прагнучи досягти групової єдності, створюють та експлуатують соціальні уявлення про негативний образ колективного Іншого, посилюючи протистояння і конфлікт (у наративах це вислови типу «ми несемо мир, вони – війну і біль», «ми створюємо – вони руйнують» тощо).

Отже, громадяни країни опинилися в ситуації суспільно-політичного розмежування, жорсткої політико-правової поляризації.

Мешканці ОРДЛО, фактично, хоч і є громадянами України (проблему російських паспортів ми вже зачіпали вище), але живуть за іншими правилами, відповідно до насаджених нових норм і «законів», під постійним впливом образів «російського світу», що пропонується як єдине і безальтернативне перспективне майбутнє. Ще однією реальністю є те, що громадяни розділилися на тих, кого війна обійшла стороною і тих, хто постраждав від війни, на тих, хто «за», і тих, хто «проти» («ЛНР/ДНР», силових сценаріїв відновлення контролю над ОРДЛО або ж, навпаки, сценаріїв розвитку «Новоросії» та захоплення півдня України і т. ін.).

Одним із чинників постійного напруження та підтримання політико-правової поляризації, створення дезінтеграційних процесів є серед іншого громадяни, що, проживаючи біля лінії розмежування або на території ОРДЛО, постійно перетинають «кордон ЛДНР» з Україною. Як показали наші дослідження, на рівні пересічних громадян нагромаджується невдоволення, висловлюється нерозуміння, чому люди, що підтримали на так званому «референдумі» відокремлення, люди, що отримали паспорти РФ і підтримують РФ, звертаються по виплати до української влади, купують тут продукти» і т. ін.

Частково природу таких стихійних дезінтеграційних процесів можна пояснити необхідністю виживання громадян на окупованих територіях, коли обирається така стратегія, яка дає змогу пристосуватися до актуальних умов. Недарма ті, що не знайшли щастя на підконтрольній території або ж із інших міркувань, були змушені повернутися на територію ОРДЛО (є власне житло, а значить, не потрібно його орендувати; не знайшли роботи і т. ін.). Ще одне пояснення – так називаний «луганський синдром» (Стратегії трансформації..., 2015, с. 161-162) – запропонував доктор соціологічних наук, професор Луганського національного університету імені Тараса Шевченка І. Кононов. Мається на увазі феномен гібридної війни, коли «заручники» (фактично всі ті, хто залишився на території ОРДЛО) стають об'єктом потужної пропагандистської обробки і щодо яких (особливо маргіналізованих прошарків «радянських людей», прихильників «Російської імперії», українофобів) окупанти проводять відповідну соціальну і політико-правову політику, використовуючи соціальні міфи типу «Росія нас

не залишить», «Путін нарешті нас прийме у свої обійми», «треба потерпіти, а потім буде щасливе життя» тощо. Отже, «луганський синдром» є аномічною переорієнтацією значних мас населення регіону на агресора в пошуку безпеки (Гібридна війна..., 2017, с. 18) і значно масштабнішим явищем, що описує динаміку не малих, а великих соціальних груп. Проаналізувавши розгортання сепаратистських сценаріїв на Донбасі у березні-травні 2014 р., І. Кононов запропонував вирізняти дві групи явищ. Перші стосувалися створення і використання «кримінальних натовпів», що передбачалося технологією гібридної війни. Другі виникали спонтанно і були результатом когнітивного дисонансу, який сформувався не в індивідуальних свідомостях, а в масовій свідомості регіональної спільноти. Стереотипи, упередження, фобії, страхи – усе, що живилося політиками протягом усіх років незалежності під час виборчих перегонів, було актуалізовано застосуванням відповідних технологій та спонукало людей прийти на так званий «референдум» 11 травня 2014 р. в сподіванні, що це забезпечить їхню безпеку та безпеку їхніх дітей.

«Луганський синдром» є ситуативним явищем. І. Кононов стверджує, що «на територіях, які залишилися в складі України, він зникає. На територіях, підконтрольних проросійським бойовикам, він розвивається. Підтримання цього синдрому є одним зі складників гібридної війни, яку Росія веде проти України. Але в цього синдрому були і внутрішні передумови: внутрішня слабкість громадянської ідентичності на Донбасі, негативні гетеростереотипи між полярними регіонами країни, різне бачення в регіонах перспектив внутрішнього і зовнішнього розвитку країни. Загальним тлом для виникнення луганського синдрому стало величезне майнове розшарування в країні, відчуття соціальної несправедливості. Усе це було використано російською стороною для застосування населення у війні проти України» (Гібридна війна..., 2017, с. 22). Загалом «луганський синдром» – це «збій» почуття громадянськості.

Загалом, як стверджують дослідники, на початок 2015 р. на окупованих територіях ширилися настрої утриманства, відбувалася советизація свідомості на тлі штучної ізоляції регіону. Синдроми соціального божевілля та аномії (явища весни 2014 р.)

трансформувалися в соціальну апатію та готовність прийняти будь-яку владу, що гарантує мир, роботу, пенсії (Рущенко, 2015).

Ще один аспект негативних психологічних явищ пов'язаний із проблематикою внутрішньо переміщених осіб (ВПО). У відповідній літературі читач зможе ознайомитися з матеріалами, що висвітлюють соціальну, економічну, політико-правову проблематику цієї групи осіб, знайти розробки та рекомендації щодо психологічного забезпечення роботи з вимушеними переселенцями (див.: Гібридна війна..., 2017; Мы вернемся в Донбасс; Технологии психологической помощи..., 2008). Ми ж звернемо увагу лише на кілька важливих аспектів у контексті нашого дослідження.

Вимушена зміна місця проживання із психологічної точки зору – це складна, стресова ситуація, наслідком якої є руйнація соціальних, психологічних та інших зв'язків особи чи сім'ї. Тож відновлення, вибудовування нових зв'язків – одне з ключових завдань для такої категорії громадян. Стресовий стан зазвичай супроводжується підвищеною тривожністю, невротичними реакціями, агресією, депресією, різноманітними страхами. Облаштування ВПО на новому місці мешкання в багатьох випадках відбувалося на тлі проблем побудови програм найближчого перспективного майбутнього, міжгрупових конфліктів, розчарування в суспільстві, ворожості до нового оточення, злочинності, супроводжувалося пасивністю та ізоляцією, труднощами формування нової ідентичності тощо. І головне, про що ми вже згадували вище, частина людей, що не знайшли себе, не змогли адаптуватися, змушена була повернутися на територію ОРДЛО.

Отже, проведені наукові розвідки ми вважаємо достатньою підставою, щоб говорити про можливість систематизації негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері в умовах воєнної агресії Росії, причому у двох ракурсах – соціально-психологічному і політико-правовому.

Соціально-психологічний ракурс охоплює такі групи негативних психологічних явищ (спільних для всіх громадян України незалежно від місця проживання): руйнування єдності громадянського суспільства, наростання невдоволеності діяльністю влади, порушення процесу політико-правової ідентифікації, посилення піддатливості маніпулятивним інформаційним впливам,

поширення неконструктивних патернів поведінки, зневіра в майбутньому України.

Спробуймо відтак конкретизувати зміст кожного із цих негативних психологічних явищ:

I. Руїнування єдності громадянського суспільства:

1) уявлення про несумісність певних ідентичностей як інструмент втягування в конфлікт та громадянське протистояння;

2) соціальні уявлення про негативний образ колективного Іншого;

3) посилення соціальної напруженості в спільноті;

4) несприйняття інших, відмінних від власної, точок зору щодо конфлікту на сході, радикалізація поглядів на події в країні;

5) конфлікти на основі сепаратизму, націоналізму, повстанських рухів (протестні рухи, у тому числі заклики до зміни влади);

6) зuboжіння населення та посилення конфронтації за соціально-економічними ознаками;

7) загострення відчуття соціальної несправедливості;

8) посилення протиставлення між мешканцями окремих регіонів країни;

9) політизація територіальності і стигматизація територій та їхніх мешканців;

10) «новий розкол» суспільства на учасників і незалучених.

II. Наростання невдоволеності діяльністю влади:

1) недовіра до влади (брак інституціональної довіри);

2) цинічне ставлення до діяльності влади;

3) недиференційоване негативно забарвлене сприйняття агентів влади;

4) образ влади як корумпованої;

5) «правова транспарентність» влади (влади, що уникає правової відповідальності і не дотримується законів).

III. Порушення процесу політико-правової ідентифікації:

1) криза політико-правових ідентифікацій, масова криза ідентичності;

2) викривлення системи цінностей та морально-етичний релятивізм;

3) міфологізація політичних переконань та політичних діячів;

4) орієнтація на соціальне утриманство (у тому числі патерналізм і нереалістичні очікування від влади);

5) радикалізація свідомості (у тому числі карт-бланш владі на жорсткі дії в тій чи іншій проблемній ситуації, виправдання необґрунтованої жорстокості військовослужбовців чи представників силових структур під час громадянського протистояння тощо).

IV. Зростання піддатливості маніпулятивним інформаційним впливам:

1) «відгук» на пропонований образ ворога, побудований на групових, національних та етнічних упередженнях;

2) некритичне сприйняття інформації, спрямованої на дезінформацію, поширення чуток тощо;

3) селекція інформаційних контентів за критерієм «критика влади»;

4) підвищення рівня некритичності сприйняття соціальної дійсності.

V. Поширення неконструктивних патернів поведінки:

1) конструювання негативних ідентичностей;

2) дегуманізація стосунків представників спільнот, залучених у воєнний конфлікт;

3) поляризація уявлень персон та окремих соціальних груп («дзеркальний образ», коли відбувається різка поляризація уявлень одне про одного і члени двох конфліктних груп приписують собі виключно позитивні риси, а опонентам чи суперникам – виключно негативні риси та недоліки) і, відповідно, агресивна поведінка;

4) домінування агресивних настановлень та використання сили для вирішення суперечок;

5) криміналізація всіх сфер життя та зростання рівня організованої злочинності;

6) посилення підозріливості та зменшення відкритості в міжособовій комунікації;

7) мілітаризація суспільної свідомості і, як наслідок, легітимація застосування зброї для розв'язання суперечок та конфліктів; перехід на мобілізаційний режим, активне включення представників багатьох соціальних груп у різного роду практики, пов'язані з підготовкою і/або участю у воєнних діях, а також у заходах щодо забезпечення безпеки;

- 8) віктимізація населення;
- 9) аномія.

VI. Зневіра в майбутньому України:

- 1) переконаність у довготривалості конфлікту (ще 2-5 років активної фази війни і від 10 до 25 років повільного й нелегкого виходу з конфлікту);
- 2) поляризація бачень внутрішнього і зовнішнього розвитку країни між регіонами;
- 3) зневіра в можливості мати гідні перспективи для розвитку і самореалізації в Україні, налаштованість на еміграцію, зростання трудової та освітньої міграції;
- 4) соціальний цинізм, апатія, депресія та песимізм;
- 5) звуження психологічної перспективи власного життя («короткотривалі перспективи»);
- 6) знецінення життя і людської гідності.

Політико-правовий ракурс розгляду природи та особливостей негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері, що супроводжують воєнні дії на сході, може бути представлений шляхом психологічної інтерпретації таких явищ, як:

- сепаратизм (у тому числі мотивація участі в сепаратистських рухах), колабораціонізм, екстремізм;
- формування різних форм порушень правосвідомості (правовий нігілізм, правовий ідеалізм, «переродження» правосвідомості, правовий дилетантизм, правовий фетишизм);
- неконвенційні сценарії поведінки в політико-правовій сфері (захоплення органів влади, участь у блокуванні інфраструктурних об'єктів, несанкціонованих мітингах, пікетах);
- криміналізація побутових конфліктів;
- залучення військових до різноманітних політико-правових акцій;
- «військовий туризм» (короткотривалі поїздки військовослужбовців у зону проведення бойових дій з метою отримання статусу учасника бойових дій);
- аватаризм і делінквентна поведінка;
- перенесення відповідальності за актуальну політико-правову ситуацію лише на політиків;

- ухиляння представників різних інституціональних суб'єктів від прийняття на себе відповідальності за долю країни чи долю окремих громадян (зокрема психологічні прояви, пов'язані з такими феноменами, як бюрократія, корупція, хабарництво, розкрадання тощо);

- загострення націоналістичних настановлень та зменшення толерантності до людей інших національностей;

- негативна стереотипізація щодо окремих соціальних груп;

- формування образу ворога (звичка шукати ворогів, ділити людей на своїх і чужих, очевидно, буде визначати особливості соціального життя протягом найближчих десятиліть) тощо.

На нашу думку, обидва запропоновані погляди на групування актуальних негативних психологічних явищ доповнюють один одного. Яка з пояснювальних схем буде мати більшу прогностичну силу, сподіваємося, покаже час.

1.3. «Громадяни + влада»

чи «громадяни vs влада»?

В уявленнях громадян найбільш визначні події останніх декількох років, що вплинули на життя більшості наших співвітчизників, – це війна на сході України і Революція Гідності. Навіть той, хто стоїть осторонь політики, не цікавиться політичною дійсністю, так чи інакше відчуває на собі вплив тих соціально-політичних та економіко-правових процесів, що супроводжують ці дві події, пов'язані одна з одною, або є їх наслідками. Фактично значні соціальні потрясіння відображаються у свідомості пересічних громадян як певна єдність дій окремих суб'єктів, часу та подій у суспільному житті у вигляді феномену, що в літературних джерелах визначається як подійність. Це означає, що відбувається, так би мовити, «склеювання» окремих подій та пов'язаних з ними обставин і формується складний образ ситуації. У цьому образі, чи, точніше, взаємодоповнюваних образах, дії, учасники (актори), сама ситуація пов'язуються в суб'єктивному плані особистості складними причинними і наслідковими зв'язками через комплекси особистісних

оцінок-суджень-ставлень і т. ін. Тож розділяти уявлення про події, пов'язані з Революцією Гідності, анексією Криму Російською Федерацією, та генезу воєнних дій на сході не є доцільним, оскільки це може призвести до викривлення тих образів, що склалися в уявленнях громадян. Більше того, як показали результати проведених нами розвідок з використанням якісних методів, в уявленнях громадян ці теми є взаємозалежними. Побувають, зокрема, уявлення про те, що на сході країни фактично розгортається другий сценарій революційного розвитку подій. Перший сценарій актуалізувався з початком розгону студентів на Майдані Незалежності в Києві восени 2013 року, а другий є лише наслідком першого. Такі уявлення підтримують в основному маргіналізовані представники суспільства – безробітні і пенсіонери, тоді як молодь частіше порівняно з іншими категоріями громадян транслює смисли «агресія РФ».

Події на Донеччині і Луганщині не мають однозначного тлумачення в соціумі. Ідеться не про об'єктивний стан речей, а саме про уявлення громадян про ці події. Адже навіть ті, хто визнає участь Росії як сторони конфлікту, усе ж таки транслюють інколи смисл «громадянська війна». Очевидно, що такі поляризовані уявлення в нинішніх суспільно-політичних умовах (воєнні дії) так чи інакше проявляються в тих процесах, що відбуваються в країні, та оцінках громадянами цих процесів, а отже, впливають на формування і розвиток бачення громадянами прийнятних, можливих, справедливих та доцільних форм власної участі в житті суспільства. І уявлення про такі сценарії та форми участі представлене максимально широкою палітрою – від уникнення будь-якої участі до відстоювання своїх прав і переконань зі зброєю. І сама наявність таких оцінок та бачень свідчить про існування «зон ризику» в системі психологічних регуляторів поведінки і дій особистості в площині політико-правової дійсності.

Як показують результати наших розвідок, воєнні події і все, що з ними пов'язано, – доволі конфліктні теми, що можуть провокувати розвиток, запускати сценарії реалізації «мови ворожнечі»: відстояти свою правду будь-якою ціною; визнати інші позиції, які не збігаються з власною, як неможливі, неправильні, хибні і т. ін. Це, зі свого боку, буде запускати процеси жорсткого

позиціонування, відстоювання лише своїх аргументів та блокування аргументів іншої сторони. Такі теми, як «ЛНР»/«ДНР», анексія Криму, АТО/ООС, учасники збройних формувань, торговельна блокада ОРДЛО, російська агресія тощо, мають високий конфліктний потенціал. І, відповідно, будь-яке політичне рішення щодо розв'язання, завершення воєнних дій на сході країни апіорі буде мати своїх прихильників та антипатиків. Це підживлює значний протестний потенціал у суспільстві, пов'язаний із рівнем довіри до владних структур та окремих персон, втомую від популістських обіцянок політиків, оцінками прийнятих владними інститутами рішень як таких, що не відповідають реальним інтересам простого народу, тощо.

Однією з найбільш соціально гострих, чутливих тем є дії та оцінка дій наших співвітчизників, які взяли до рук зброю. Природно, що мотивація участі українських громадян, що проживають на Донбасі і приєдналися до збройних формувань, підтримавши сепаратистські гасла, є різною: це й ідеологічні чи світоглядні переконання, симпатії до РФ чи антипатія до України; можливо, спосіб самоствердження, фінансові причини, а можливо, уявлення про те, що це єдиний спосіб вижити в умовах безробіття, пресингу російської пропаганди, тощо. Напевно, причини зараз менш важливі, ніж та обставина, що «люди війни», причому з обох сторін лінії розмежування, – це та реальність, яка буде значною мірою впливати на процес примирення і пошук злагоди на найближчі роки й десятиліття.

Почасти виживання в умовах воєнних дій можливе лише за умови спрощеного бачення світу, поділу реальності на «свій» і «чужий». Таке «тунельне сприйняття», поділ світу на «зрозуміле» і «незрозуміле», «біле» і «чорне» переноситься на мирне життя і ті стосунки, що передбачають широку палітру уявлень, поглядів та сценаріїв дій і поведінки. А «люди з автоматами» – ті, хто взявся до зброї для відстоювання своєї правди, адаптувавшись до війни, не завжди готові адаптуватися до миру. Тому навіть ті, для кого війна далеко, можуть відчути на собі наслідки воєнних дій, у тому числі й через окремі терористичні акти в різних регіонах України (підрив автомобілів у Києві, вибухи на складах боєприпасів тощо), використання зброї в цивільному житті тощо.

Напевно, найбільш яскраво залученість простих громадян у переживання ситуації воєнних дій ілюструють поширені наразі оцінки та мовні кліше: «сепаратист», «укроп», «націоналіст», «вата», «фашист», «бандюки» тощо. Саме через ці смисли інколи вибудовується розуміння воєнного конфлікту та його перебігу тими, хто взяв до рук зброю, і, що ще більше насторожує, пересічними громадянами. Формуються й розвиваються настановлення типу «вороги» і «противники», що унеможлиблює будь-який діалог.

Відкритим залишається і питання про колаборантів – тих наших громадян, що були вимушені з різних причин співпрацювати з окупаційною владою. Наскільки суспільство готове до того, що всі цивільні чиновники «ЛНР» і «ДНР» можуть потрапити під широку амністію? Як буде здійснюватися примирення і реінтеграція таких людей в український політико-правовий та суспільний простір? Наразі ці питання залишаються відкритими.

Узагальнення результатів глибинних інтерв'ю з представниками сучасної студентської молоді дає підстави стверджувати, що проблематика бачення перспектив майбутнього також є однією з наріжних у питаннях розроблення політико-правової тематики, пов'язаної з воєнним конфліктом на сході країни. Побутує думка, що якщо можливостей для самореалізації в країні не буде, якщо й надалі погіршуватиметься економічний добробут громадян через корупцію влади та її небажання дослухатися до потреб народу, якщо воєнний конфлікт на сході буде джерелом збагачення політиків чи інструментом маніпулювання громадянами, тоді владі потрібно протидіяти. Бачення молоддю можливих сценаріїв розвитку ситуації та власних дій у ній ґрунтується на уявленнях про необхідність самореалізації та покращення добробуту, а якщо такі можливості буде «заблоковано», декларується готовність до радикальних форм протидії владі. У сценарних прогнозах молоді наявні революційні вимоги і мотиви: швидке покращення життя вже сьогодні, а не в неосяжній перспективі; готовність до різноманітних форм протестних дій, навіть шляхом порушення законодавства, оскільки «ті, хто його розробляють, самі його не дотримуються». Ухиляння від взяття на себе відповідальності за долю країни чи долю окремих її громадян з боку представників різних інституціональних суб'єктів, поширення бюрократії, корупції, хабарництва, розкрадання бюджету

також, на думку сучасної молоді, негативно впливають на єдність громадянського суспільства та блокують можливості побудови програм перспективного майбутнього.

Отже, проведені наукові розвідки та аналітичні узагальнення дають підстави стверджувати, що основними тенденціями негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері у зв'язку з воєнними діями на сході є:

- зростання маргіналізації суспільства за рахунок розмивання загальноукраїнської ідентичності;
- збільшення труднощів у побудові програм перспективного майбутнього;
- посилення взаємозв'язку негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері та криміналізації побутових конфліктів;
- підвищення сенситивності громадян до маніпулятивних впливів (у тому числі через ЗМК) з боку агресора;
- посилення маніпуляцій з боку агентів внутрішньої політики задля досягнення парціальних політичних цілей;
- поширення настроїв, які перешкоджають інтеграційним процесам у суспільстві;
- посилення комбінованого впливу різних внутрішніх і зовнішніх соціальних, політичних, економічних та інших факторів на стан політико-правової сфери.

Виникнення і поширення негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері країни має певні політико-історичні передумови, пов'язані як з внутрішніми економічними, політичними, соціальними, міжнаціональними, конфесійними суперечностями, так і із зовнішніми факторами. Основними *внутрішніми* факторами, які зумовлюють виникнення і поширення негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері в країні або створюють для них підґрунтя та умови, є:

- міжетнічні, регіональні та інші соціальні суперечності;
- наявність умов для діяльності радикально налаштованих осіб та об'єднань;
- ненапрацьованість у системі загальноосвітньої та вищої школи спеціальних групових (у тому числі тренінгових) форм роботи, що давали б молоді змогу навчитися ефективно долати

суперечності, обстоювати свої інтереси, слухати інших та аргументувати власну точку зору;

- неузгодженість бачення громадянами і політиками основних (визначних) подій української державності та її історії;

- використання політиками наявних у суспільстві світоглядних, етнічних та інших суперечностей для мобілізації свого електорату та симпатиків;

- недостатня ефективність політичних, інформаційних та інших заходів щодо протидії негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері;

- неналежний контроль з боку держави за поширенням ідей радикалізму, сепаратизму, пропаганди насильства і жорстокості в інформаційному просторі України;

- брак державних цільових програм, спрямованих на пошук примирення та відновлення соціальної злагоди;

- недостатня ефективність боротьби з організованою злочинністю і корупцією, незаконним обігом зброї, боєприпасів і вибухових речовин.

Основними *зовнішніми* факторами, які зумовлюють виникнення і поширення негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері, є такі:

- наявність радикально налаштованих проти України політиків і державних діячів у сусідніх державах, підтримка ними різних мілітаризованих об'єднань (на кшталт російського «казачества»), що мають упереджене ставлення до Української держави, розпалювання міжетнічної ворожнечі;

- потужна пропаганда ідей федералізації країни, «нелегітимності» української влади і т. ін. у російськомовних ЗМК, у тому числі створених на непідконтрольних урядові територіях, що фактично перебувають під контролем РФ, з метою реалізації політичних цілей країни-агресора;

- поширення ідей сепаратизму, радикалізму, правового нігілізму тощо щодо України через інформаційно-телекомунікаційну мережу Інтернет, соціальні медіа та ЗМК;

- фінансова підтримка екстремістських організацій та угруповань, що діють на території України, з боку РФ;

- використання РФ так названих «відпусників», «зелених чоловічків» (насправді військових-контрактників) на сході України (та в Криму на початку 2014 року);

- прагнення ряду іноземних держав послабити Українську державу і її позиції у світі, встановити свій політичний, економічний чи інший вплив як в окремих регіонах, так і в країні загалом;

- ненапрацьованість у міжнародному співтоваристві єдиного підходу до визначення причин виникнення і поширення воєнного конфлікту на сході країни.

Відповідно до описаних вище негативних психологічних наслідків воєнного конфлікту, визначених тенденцій загроз актуальним видається розроблення комплексу заходів, спрямованих на запобігання і протидію таким явищам, а також подолання їхніх наслідків. Запобігання негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері (їх профілактика), на нашу думку, потребує вирішення таких завдань:

- розроблення і здійснення заходів щодо усунення причин та умов, що призводять до виникнення і поширення негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері;

- протидія поширенню ідеології сепаратизму, правового нігілізму та інших деформацій політико-правової свідомості, що руйнують загальноукраїнську ідентичність, шляхом розроблення заходів, спрямованих на зменшення чутливості до маніпулятивних впливів в інформаційному просторі; удосконалення системи інформаційної протидії інтервенціям, що викривлюють реальні факти та події;

- забезпечення скоординованої роботи органів державної влади з громадськими та релігійними організаціями (об'єднаннями), іншими інститутами громадянського суспільства і громадянами;

- проведення моніторингових соціально-психологічних досліджень громадської думки щодо проблем, що можуть мати значний протестний потенціал; щодо полемічних та дискусивних питань, що розділяють суспільство і не можуть мати єдиного взаємоприйняттого рішення, досягнення порозуміння та згоди щодо яких може бути лише компромісним;

- проведення круглих столів та групових дискусій із залученням лідерів думок (такі групові форми роботи повинні

масштабуватися від рівня територіальної громади до загальнонаціонального масштабу);

- проведення інформаційних роз'яснювальних кампаній (у тому числі в електронних та друкованих ЗМК та соціальних мережах) серед громадян щодо найбільш проблемних, дискусивних питань із залученням місцевих лідерів думок;

- посилення кримінальної відповідальності за поширення ідей сепаратизму, радикалізму, правового нігілізму тощо в інформаційно-телекомунікаційній мережі Інтернет, соціальних медіа та ЗМК.

Боротьба з негативними психологічними явищами в політико-правовій сфері передбачає вирішення таких завдань:

- створення відповідних реєстрів негативних психологічних наслідків, спричинених воєнними діями на сході країни;

- розроблення і реалізація загальнонаціональної програми примирення та пошуку соціальної злагоди і солідарності;

- проведення відповідних круглих столів та групових дискусій із залученням лідерів думок для збереження і розвитку загальнонаціональних цінностей та ідентичності, зниження рівня конфліктності щодо соціально чутливих тем;

- підготовка і забезпечення функціонування спеціальних команд перемовників, діяльність яких спрямована на примирення, пошук соціальної злагоди та конструктивне розв'язання завдань у ситуаціях, коли соціальне невдоволення набуває критичного характеру;

- залучення міжнародної спільноти, у тому числі міжнародних правозахисних організацій та міжнародних судів, до правої оцінки ситуації, що склалася на окупованих територіях;

Мінімізація та (або) ліквідація наслідків проявів негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері потребує вирішення низки завдань:

- розроблення та впровадження психологічних програм супроводу реінтеграційних процесів для громадян, що нині перебувають на окупованих територіях, біля лінії розмежування;

- напрацювання та реалізація комплексу заходів, спрямованих на зниження рівня мілітаризації суспільної свідомості;

- упровадження заходів, що сприяли б збереженню й розвитку загальнонаціональних цінностей та ідентичності, зниженню

рівня політичних, соціальних, національних і конфесійних суперечностей, які можуть призвести до загострення конфліктної ситуації;

- розроблення системи організаційних, правових та інших заходів, спрямованих на реінтеграцію громадян, що нині перебувають на окупованих територіях та отримали паспорти РФ, в український політико-правовий і культурний простір.

І ще одне, що хотілося б окреслити як певну проблематизацію для майбутніх наукових пошуків. Щодо тлумачення історичних подій. Ми вважаємо, що це окрема тема, яка ще потребує свого ґрунтовного, всебічного дослідження та опрацювання. Водночас належить зазначити таке.

Україна – країна, де внаслідок непростої історичної ситуації переплелася багато громадянських ідентичностей: і національна, і регіональна, і радянська та інші, а головне – їхні варіації. За часів радянської влади здійснювалася активна робота по насаджуванню лише однієї ідентичності – радянської, утім, успіху тут досягти не вдалося, адже у 1991 році громадяни на референдумі проголосували за незалежність. Проте й національна ідентичність наразі є різною: окремі регіони України мають свої наративи та дискурси щодо України як держави і її громадян. Загалом, етнічний склад окремих областей, відмінності у світобаченні, певні відмінності в ціннісно-сміслових орієнтирах диктують і різне тлумачення історичної дійсності. І це використовують окремі політичні актори для розмивання загальноукраїнської ідентичності та просування різних політичних проєктів на кшталт «ЛНР» і «ДНР», «Карпатської Русі» чи ще якихось інших.

Розроблення і впровадження національних ідеологічних програм має величезне значення для будь-якої країни, проте в нашій, очевидно, варто гуртуватися не навколо спільного минулого, а навколо побудови програм спільного перспективного майбутнього. Наразі війна на Донбасі створила умови (насамперед через міфологеми та вплив російських ЗМК), коли люди, що вже зараз перебувають по різні боки від лінії розмежування, будуть мати різні інтерпретаційні моделі і своє бачення «правди війни». І ці моделі будуть зберігатися протягом найближчих декількох поколінь. Тож началом для об'єднання може стати розроблення саме ідеї співіснування, примирення після війни.

Література до розділу

«Номо militants»: війна на сході України в оцінках представників добровільних збройних формувань. URL: <http://sdcrisis.org/uk/node/874> (дата звернення: 11.08.2020).

Волосацька Н. На Львівщині військомком раптово отримав статус учасника АТО після кількадечного відрядження на Донбас. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/na-lvivschini-voyenkom-raptovo-otrimav-status-uchasnika-ato-pislya-kilkadennoyi-komandirovki-na-donbas-440493.html> (дата звернення: 11.08.2020).

Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції : зб. наук. праць / за заг. ред. ред. В. С. Курило, С. В. Савченко, О. Л. Караман. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. 432 с.

Головаха Є. Українське суспільство: шляхи трансформації. *Український соціологічний журнал*. 2016. № 1-2. С. 26–30.

Кревельд, М. Расцвет и упадок государства: [пер. с англ.]. Москва: ИРИСЭН, 2006. 542 с.

Кревельд М. Трансформация войны: пер. с англ. [предисл. В. Завадникова]. Москва: ИРИСЭН: Альпина Бизнес Букс, 2005. 343 с.

Малкина-Пых И. Т. Экстремальные ситуации. Москва: Эксмо, 2005. 960 с.

Мы вернемся в Донбасс. URL: <https://peace.in.ua/myi-vernemsya-v-donbass/> (дата обращения: 11.08.2020).

Національна безпека і оборона. № 1-2 (169-170). 2017. 110 с. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD169-170_2017_ukr.pdf (дата звернення: 11.08.2020).

Психологи лікують «донецько-луганський» синдром бійців АТО. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26594885.html> (дата звернення: 11.08.2020).

Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій. (Аналітична доповідь Центру Разумкова). *Національна безпека і оборона*. 2014. № 5-6. С. 3–5. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD148-149_2014_ukr.pdf (дата звернення: 11.08.2020).

Рущенко І. Феномен «двох Донбасів»: вектори розвитку колективної свідомості населення різних частин Донбасу в умовах гібридної війни. *Український соціологічний журнал*. 2015. № 1-2. Вип. 13-14. С. 34–43.

Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні: зб. аналіт. матеріалів. Львів: Галицька видавнича спілка, 2015. 462 с.

Тарабрина Н. В. Теоретико-емпирические исследования посттравматического стресса. *Психологический журнал*. 2007. Т. 28. № 4. С. 5–14.

Технологии психологической помощи в кризисных и чрезвычайных ситуациях: Учеб.-метод. комплекс. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. 249 с.

Фокус-групи "Думки та настрої жителів окупованих територій". URL: <https://www.uifuture.org/publications/reports/24336-dumky/ta/nastroi/jyteliv/okupovanych/terytoriy> (дата звернення: 11.08.2020).

Шерр Дж. «Валдай»-2016. *Український тиждень*. № 44 (468). 2016. С. 31.

РОЗДІЛ 2

МЕХАНІКА СОЦІАЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА АНОМІЇ У ПРОСТОРИ КОМУНІКАТИВНОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1. Трансформація соціального простору як чинник аномії: глобалізаційний вимір аномії українського суспільства

Аномія як соціально-психологічне явище – це кризовий стан суспільства, що характеризується неузгодженістю ціннісно-нормативної основи, порушеннями у функціонуванні системи соціальних інститутів і всіх сфер життєдіяльності, розширенням сфери нелегітимного нормативного регулювання, зміною соціокультурних орієнтирів і зразків діяльності, розширенням проявів девіантної поведінки.

Поняття «аномія» використовувалося для опису стану суспільства й окремих індивідів, що порушують закон, ще в релігійних текстах християн грецькою мовою. Точкою відліку для створення соціологічної теорії можна вважати момент, коли Ж. М. Гюйо вперше використав термін «аномія» для позначення стану суспільства. Відтак розроблена Е. Дюркгаймом концепція аномії знайшла широке застосування в соціогуманітарних дослідженнях, на тривалий час визначивши особливості вивчення феномену та його інтерпретації в рамках соціальних практик. Пізніше, після виходу публікацій Р. Мертон, «теорія аномії» набула значної популярності (йдеться про 50-60-ті роки ХХ ст.), після чого відбулося деяке зниження інтересу до цієї теорії.

Нині, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., відродження наукового інтересу до феномену аномії спостерігається серед фахівців, що цікавляться проблемами «перехідних» суспільств, особливо серед соціологів та соціальних психологів. І переважна більшість цих досліджень стосується пострадянських країн: Росії, України, Білорусі, Казахстану. Для інших країн, і зокрема тих, де колись були зроблені перші наукові розвідки, що спродукували бурхливий інтерес до вивчення феномену, проблематика не є наразі актуальною, про що опосередковано свідчить значно менша кількість публікацій із цієї тематики. До того ж можна додати ще й те, що пострадянський простір протягом останніх двадцяти років запропонував два досить потужних напрями вивчення аномії: мається на увазі С. Кара-Мурза з його версією «чотирьох розколів» і С. Кравченко зі спробою концептуалізації «нормальної аномії» (Кравченко, 2014).

Аналізуючи сьогодні, можемо говорити про необхідність урахування в соціально-психологічному вивченні аномії трьох потоків, що обумовлюватимуть особливості її формування в Україні. Перший пов'язаний з воєнним конфліктом у країні; другий – із соціально-психологічними наслідками «пізньої радянської цивілізації», третій – з особливостями інформаційно-глобалізаційних перетворень ХХІ ст. (і тут наявний чималий реєстр детермінант різного рівня).

Основна теза теорії аномії, що вбачають джерело її виникнення в глобальних змінах, полягає в тому, що загальною основою соціальної інтеграції й солідарності в будь-якому суспільстві є стійкий каркас із цінностей і норм. І якщо цей каркас руйнується, то йдеться про аномію як соціальний стан. Отже, посилення аномії пояснюється тим, що «спрацьовує» конгломерат факторів, що руйнують наявну ціннісно-нормативну систему. Це пов'язано з превалюванням тих чи тих причин та умов або їх поєднанням у конкретних соціально-територіальних спільнотах.

Ще Е. Дюркгайм, коли розробляв теорію соціальної аномії, наголошував, що аномія – це стан дезорганізації, який може настати і під час кризи, пов'язаної з війною, революцією, і в період «щасливої кризи», тобто на тлі економічного і загального піднесення. «Оскільки змінюються відносини різних частин

суспільства, остільки ідеї, що виражають це, не можуть залишитися непохитними» (Дюркгейм, 1994, с. 234). Соціальну структуру дослідник розглядав як сукупність її складових, вважаючи, що зміна функціональних відносин між елементами призводить до зламу норм, за якими ці взаємодії здійснювалися.

За Е. Дюркгеймом, стан аномії виникає тоді, коли поділ праці «не виробляє» (або, точніше, перестає виробляти) солідарність, і через це сукупність правил, що стихійно встановилася між соціальними функціями, далі вже неспроможна регламентувати відносини соціальних органів. На його думку, «у момент суспільної дезінтеграції, чи буде вона відбуватися через хворобливу кризу, чи, навпаки, у період сприятливих, але занадто раптових соціальних перетворень, суспільство виявляється нездатним справляти потрібний вплив на людину» (Дюркгейм, 1991, с. 293-294). У період аномії в процесі соціальних змін (які мають різноспрямовані вектори: як рух у бік економічного краху, так і рух у напрямку розквіту) виникають сприятливі умови для поділу праці та зростання різноманітності життя, а сили, що інтегрують суспільство, послаблюються. Суспільство розпадається і розколюється, а окремі його «уламки» ізолюються. Це призводить до того, що більшість населення опиняється «поза» суспільством і вступає відтак у конфронтацію з його нормативними приписами. Коли єдність соціуму руйнується, а ізольованість його елементів збільшується, соціальні відхилення зростають. А тому, на переконання Дюркгейма, соціальна «відхильність» є свого роду нормою.

Цікавим видається й інше тлумачення: девіацій немає лише в разі «законтрольованості» суспільства, тобто в умовах тоталітарного ладу. Отже, через девіації межа між нормою і патологією стирається, аномія стає «нормальним явищем», рівнозначним інноваційному стану. Можна резюмувати, що соціальні девіації – це плата за соціальні зміни.

Проте основною проблемою такого тлумачення є, на наш погляд, невілювання окремої особи – її долі, її життя. Звичайно, суспільство в тому чи тому вигляді, пройшовши через кризи, продовжить своє існування. Проте життя окремої людини є обмеженим, кінечним, «одноразовим». (Саме тому інтерес до теорій соціальної аномії згодом змінився пошуком причини особистісної аномії).

Р. Мертон, продовжуючи закладену Дюркгаймом традицію, досліджував, як соціальна структура породжує обставини, за яких «порушення соціального кодексу є «нормальною» відповіддю на ситуацію, що виникає» (Мертон, 1966, с. 301). Нюансом цієї теорії є те, що аномія не обов'язково є наслідком трансформаційного стану суспільства, надзвичайних обставин (кризових або сприятливих), проте вона може бути похідною від «поточного» стану соціальної системи, щоправда, за певних умов: коли формується розбіжність у значеннях, які надаються цілям і нормам, що регулюють їх досягнення. Зокрема, основною причиною аномії американського суспільства Р. Мертон називав «...надзвичайне значення, що надається ... накопиченню багатства як символу успіху» (там само). Цілі, за Мертоном, обумовлюються основними цінностями культури. Багатство – як символ успіху – розглядається як бажане для всіх суспільств. Проте інституалізованих засобів досягнення багатства всіма членами суспільства не існує. (Багатство є проявом крайньої статусної позиції в соціальній системі, так само як і бідність; якщо всі елементи системи матимуть можливість зайняти «крайню позицію», це призведе до руйнації системи внаслідок дії відцентрових сил).

Отже, на думку Мертона, виникає ситуація нерівноваги між метою і засобом: перебільшення значення, яке надається меті, знецінює значущість використовуваних засобів. А тому «обман, корупція, аморальність, злочинність, коротше кажучи, весь набір заборонених засобів, стають узвичаєними» для тих, хто не відмовляється від мети, і «пораженство, квієтизм і самоусунення проявляють себе в психологічних механізмах втечі від дійсності» для тих, хто розчарується в можливості досягти бажаного законними способами, проте не може вдатися до незаконних засобів досягнення мети (там само).

Західна цивілізація надає людині, на думку Мертона, для досягнення мети (постійне зростання матеріального добробуту і підвищення свого соціального статусу) інституційні засоби, схвалені суспільством, і перевірені досвідом норми поведінки. Паралельно суспільство вимагає дотримання цих норм усіма його членами, які прагнуть, відповідно, до цивілізаційної мети, «зійти вгору». Інституційними засобами в західному суспільстві є цінності середньої

верстви, засновані на протестантській етиці праці: наполеглива праця, чесність, економічність, вихованість і передбачуване задоволення своїх потреб. Насильство і обман як методи досягнення благополуччя заборонені.

Отже, можна сказати, що в основі деформації, якій піддаються ціннісні орієнтації нижчих верств населення в західному суспільстві, лежать два моменти: з одного боку, західна цивілізація робить великий наголос на досягненні матеріального добробуту як символі особистого успіху, декларуючи при цьому, що досягти цієї мети може кожен; з другого боку, сама соціальна структура істотно обмежує для нижчих верств канали та потенції досягнення цієї мети суспільно визнаними – легітимними – способами.

Звідси виникає стан аномії, що виявляється в руйнації системи регулювання індивідуальних бажань, у результаті чого особистість починає «хотіти більше», ніж вона може домогтися в рамках певної соціальної структури. (Принагідно зазначимо, що С. Кара-Мурза доволі докладно проаналізував процес створення «нових потреб» у пострадянському просторі, що, відповідно, посилює темпи аномійних процесів).

На новий аспект теорії аномії в сучасних умовах звернув увагу Р. Клоуард, який відмітив, що нижчі верстви суспільства мають не тільки обмежений доступ до легальних способів задоволення (досягнення) «суспільної мети», а й великий потенціал для нелегального її досягнення у своєму найближчому оточенні (Cloward, 1961).

Такі можливості надають особистостям і групам соціальні структури, що виникли випадково або в процесі криміналізації поведінки, пропонуючи нижчим верствам такі засоби, як відхильна поведінка, делінквентність та злочинність. «Кримінальна інтервенція» пострадянських років продемонструвала механізми і способи девіантизації низки соціально-демографічних і соціально-професійних груп, розширення андеркласу.

Аномія в розумінні Мертонна – це цілковите розходження між декларованими цивілізаційними цілями і соціально структурованими способами їх досягнення. Однак, на відміну від Дюркгайма, він не розглядав соціальні відхилення в координатах дихотомії: однозначно негативні або однозначно позитивні. Натомість було виокремлено

типи поведінки особистості в аномійному суспільстві: конформізм (стереотипна поведінка під впливом цивілізаційного пресингу); ритуалізм (примусове «утримання» інституційних норм); ізоляція (випадання із системи соціальних зв'язків); заколот (культивування нових цілей суспільного буття і методів їх досягнення); інновація (досягнення цілей недозволеними, новими, але вельми дієвими засобами) (Merton, 1938).

Ці види пристосування (адаптації) до реальності не є характеристиками особистості: вони лише дають наочне уявлення про те, який вид поведінки обирає індивід як відповідну реакцію на зростання аномії в суспільстві.

Соціальне життя розвивається не еволюційно-лінійно, а утворюючи ризоморфну організацію (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі). Мало того, ця ризомність простежується на тлі прискорених темпів соціальних змін. У певному сенсі сучасне суспільство є продуктом соціальних змін, що зростають із блискавичною швидкістю, і водночас – виробником ненавмисних наслідків цього ж процесу.

С. Кравченко виокремлює три найважливіші чинники такого зростання швидкості: 1) людство підійшло до порогу своїх можливостей рефлексії швидкоплинних подій, щоб приймати адекватні, раціональні, гуманні рішення; 2) збільшується частка соціуму, «що має короткотривале життя», і зменшується його частка, «що, має довготривале життя»; 3) виникає ефект часового дисхронозу (коли в одному суспільстві співіснують люди, що «фактично» живуть у різних темпосвітах, а певна частина суспільства навіть спроможна адаптуватися до швидкості соціальних змін (Кравченко, 2012, с. 27-28).

Е. Гідденс підкреслює, що глобалізаційний процес «проходить у безпосередній близькості і від нас, впливаючи на найінтимніші й особисті аспекти нашого життя ... У повсякденному житті відбувається справжня революція, наслідки якої відчуваються по всьому світу в різних сферах – від трудових відносин до політики» (Гідденс, 2004, с. 29). Усе це породжує змикання локальних (місцевих, національних або регіональних) проблем соціального, політичного, ідеологічного, військового тощо характеру із загальносвітовими проблемами.

Е. Тоффлер пояснює глобальні світові зміни як формування постіндустріального суспільства, основною рисою якого стає двосекторна економіка: сектор виробництва матеріальних благ і послуг (де домінують ринкові закони та відносини) і сектор «виробництва людини», де здійснюється накопичення «людського капіталу» і не залишається місця для відносин попиту і пропозиції. Ознаками настання постіндустріального суспільства є: фемінізація суспільного виробництва (зростання ролі жінок у трудових ресурсах); зменшення кількості працівників сфери сільського господарства; зростання частки «білих комірців» і зайнятих у сфері послуг; скорочення чисельності «блакитних комірців»; збільшення зарплатні; скорочення тривалості робочого тижня; підвищення кваліфікації робочої сили; збільшення продуктивності праці; поява нових форм трудової діяльності (дистанційна робота, надомні працівники). Основою постіндустріального виробництва є три галузі: мікроелектроніка, біотехнологія та інформатика. Найбільш важливими сферами індустрії послуг є роздрібна торгівля, транспорт, фінанси, громадське харчування, готельна мережа, прибирання приміщень, юриспруденція, освіта і медицина. У постіндустріальному суспільстві формується нова соціальна сила – кіберкратія, яка постає як носій «соціального інтелекту», що є головною характеристикою нової цивілізації. Соціальний інтелект реалізується через мережеву систему зв'язків; інформаційне поле, створюване засобами електронної комунікації; соціальну пам'ять, що зберігається в банку даних; інтелектуальну еліту, яка продукує нові ідеї та знання; потужну верству фахівців, що володіють комп'ютерною грамотністю; інтелектуальний ринок, де здійснюється обмін ідеями та інформацією (Тоффлер, 2001).

Загальною рисою гуманітарних студій ХХІ ст. є те, що вони увиразнюють побудову нової моделі суспільства, котра набуває пояснювальної спроможності в рамках постмодерних дискурсів тлумачення соціального. Одним із чільних елементів цієї моделі є соціальний плюралізм, під яким розуміють розгалужену, мобільну соціальну структуру, що містить у собі множини соціальних груп і страт, а також надає можливість переходу особи з однієї групи (страти) в іншу. Іншими словами, «відповідальність» за аномійний

стан покладається на соціальний плюралізм, що є невід'ємною рисою інформаційного (постіндустріального) суспільства.

Але чи справді постмодерн настільки винен у руйнації ціннісно-нормативної основи суспільств і поширенні аномійних проявів?

Дискурс соціального плюралізму, отримавши статус «модного», функціонує нині у формі потужного потоку, який забезпечує водночас «консервацію форм» та «відкритість і готовність до трансформацій», що уможливить «збереження соціальної цілісності і стабільності».

Значною мірою увага до вивчення соціального плюралізму спричинена пануванням у сучасному світі двох протилежно спрямованих трендів організації соціального простору (і плюралізм розглядають як механізм їх примирення). З одного боку, розгортається потужний процес глобалізації, що супроводжується уніфікацією, поглинанням соціальних відмінностей, стандартизацією стилю і способу життя – навіть у соціальних просторах незахідних суспільств (символічним віддзеркаленням можна назвати «корпорацію МакДоналдс»). З другого боку, як реакція на глобалізм, конструюється ідеологія підтримання локальних ідентичностей, що посилює соціальну дезінтеграцію, роз'єднаність та атомізацію в суспільстві, втрату необхідних соціальних зв'язків і кризу соціальної цілісності.

Одним із парадоксів глобалізації є те, що взаємодія і взаємопроникнення локальних форм буття призводить не стільки до їхньої інтеграції, скільки до зростання нових – локальних – культур та ідентичностей. Плюральне суспільство шукає спосіб співіснування неконфліктного різноманіття сучасного світу. Однак формальна наявність різноманітних політичних, професійних, регіональних, конфесійних і будь-яких інших соціальних груп (страт) є недостатньою умовою для того, щоб вести розмову про плюралізм. Адже наявність великої кількості різних груп свідчить лише про фрагментованість суспільства (теж, до речі, популярний маркер у постмодерному дискурсі). Плюралізм передбачає інше: соціальна спільність повинна мати асоціативний характер, а членство в ній – бути органічним, природним, а не нав'язаним інституційними приписами.

Варто зазначити, що – будучи не лише журналістським трендом – соціальний плюралізм принциповим чином трансформує

систему пізнання соціальності, примушуючи до ревізії уявлень про цілісність соціального буття, до перегляду констатованих відношень між індивідуальним і соціальним, приватним і публічним, природним і культурним.

У фокус уваги потрапляють відношення між «відцентровими» і «доцентровими» силами, що конституують простір соціального, проблеми контролю взаємодії між ентропійними і антиентропійними факторами, баланс котрих, як свідчить історія ХХІ ст., висвітлює – через ризики соціальної дезінтеграції та високу мобільність сучасного світу – необхідність зміни уявлень про форми і зміст організації соціального простору.

На наш погляд, у значній частині соціально-психологічних досліджень – як теоретичного, так і прикладного характеру – спостерігаємо наявність прогалини між декларованим визнанням соціальної плюралістичності і реальними технологіями її репрезентації. По суті, соціальна плюралістичність подається через поняття гнучкості (гнучкого регулювання), помірної конкуренції, вивільнення творчої ініціативи локальних ідентичностей, розпад уніформізму та кризи метанаративів. Але водночас ідеться про «оптимальний з точки зору плюралізму порядок». Тобто йдеться про те, що соціальний плюралізм постає лише як флуктуація в межах організації єдиного простору соціального, призводячи лише до зміни акцентів у його поясненні – замість принципової зміни способу його вивчення. Зміст соціального плюралізму вичерпується в багатьох випадках декламаціями про глобальні зміни структури світу і соціальності, про характерність суперечливості, стрімке зростання різноманіття, безперервну появу унікального й нового, а також – з алармістським акцентом – про руйнування усталених засад суспільства, сформований соціальний порядок, пророкування соціального хаосу. Іншими словами, плюралізм постає в такому потоці лише як дозволений і контрольований відхід від соціально визнаного ладу і насправді маскує його бунтівний зміст: відхід від уявлень про цілісність суспільства, відхід від можливості розміреного управління соціальними групами.

Суспільство проголосило плюралізм, толерантність, культурний діалог. Перенесення теоретично привабливої картини суспільства, вибудованої з урахуванням соціального плюралізму, у

сферу практики стикається з безліччю проблем. Зокрема, виникають проблеми узгодження правових режимів меншин та єдиної правової системи в межах певної держави, інтеграції в освітній простір осіб, яким надано можливість отримувати освіту недержавною мовою, зняття дискримінації щодо «непатріархальних» шлюбно-сімейних форм тощо. Іншими словами, на соціальний плюралізм як на принцип організації нової соціальності покладаються сподівання парламентарського характеру. (Насправді – узгодити неузгоджуване).

Такі сподівання виявляються вразливими з двох причин: 1) тлумачення плюральності лише як множинності; 2) намагання підпорядкувати плюральність – як не лише множинність – принципам системного впорядкування. Адже соціальний плюралізм – як механічне поєднання множин – навряд чи спроможний подолати крайності обох тенденцій та запропонувати «оптимальний варіант соціальної цілісності».

Різноманіття ціннісно-нормативних систем призвело до того, що норми перетворилися в акт вибору. З одного боку, дисциплінарне суспільство (Фуко, 1999) намагається все регламентувати, а з другого – ринкові механізми, яким усе підпорядковується, закони попиту і пропозиції перетворили цінності і норми в «меню», з якого можна вибирати, що, зі свого боку, призводить до значних наслідків для суспільства загалом. «У наші дні патерни і конфігурації більше не є заданими й тим більше не є самоочевидними; їх занадто багато, вони стикаються один з одним, і їхні приписи суперечать один одному так, що всі вони значною мірою позбавлені своєї обмежувальної, примушувальної сили. ... Замість того щоб слугувати передумовою стилю поведінки і задавати рамки для визначення життєвого курсу, вони йдуть за ним (впливають з нього), формуються і змінюються під впливом його вигинів і поворотів» (Бауман, 2008, с. 14).

Власне, це досить важливий момент у тлумаченні аномії плюрального суспільства: мораль (система цінностей) стає актом вибору, тоді як в унітарному суспільстві вона поставала нормативним приписом. С. Кравченко називає моральні основи «простого суспільства» «арочною мораллю». Він зазначає сталість і визначеність її принципів, чіткі межі між «добре» і «погано», «можна» і «не можна», специфічні норми і цінності, «які ефективно

контролювали відносини в суспільстві, спрямовуючи поведінку людей в етично-правильне русло» (Кравченко, 2012, с. 150).

Декларовані «повага до різноманітності» та «відмінності як джерело взаємозбагачення» заходять у суперечність із дискурсами локальних ідентичностей, орієнтованих на збереження власної автентичності та органічності. (Численні приклади таких конфліктів постачає преса, що висвітлює міграційну кризу). Отже, соціальний плюралізм як «неунікнений факт реальності» демонтує можливість теоретично пропагованих «консенсусів» і «взаємозбагачень».

Неузгодженості ціннісно-нормативних основ суспільного життя в суспільстві, що характеризується глобальністю змін, ніяк неможливо уникнути в умовах такого ціннісного плюралізму, про який тут ідеться. С. Кравченко називає мораль такого суспільства, розширюючи зміст метафори З. Баумана, «плинною». Її атрибутивними якостями є становлення, динамічно-рефлексивний характер, який породжує «ризик невизначеності морально-етичних оцінок» (там само, с. 93-94).

Проте постає питання: а чи можлива загалом за таких умов єдина ціннісно-нормативна основа колективних дій? С. Кравченко зазначає з цього приводу: «Перевідкриття моралі передбачає не тільки і не стільки виявлення її нових параметрів, обумовлених складним соціумом турбулентного часу, скільки активну роль людей у формуванні гуманних форм життєдіяльності. Моральні принципи, нехай навіть плинні за суттю, можуть бути суб'єктивно конструйованими» (там само, с. 169).

Але, на наш погляд, соціальна плюральність, сама по собі не є «необхідною і достатньою умовою» виникнення аномії: варто пригадати, що всі суспільства, окрім, мабуть, первісного, існували, фактично, як плюральні. Наразі проілюструємо це на прикладі структури феодального суспільства: селяни – городяни – нижче духовенство – зброносець – лицар – барон – віконт – граф – маркіз – герцог – вище духовенство – князь – король – Папа Римський. Чи варто уточнювати, що кожна із цих страт мала свою «буденність» і ця буденність була структурована різними цінностями, нормами, правами, обов'язками тощо? Адже станова організація суспільства означала наявність різного комплексу прав та обов'язків для кожного стану, різні стилі життя. Згадаймо абсолютно різні норми

ставлення привілейованого стану до рівних собі і простолюдинів, що підкріплювалося теорією «трьох станів» – ідейною основою соціального порядку середньовічного європейського суспільства. Лицарство зі зброєю в руках повинно було захищати селян і духовенство, третій стан мав працювати і годувати інші два стани, а духовенство – піклуватися про спасіння душ своєї пастви.

Не існує і транчасової єдності норм. Якщо поглянути принаймні на нормативну систему європейських суспільств, то можна побачити змінюваність провідних соціальних норм у часі. Звичайно, різні соціальні норми – правові, політичні, релігійні, моральні, етичні, естетичні, майнові, мовні тощо – мають різну пластичність і змінюються різною мірою. Історичний аналіз показує, що суспільства рухалися від нормативного синкретизму до конструювання різнорідності соціальних норм, що регулюють поведінку особи чи групи. Так, у християнському Середньовіччі провідними нормами були релігійні, а Відродження і Новий час змінили ієрархію норм: перше місце посіли норми права. Що ж до релігійних норм, то нині вони зберігають статус головного регулятора тільки для певної частини суспільства. Естетичні норми є ще більш рухливими, що вичерпно підтверджують курси з історії живопису, архітектури, музики тощо, адже історія мистецтва є джерелом прикладів того, як певний твір перетворюється з «позитивної» цінності на «антицінність» або поступово втрачає свою високу, виняткову цінність, перетворюючись на посередність (і навпаки). Однією із детермінант такої пластичності є зміна порядку соціальності, відповідно до якого панівний дискурс коригує естетичні пріоритети, створюючи таким чином естетичні норми, релевантні тільки певному історичному періоду. Мовні норми також доволі часто виявляють чутливість до зміни порядку соціальності. Приміром, уведення фемінативів демонструє реалізацію принципу лінгвістичної політкоректності, який виник у США на початку 1980-х років та обслуговував ідею, що демократія – не тільки влада більшості, а й повага до прав меншості. Їхнє введення зумовлене тими суспільними змінами, що відбуваються на початку XXI ст. і які привели до активного відтворення вже наявних корелятивів жіночого роду і появи низки нових номінацій осіб жіночої статі за професійною та соціальною належністю, що, зрозуміло, пов'язано із

зростанням активності жінок в усіх сферах суспільного життя: науці, політиці, культурі, економіці тощо.

Отже, соціальна норма, відтворюючись у практиках, завжди відтворювалася в певному «полі розсіювання»: завжди були певні припустимі (і здебільшого спричинені певними статусними належностями) варіації відтворення практики. Іншими словами, норма – не точка, а діапазон варіації. Розуміння норми як «точки» могло задовольняти лише ту модель суспільства, де спільноти, що його складають, є репліками одна одної. Але, як було показано, не буває суспільств із «механічною» єдністю щодо нормативності поведінки, розподілу прав та обов'язків, а також відповідальностей за дотримання такої нормативності. Можемо говорити, що диверсифікація соціальностей, яку нині проголошують атрибутом сучасних суспільств, латентно мала місце в системі функціонування соціальних регулятивів.

Тому питання про соціальну механіку виробництва в умовах сьогодення доволі актуальне, позаяк трендом розвитку суспільств є саме проліферація порядків соціальності, а орієнтири, встановлювані панівними дискурсами попередньої – дотрансформаційної – доби, фактично перетворилися на недієві, оскільки з'явилися нові проекти побудови життя, в умовах котрих інститути неспроможні ефективно функціонувати (соціальна аномія) та коли особа втрачає відчуття самоефективності внаслідок розмивання критеріїв цієї ефективності (особистісна аномія).

2.2. Соціальна механіка виробництва аномії, або як відбувається втрата владним дискурсом гегемонії над порядком соціальності

Розгляд виробництва аномії як продукту комунікативності, пояснення соціальної механіки її виробництва через боротьбу дискурсів дають змогу висвітлити деякі особливості, пов'язані з «розмиванням» базису морально-етичних конвенцій суспільства, що забезпечує спільність, солідарність, інтегрованість.

Аналізуючи зміни морально-етичних конвенцій, що відбуваються в суспільстві сьогодні, необхідно також згадати дві великі хвилі революційних змін соціальної нормативності, яких зазнала Україна у складі СРСР. Перша з них розпочалася після революції 1917 р., друга може бути датована 1990-ми роками.

Перша хвиля визначалася процесом формування нового, пролетарського суспільства: період, що настав після революції 1917 р., і громадянська війна були відзначені практичною реалізацією егалітарної концепції соціального устрою, внаслідок якої було ліквідовано аристократичні верстви і привілейовані стани Російської імперії, а згодом – протягом досить нетривалого періоду – було встановлено нову соціальну систему своєрідних цінностей і пріоритетів, пов'язаних з ідеями служіння пролетарській республіці, високою відповідальністю і готовністю до самопожертви заради перемоги комунізму. Радикально новий порядок соціальності, на наш погляд, перевищував адаптивні можливості спільнот: встановлення нового державного ладу і політичного режиму супроводжувалося ідеєю побудови «нового світу» і, відповідно, «нової людини», яку слід було звільнити від характерних для дореволюційного суспільства традицій і забобонів, станових пережитків і почуття власності. І, оскільки дискурси нової нормативності спочатку програвали боротьбу за визначення картини світу, репресивний режим їх встановлення призвів до того, що «нова людина» виявилася звільненою не тільки від експлуатації, а й від пут моралі. Останнє вимагало від нового політичного режиму конструювання власних традицій та історії, нових каналів вертикальної соціальної мобільності, а також створення нових механізмів консолідації суспільства, які запроваджувалися силовими сценаріями, а отже, нові морально-етичні конвенції не були в повному сенсі конвенціями.

Друга хвиля радикальних змін нормативності пов'язана вже із крахом Радянського Союзу, і вона виявилася не менш складною. Підкреслимо, що ідеологічні дискурси тієї доби досить продуктивно й тривалий час формували уявлення про СРСР як про надзвичайну, виняткову державу і, відповідно, про унікальність майбутнього, щастливості і соціальну захищеність життя в радянській країні. А отже, руйнація держави, образ якої був сконструйований як образ непохитної й могутньої країни, ще раз призвела до тотального

знищення її цінностей, до їхньої масштабної дискредитації на рівні владної ідеології. XX ст. завершилося цивілізаційним розламом, що спричинив руйнування імперської свідомості «простої радянської людини – представника єдиної спільності». Воно виявилось точкою відліку в дестабілізації ціннісно-нормативної системи (а відповідно, і політико-правової свідомості громадян пострадянського простору). Так, у квітні 1986 р. – ще в рамках Радянського Союзу – розпочалася «перебудова»: у такий спосіб було марковано початок глибоких економічних, політичних і соціальних реформ. У сфері ідеології відбулися кардинальні зрушення: відтепер артикулювалися «людський вимір», гуманізація соціалізму, моральне відродження радянського суспільства, пріоритет загальнолюдських цінностей. Нова термінологія (гласність, прискорення, плюралізм, госпрозрахунок) конструювала початок докорінних змін. Проте фактично країна поринула в стан кризи нормативності.

Це, зі свого боку, наклалося на демографічну структуру суспільства, що значною мірою посилило «міжпоколінний розрив». Останній мав принципово інший характер порівняно із класичним конфліктом «батьків і дітей», адже покоління, що народилося наприкінці цього століття, кардинально відрізняється від своїх батьків і має принципово іншу систему національних, ідеологічних та аксіологічних координат. Звичайно, суттєву роль відіграла тут «революція домагань», що докладно описано в роботі С. Кара-Мурзи, а саме: різкий стрибок домагань і зниження готовності людей до жертв заради їх утілення в житті стали результатом соціально-культурних, економічних і політичних революційних змін кінця XX ст. і водночас умовою, що забезпечувала сам процес соціальних змін (Кара-Мурза, 2013).

Штучно й блискавично трансплантовані, ці потреби (цілі, цінності) не мали адекватних, тобто таких, що не суперечать суспільним нормам, способів задоволення. Вироблені вже в межах іншої – ліберально-демократичної – ідеології, ці потреби постали як відверта опозиція до радянського способу життя з його структурами й практиками буденності. При цьому в пострадянському просторі докорінно модифікованою виявилась і система соціального оцінювання, в основі функціонування якої – «уявлення про норму». Втрата соціумом можливості спонукати своїх членів до певної

поведінки та загалом регулювати її, знецінення традицій, цінностей, норм, правил нівелювали психологічну межу між «недозволеним» і «дозволеним»; ці модальності люди почали перетинати легко, безсоромно і до того ж майже безкарно.

На наш погляд, теоретична побудова Р. Мертона, згідно з якою аномія – це ефект особливого структурного розладу культури (між цілями, намірами, інтересами особи (або групи), що постулюються культурою як бажані, і між інституційно прийнятними способами досягнення цих – соціально схвалюваних – цілей), є найбільш релевантною рамкою для дослідження згаданих вище особливостей. Зокрема, йдеться про те, що західні культури, наприклад, ставлять наголос на досягненні матеріального добробуту як символі особистого успіху, декларуючи при цьому, що досягти цієї мети може кожен; а проте сама соціальна структура істотно обмежує канали та потенції досягнення цієї мети легітимними способами. Отже, «у нормі» завжди існує шпарина між метою і її досягненням. Завдяки цій шпарині виникає мотивувальна сила культури, виникає напруження, певного роду подразнення, яке примушує «бути успішним». На стадії стабільного суспільства величина цієї шпарини успішно контролюється, адже вона не може бути занадто маленькою, оскільки те, чим можуть володіти всі, автоматично перестає бути об'єктом спокуси для культури, яка так активно зрощує індивідуалізм, і не може бути занадто великою, тому що тоді вона перестане бути стимулом унаслідок високої складності досягнення як нереальна мета.

Відтворення величини цієї шпарини, на наш погляд, забезпечується порядком соціальності – сукупністю практик систематичного виробництва різноманітних відносин владності/підвладності та їхніх символізацій у конкретному соціокультурному середовищі. При цьому порядок соціальності об'єктивно виявляється в реальних практиках соціальних взаємодій, а суб'єктивно переживається як прийнятність для особи норм, цілей та ідеалів, відтворюваних цими практиками. Зі свого боку, порядок соціальності відтворюється завдяки тому, що відтворюється його дискурсивна система, оскільки дискурс є інструментом відтворення (закріплення) соціальних відносин. Отже, говорячи про соціальну механіку виробництва

аномії, нам потрібно визначити, за які способи інтерпретації світу точиться дискурсивна боротьба.

Варто погодитися з тим, що комунікативний простір суспільства є простором множинності (і, власне, постмодерні тлумачення соціальної плюральності, легітимації множинності, диверсифікації соціальних практик виявляються лише свого роду межовою версією цієї конструкції). І, як уже зазначалося, суспільство ніколи не було однорідним. Світовий досвід революцій та заколотів є не що інше, як екстраполяція дискурсивної боротьби у площину політики. У тому самому сенсі будь-яку економічну реформу можна представити як дискурсивну перемогу певної групи інтересів – байдуже, йтиметься про сучасний вестернізований світ чи про Стародавній Китай.

Враховуючи, що, як уже було показано, ніколи не існувало суспільства-моноліту (і навіть тоталітарні режими мають певний прошарок андеркласу, котрий «неушкодженим» просіюється крізь сито ідеологічних санкцій), варто насамперед говорити не про «відсутність норм» чи про «одночасну наявність протилежних за змістом нормативних систем», а *про порушення конвенцій щодо їх визнання*, а разом із тим – про порушення в ситуаціях соціальних трансформацій *дієвості комунікативних практик, що мали забезпечувати досягнення цих конвенцій* і, відповідно, реплікацію порядку соціальності.

На наш погляд, постає три цікавих питання щодо дискурсивного виробництва аномії: по-перше, того, як і на що саме змінюються суспільно значущі цілі, тобто як виникає новий ідеал суспільства; по-друге, як розширюється діапазон припустимих практик; по-третє, хто починає виправдовувати нові практики і нові цілі.

Побудову концепції дискурсивного виробництва соціальної механіки аномії розпочнімо з тези про «стабільне суспільство» – тобто суспільство, де встановлено певний баланс сил між позиціями «доцентрових» і «відцентрових» дискурсів, а тому реєстр цілей та релевантних щодо них практик відтворюється тотожно.

Соціальною місією *доцентрових дискурсів* є закріплення цілісності – ідентичності, території, інтегрованості спільнот, національної гордості, збереження соціальних інститутів, чинної системи влади тощо. Вони прагнуть до «звуження» діапазону

нормативності та діапазону релевантних практик. Так, у дисциплінарних режимах діапазонів практично немає. Є лише «точкові» змісти. Відцентрові дискурси, навпаки, збільшують діапазон припустимих дій, є такими, що пом'якшують негативність оцінок раніше неприйнятних патернів поведінки, нарешті, такими, що виводять із затінку нові ідентичності (названі нами спліт-спільноти) із рельєфом нових потреб різного ґатунку.

Функцію встановлення конвенцій щодо норм, правил, обов'язків та відповідальностей виконує панівний дискурс: дискурс, який беззаперечно виграв боротьбу за право визначати соціальність. Він визначає її таким чином, що зберігає суспільний порядок через відтворення нормативності і того, «кому і що дозволено», постаючи як доцентровий дискурс.

У цьому сенсі можна говорити, що панівний дискурс є комунікативним ефектом, який, власне, відтворює систему цілей/цінностей для певної соціальності та супроводжує її відтворення системою релевантних і прийнятних практик. Соціальна механіка аномії – якщо подати її абрис – може тлумачитися в такому разі як програш панівним дискурсом боротьби за визначення одного з репертуарів: чи то цілей, чи то способів. Цей «програш» – який є результатом проходження суспільства через аномію – завершується виробленням нового порядку соціальності і здійснюється, на наш погляд, у п'ятифазному процесі, а саме: з фази «стабільного суспільства» – до фази дисперсії практик – до фази констеляції нових норм – до фази іррадіації (гострої аномії) – і, нарешті, до фази рутенізації соціуму (вкорінення й узвичаєння нового порядку соціальності).

Розгляньмо, що відбувається на кожній з названих фаз.

1. *Фаза «стабільного суспільства»*. Панівний дискурс, будучи доцентровим дискурсом, котрий усталився як панівний за поточних умов, продукує через текстуальні конструкції на різних публічних аренах підтримання та відтворення системи базових цінностей, соціально прийнятних способів їх досягнення та реалізує свою соціальну місію, а саме: благо держави (збереження територіальної цілісності, економічного прогресу, громадянської солідарності тощо).

Звернімо увагу на те, що його дискурсивний контроль стосується кількох аспектів: а) визначення культурно значущих цілей/цінностей, досягнення яких, зі свого боку, забезпечує певний соціально-психологічний ресурс для особистості: права, обов'язки, привілеї та відповідальності, а тому є бажаним для неї; б) сукупності соціально прийнятних (соціально схвалюваних, соціально регламентованих) засобів реалізації цілей, по суті – усталених практик (ритуалів, традицій, алгоритмів дії); в) публічних арен, на яких функціонують легітимувальні нарації, тобто оприлюднюються тексти, що підтримують «порядок»: відносини між правами, обов'язками, привілеями та відповідальностями і засобами їх реалізації. Скоординованість бажаних цілей, прийнятних засобів їх досягнення та змісту текстів публічних арен є ознакою соціального інституту, що функціонує справно, не створюючи проблем для функціонування інших інститутів.

Говорячи про соціальну механіку виробництва аномії, потрібно мати на увазі, що комунікативний простір суспільства є простором множинності (і, власне, постмодерні тлумачення соціальної плюральності, легітимації множинності, диверсифікації соціальних практик – це лише свого роду межова версія цієї конструкції), а тому суспільство завжди являє собою сукупність доцентрових і відцентрових дискурсів, які змагаються між собою за перевизначення суспільства (або навіть держави загалом) як соціальної реальності, тобто за те, щоб забезпечити перевизначення норм, практик та нарацій певним способом.

Суспільство зберігає свою тотожність та систему своїх ідентичностей, допоки відтворюється певний порядок соціальності. Звичний хід функціонування суспільства – це завжди процес інтерполяції між реплікацію вже створених та конструюванням нових елементів. Як тільки суспільство зазнає критичного ступеня змін у конструкціях порядку соціальності, змінюється система його соціальних ідентичностей і змінюється, відповідно, саме суспільство.

На фазі стабільного суспільства відтворення нормувальних дискурсів, (морального, правового, релігійного, естетичного, мовного, етичного, політичного тощо), крім деяких винятків, відбувається стабільно. Вибір особистістю ненормативних цілей або засобів досягнення соціально значущої мети може призвести на фазі

стабільного суспільства до ізолювання, соціального відторгнення або інших негативних санкцій, що істотно ускладняють її інтеракції. Окрім того, завдяки інституціоналізації певної форми нормативності особи стають тією чи іншою мірою «прозорими» одна для одної, тобто передбачуваними, прогнозованими, що в підсумку спрощує систему інтеракцій, переводить її у фоновий режим і тим самим підвищує стійкість порядку соціальності. У різних сегментах соціальної реальності формуються скоординовані практики, що відповідають її умовам і є максимально комфортними для особи чи спільноти. У разі відтворення порядку соціальності, тобто якщо перебіг цього процесу в цілому нормальний, без радикальних зламів соціального життя (війна, заколот, революція), не виникає підстав для протистояння між різними його частинами: традиція і новація врівноважують одна одну, а доцентровий і відцентровий дискурси перебувають у стані балансування.

Однак оскільки «норма» існує не як «точка», а як діапазон припустимих практик і нарацій щодо їхнього змісту, то важко провести чітку демаркаційну лінію між «варіантом норми» на фазі стабільного суспільства і «дебютом аномії», який з'являється на наступній фазі – фазі дисперсії практик.

2. Фаза «дисперсії практик». Особливістю цієї фази є збереження соціально значущих цілей (позаяк вони є більш ригідним компонентом і довше зберігають свою регулятивну функцію) з одночасною заміною діапазону практик, які застосовуються для їх досягнення. Точніше, відбувається розщеплення практик на схвалювані регламентом порядку соціальності і такі, що опиняються поза регламентом. Зазначимо, останнє не означає автоматично, що застосовуватиметься неодмінно практика, яка зазнаватиме осуду.

Ідеться лише про те, що нова позарегламентна практика може бути і справді нелегітимною (вирішення «питання» через корупційний інструментарій), або може виявитися морально нейтральною, проте згодом призвести до «адаптації з пониженням». (Наприклад, автоматична перевірка правопису в програмі Word привела до падіння рівня орфографічної грамотності).

На наш погляд, провокацією виникнення аномійних процесів є ті з нових позарегламентних практик, які «спокушають» соціум до «адаптації з пониженням»: до менш «витратного» – у

психологічному сенсі – способу життя, основною ознакою якого є перехід до спрощено-примітивізованих соціальних дій.

Тут наведемо як ілюстрацію приклад зі сфери балетного мистецтва. Замінивши традиційні матеріали, з яких виготовлялося сценічне взуття балерин, на сучасні і високотехнологічні, фірма «Гейнор Мінден» створила пуанти, які, за словами розробника, забезпечують правильну позицію ноги і допомагають танцюристам уникнути травм. З приводу цих пуантів не вщухають суперечки: одні захищають їхню «зручність», «багаторазовість», «гігієнічність» та «травмобезпечність», інші ж вважають їх профанацією балетного взуття, що підмінює елегантність крихкого клейового стакана спортивною американською хвацькістю пластмасових п'ятаків. Але згадана суперечність стосується не стільки фізіологічних зручностей, скільки протистояння російського та американського поглядів на мистецтво балету, тобто ідеологій, які утримують та відтворюють фундаментальні цінності: у російському балеті техніка має забезпечуватися «потом і кров'ю», в американському – утилітарністю і безпекою.

Г. Кара-Мурза, аналізуючи аномію, виокремив низку практик, які, на наш погляд, можна назвати позарегламентними, а саме: публічне приниження «радянської людини» (дискредитація радянських свят і введення ідеологічно навантажених нових, декомунізація та проекти перейменування міст, реінтерпретація подій Великої Вітчизняної війни і її героїв), утримання старшого покоління в стані надтяжкої культурної травми; економічна дезінтеграція суспільства, майнове розшарування замість формування здорової конкуренції); розпад інтелігенції як соціальної спільноти (низький соціальний статус громадян, що займаються інтелектуальною працею в бюджетній сфері, політичні, національні, міжпоколінні конфлікти); соціальний расизм (розподіл суспільства на «знедолених» і «еліту»); система розтління дітей і молоді (руйнування інституту родини, деградація шкільної освіти й виховання, формування нездорових дозвіллевих інтересів, підлітковий і дитячий суїцид, соціальне сирітство, феномен дитячої і молодіжної жорстокості, маргіналізація, криміналізація молодіжних спільнот); криза культури (дискредитація цінності соціальної справедливості, зниження цінності людського життя, заохочення

егоцентризму, аномійний репертуар телешоу й кінопрокату, естетизація наркоманії, алкоголізму, тютюнопаління); право еліти на неправду (фальсифікація історії, інформаційна війна, що ведеться без моральних обмежень); перетворення системи потреб (орієнтація на успіх будь-якою ціною, провокація неконтрольованого ірраціонального споживання), криміналізація суспільства (зростання злочинності загалом та молодіжної і підліткової зокрема, функціонування численних організованих злочинних угруповань, латентна злочинність, формування ринку вбивств, рейдерство, корупція в поєднанні з економічною злочинністю тощо) (Кара-Мурза, 2013).

Поява позарегламентних практик істотною мірою пов'язана зі зміною поточних умов і може бути спричинена дією чинників будь-якого гатунку, тобто може йтися про технологічні, економічні, політичні, ідеологічні, інформаційні та інші причини соціальних трансформацій. Нові умови продукують виникнення нових соціальних практик (поки що позарегламентних, не інституціоналізованих і не легітимізованих), які фактично заходять у суперечність із фундаментальними цінностями та місією доцентрового дискурсу. Проте, як ефективні процедури досягнення мети, нові практики починають поступово «легітимізуватися» через конструювання виправдовувальних наративів.

А. Бандура, розвиваючи концепцію відчуження моральної відповідальності (*moral disengagement*), виокремив вісім когнітивних механізмів, які «сприяють відокремленню внутрішніх моральних стандартів від дій людини, полегшують її залученість в неетичну (таку, що суперечить моральним нормам) поведінку і допомагають не переживати при цьому стрес, а саме: моральне виправдання, мова евфемізмів, вигідне порівняння, зміщення відповідальності і розсіювання відповідальності, ігнорування або перекручування наслідків, дегуманізація і атрибуція провини жертви (Bandura, 1999). На наш погляд, ці механізми цілком застосовні для пояснення тих процесів, що відбуваються на аналізованій фазі й постають як осередок виправдовувальних нарацій, унаслідок чого поволі починає змінюватися репертуар публічних арен.

Швидкість дисперсії соціальних практик залежить від того, до якого сегменту соціальної реальності вони належать. Так, наприклад, якщо змінити правові практики можна відносно швидко (розгляд

законопроекту в Раді, затвердження Радою, підписання Президентом і офіційне опублікування), то практики в моральній сфері вимагають істотно більше часу й ресурсів для того, щоб бути модифікованими. Релігійні практики найбільш стабільні: вони сприймаються як вічні й незмінні, завдяки чому відтворюються в незмінному вигляді, поки відтворюється сама спільнота вірян.

З часом розмивання діапазону практик призводить до змін на публічних аренах і, зрештою, до зміни нормативності.

3. **Фаза констеляції нових норм**, основним змістом якої є формування нових норм унаслідок ефективної дії виправдовувальних нарацій для позарегламентних практик. Починається «осадження соціальної породи», що позначається зміною світоглядних орієнтирів значної частини населення.

Легітимація таких практик, по-перше, знецінює «вартість» фундаментальних цінностей панівного дискурсу («доцентрових дискурсів»), дискредитує його соціальну місію; по-друге, запускає процеси групової поляризації, призводячи, по суті, до формування нових підстав дискурсивної ідентифікації, а отже, до виникнення спліт-спільнот, що виходять на соціальну арену з іншою місією – фрагментацією суспільства.

Саме тому ці групи ми назвали спліт-спільнотами, і вони, на наш погляд, мають дещо спільне із маргінальними групами, зокрема «неокресленість». Так, З. Бауман вважав, що маргінальні групи – це не стійкі соціальні групи, а певна ситуативна верства, яка виникає стихійно, за наявності будь-яких кризових ситуацій і слугує тимчасової основою для консолідації індивідів (проти інших індивідів чи груп) (Бауман, 2005).

Прикладом такої спліт-спільноти, яка, мабуть, є однією із найбільш очевидних, є ерзацеліти. (Термін «ерзацеліти» належить Л. Васильєвій: з огляду на такі критерії, як характер настановлення, спрямованого на задоволення суто особистих інтересів; низька варіативність поведінки, пов'язана з побудовою обмеженої моделі світу; конформістський характер соціальної адаптації, можна виділити тип людей, який ми назвали ерзац-елітою») (Васильєва, 2011, с. 9).

Ерзацеліта, надзвичайно адаптивна і при цьому не обтяжена високими моральними ідеалами, у соціальному плані є найбільш

приспорованою групою, що становить для суспільства певну небезпеку. Оскільки, з одного боку, унаслідок високих соціальних статусів вона має високий символічний капітал, а тому спроможна справляти потужний вплив на масовий дискурс (зокрема, через численні форми інтертекстуальності: цитування, інтерв'ю, публікації в ЗМІ, участь у токшоу в ролі експертів), представляючи «владу того, хто знає», а з другого – вона транслює профанацію базових цінностей.

Дискурс ерзацеліти загалом є сукупністю мовленнєвих практик осіб, що належать до ерзацеліти, кожна з яких може бути розумною, освіченою, кваліфікованою людиною, але закони макросоціальної групи (у цьому розумінні – ерзацеліти) диктують відносини один з одним і суспільством за принципом максимального спрощення культурних норм, оскільки інакше особа порушить основний принцип ерзацеліти – отримання максимальної особистої вигоди.

Приміром, ерзацеліта прагне зберегти будь-якою ціною ту форму існування соціального інституту, яка уможливила її поточне існування. Мета ерзац-еліти в цьому разі – консервування системи, що забезпечує її пільгами, навіть якщо система «приречена на доживання». Або, навпаки, ерзацеліта може активно захищати новачії та реформи, якщо вбачає в цьому можливість миттєвого та вигідного для себе результату. Ерзацеліта, якщо вона в результаті домінування домоглася влади, реалізує таку властивість, як внутрішньогрупова солідарність у формі «кругової поруки», яка проявляється непомітною для зовнішнього спостерігача енергійною діяльністю, мета якої – не дозволити дефіцитним ресурсам (у тому числі й символічним) покинути рамки вузького кола «обраних». Отже, формування спліт-спільнот породжує відцентрові дискурси, які конструюють нові ідентичності.

Спліт-спільноти (ерзацеліти, лімінальні групи, протокримінальні спільноти тощо) активно використовують збільшене «поле розсіювання» аксіологічних атестацій, а їхньою чільною особливістю стають специфічні змісти ідентифікацій та процеси визнання ідентичностей, а саме: вони мають ідентичність з «негативною валентністю» та не мають самоідентифікацій. До того ж їхня ідентичність – це ідентичність з асиметричною ідентифікацією.

(Наприклад, ерзацеліти щиро вважають себе «обраними», тобто ідентифікують себе як еліти, тоді як справжні еліти відмовляють їм у прийнятті їхньої ідентифікації).

Іншими характеристиками спліт-спільнот є:

- особливості вибору стратегій поведінки, продиктовані як специфічним місцем у соціальній структурі, так і особистісними особливостями, характерними для маргінальної ситуації (стратегії поведінки мають активний, іноді агресивний характер);

- ситуативність стратегій поведінки, унаслідок чого групи спрямовані на набуття всіх видів капіталу, але на стратегії, за допомогою яких ця група бореться за владу, впливають будь-які соціальні зміни, які змушують групу швидко змінювати основну тактику заради досягнення цілей;

- агресивність та динамічність у боротьбі за основні види капіталів;

- невизначеність або швидка мінливість підстав своїх дій;

- швидка реакція на соціальні зміни.

Важливим є те, що використання позарегламентних практик створює переваги у просуванні шаблями соціальних сходів, позаяк ці практики є «неенергоємними». Спліт-спільноти акумулюють певний соціальний і фінансовий капітал, що, зі свого боку, робить їх привабливими зразками соціальної поведінки, тому деякою частиною населення вони сприймаються як референтні.

Можемо говорити, що дискурс, котрим конструюється й відтворюється світоглядна позиція спліт-спільноти, лежить «поза» інституційними нормами. Такі групи «автономізуються», а порядок соціальності, відтворюваний їхнім дискурсом, стає для них об'єктивною реальністю. Легітимізація ідей або способу життя, отже отримання символічної влади в суспільстві, є виходом із ситуації, який є бажаним для будь-якого члена спліт-спільноти: вона не просто хоче інтегруватися в суспільне життя, а й впливати на це життя, визначаючи його нормативність.

Поява спліт-спільнот спричинена насамперед кризовими процесами в основних соціальних інститутах, коли інституційна влада слабшає, а самі соціальні інститути не здатні вирішувати свої основні завдання через ослаблення їхнього впливу на соціальне життя суспільства і дисфункції механізму реалізації основних цілей.

Певний час дискурс спліт-спільнот функціонує як «тіньовий», тобто неінституціоналізований та нелегітимний, однак пропаговані ним практики – унаслідок групової поляризації – поволі починають «обростати» на публічних аренах виправдовувальними нарративами, залучаючи до атак на фундаментальні цінності доцентрового дискурсу усе більшу кількість членів спільноти – більше того, членів спільноти, що перебувають на різних щаблях соціальної ієрархії. Приміром, свого часу В. Янукович, четвертий президент України, намагався виправдати хронічний непотизм у центральних органах влади, який призвів до перетворення їх на «родинні підприємства» (Сахань, 2016).

4. *Фаза іррадіації (гострої аномії)*. Дискурс «старої норми» втрачає панівне становище, «розчиняється» в комунікативному просторі спільноти внаслідок появи численних дискурсів ерзацнормативів. Відтепер дискурсивна гегемонія не належить одному дискурсу: відбулося множення і систем фундаментальних цінностей, і прийнятних репертуару досягання цілей, і публічних арен, на яких функціонують виправдовувальні нарративи. Відтепер суспільство перебуває в стані аномії, що проявляється в дезінтеграції інститутів, що неспроможні повноцінно та ефективно виконувати свої функції, в ослабленні механізмів формального і неформального контролю, в нестійкості критеріїв оцінок, у легітимації соціальних практик, які суперечать морально-етичним конвенціям.

Принагідно зазначимо, що ця фаза психологічно є найскладнішою для окремої особи. Як зазначає К. Феофанов у своєму огляді підходів до вивчення аномії, «якщо на макросоціальному рівні аномія викликається дисфункціональним відношенням між соціальними підсистемами (див., наприклад, у Мертона), то на рівні мікросоціальному – дисфункціональним відношенням між індивідами і цими підсистемами. Останнє є предметом індивідуально-психологічного вивчення аномії» (Феофанов, 1992, с. 89).

Проте увага до особистісних проблем, що виникають в аномійному суспільстві, має тривалу історію. Однією із перших є концепція Р. Макайвера (і близька до неї концепція Д. Рісмана). Р. Макайвер розумів під аномією руйнування почуття причетності індивіда до суспільства. Аномія, за Макайвером, є таким станом особистості, коли вона «відірвана від свого морального коріння, у неї

немає більше хоч якихось норм поведінки, а залишилися тільки розрізнені спонукання, у неї більше немає уявлень про цілісність, про єдність народу, про обов'язки» (Макайвер, 1994, с. 84).

Грунтуючись на характеристиках суспільства початку й середини ХХ ст., Макайвер виокремлює три типи особистісної аномії:

1) коли життя індивідів стає безцільним через брак значущих цінностей;

2) коли вони використовують свою енергію і можливості тільки для себе;

3) коли вони позбавлені значущих міжособистісних зв'язків і взаємин.

Крім того, дослідник вважав, що в будь-яку історичну епоху певні люди можуть перебувати в стані аномії.

Д. Рісмен розглядав аномію як непристосованість людини до життя в суспільстві. Причиною цієї непристосованості, на його думку, є невідповідність характеру індивіда типовому характеру тієї епохи, у якій він живе. Відповідно до типології Рісмена, у будь-якому суспільстві трапляються «орієнтовані назовні», «орієнтовані на себе» і «традиційно орієнтовані» індивіди. У результаті певна частина людей, «які не відповідають типу характеру, що переважає в конкретному суспільстві, можуть бути або аномійними, або автономними» (Рісмен, 1993, с. 287).

Д. Рісмен намагався виявити взаємозв'язок між економічним розвитком суспільства й соціальними змінами, що відбуваються в ньому, однак він надавав великого значення вивченню соціального характеру (і причин його змін), вважаючи, що це сприятиме глибшому розумінню суспільства загалом та окремих його сфер. (Підсумок викладено в роботі «Самотня юрба», де доволі детально аналізуються природа й специфіка соціального характеру, його типи в різних країнах у різні історичні епохи; причини його становлення, процес формування й заміни іншими типами соціального характеру; про його взаємозв'язок з різноманітними сторонами людської життєдіяльності і про соціально-психологічні наслідки переходу до індустріальної і постіндустріальної культур). «Соціальним характером» Рісмен називає ту частину «характеру», що є загальною для близького оточення індивіда, його «значущих інших» і котра форму-

ється під впливом соціальних детермінант. Це дає Рісмену підстави говорити про соціальний характер класів, націй, суспільств тощо.

Д. Рісмен, коментуючи взаємозв'язок суспільства й соціального характеру, зазначав, що «для того щоб будь-яке суспільство могло нормально функціонувати, його члени повинні мати такий характер, що спонукував би їх діяти саме так, як вони повинні діяти як члени цього суспільства ... вони повинні хотіти робити те, що є для них об'єктивною необхідністю. Зовнішня сила замінюється внутрішнім спонуканням та особливим родом людської енергії, що каналізується в риси характеру» (Рісмен, 1993, с. 19).

Звертаючись більш детально до дослідження специфіки й умов формування соціального характеру в процесі переходу від доіндустріальних суспільств до капіталістичних і в період становлення сучасного розвиненого індустріального суспільства, Рісмен намагається виявити взаємозв'язок між різними історичними епохами і типами характеру, вирізняючи при цьому три головних історичних періоди й відповідні їм типи суспільства: 1) «високого потенціалу приросту населення» (наприклад, середні століття); 2) «перехідне зростання населення» (наприклад, Ренесанс-Реформація); 3) «спади кількості населення, що розпочинаються» (наприклад, сучасні індустріально розвинені суспільства).

Автономні люди здатні пристосовуватися до панівних у суспільстві поведінкових норм, вони можуть самі вирішувати, дотримуватися цих норм чи ні. Якщо ж особі не вдається пристосуватися до суспільних норм, вона стає аномійною: такі особи керуються іншими нормами, що не відповідають загальноприйнятим нормам і характеру епохи. (І тут, як бачимо, Рісмен стандартно пояснює аномію як невідповідність ціннісних настановлень змістові панівного дискурсу). Ілюструється ця теза ось так: у сучасному суспільстві, головними цінностями якого є досягнення фінансового добробуту, популярність і перемога в конкурентному змаганні з іншими, комфортно себе почувають представники «орієнтованого назовні» типу. Ті особи, які належать до «традиційно орієнтованого» або «орієнтованого на себе» типу, часто почуваються самотніми, відчують себе «чужинцями у світі, цінності якого вони не приймають, що, власне, і становить осередок особистісної аномії.

Наступним кроком у концептуалізації особистісної аномії вважають появу окремого терміна для позначення такого феномену: американський соціолог Л. Сроул упровадив у науковий ужиток термін «аномія». Аномія на рівні особистості, за Сроулом, є соціально обумовленим явищем (Srole, 1958).

Е. Пауел, який присвятив одну зі своїх робіт цьому новому розумінню аномії, зазначав, що в умовах, коли «цілі діяльності індивіда стають суперечливими, недосяжними або несуттєвими, стан аномії підсилюється. Він характеризується загальною втратою орієнтації й супроводжується відчуттям «порожнечі» та апатії, аномія може відчуватися індивідом просто як стан безглуздості» (Powell, 1958).

Тут важливо звернути увагу на те, що виникнення аномії пов'язується із суперечливими і (або) недосяжними цілями. На наш погляд, це досить важливі чинники виникнення особистісної аномії. Саме вони значною мірою задають динаміку розщеплень, вагань та провокують *адаптацію з пониженням* (Гудков, 2005), яка, власне, є основним змістом аномійних процесів.

Зазначимо, що Сроул не зупинився лише на констатації зсуву в тлумаченні значення аномії. Він також запропонував шкалу вимірювання аномії, поклавши в основу шкали визначення аномійного індивіда. За висновками дослідника, такий індивід відчуває себе від інших, оскільки вважає, що: 1) лідери спільноти індиферентні до його потреб; 2) соціальний порядок, по суті, непередбачуваний; 3) він сам і подібні до нього люди віддаляються від цілей, яких вони досягли; 4) ніхто ніколи не може розраховувати на підтримку з боку інших; 5) життя загалом позбавлене сенсу. Отже, крім постановки питання по-новому, що сформувало новий напрям у дослідженні аномії, Сроул виокремив *ознаки особистісної аномії*, використовуючи які можна виміряти її наявність у конкретної особи.

Ствердна відповідь на одне з наведених нижче питань, на думку Л. Сроула, дає підстави говорити про наявність в індивіда особистісної аномії в певній сфері. Ідеться про так звану *Шкалу аномії Сроула*:

1. Я відчуваю, що впливові постаті суспільства байдужі до моїх запитів і потреб.

2. У суспільстві, де немає порядку й невідомо, що трапиться завтра, мало чого можна досягти.

3. Шансів досягти найважливіших для мене життєвих цілей усе менше.

4. Що б я не робив, виходить, що життя минає повз мене.

5. Я усе більше переконуюся в тому, що не можу розраховувати на дружню підтримку з боку мого безпосереднього оточення (Srole, 1958).

Перелічені параметри визначення аномійності дають підстави стверджувати, що аномія є станом, у якому особа неспроможна поділяти почуття солідарності з конкретною групою, оскільки внаслідок своєї самотності така особа позбавлена здатності до співпереживання.

Концепція аномії Сроула, як і запропоновані ним індикатори, нерідко зазнавала критики, оскільки ті симптоми, для вимірювання яких призначена шкала аномії, можуть бути інтерпретовані не тільки як показник аномії. Наприклад, їх можна інтерпретувати як ознаки відчаю, що пов'язано з несформованістю в особі прагнення до поліпшення умов свого життя, а не з браком можливостей для реалізації своїх життєвих цілей. А втім, підхід Сроула став базою для проведення численних емпіричних досліджень аномії на рівні особистості.

Послідовники дослідника використовують наразі запропоновану ним шкалу аномії, модифікуючи її, а також застосовуючи різні методи статистичного аналізу отриманих даних (Miller, 1966; Dodder, 1965). Так, досить цікаві прогнози щодо зростання аномії в Україні було зроблено на основі використання цієї шкали Н. В. Паніною (Головаха, Панина, 2008). Як іще один приклад використання методу Л. Сроула в сучасних умовах можна назвати роботи Е. Цахуріді, яка досліджувала особливості особистісної аномії в професійній сфері. За Цахуріді, аномійний стан особистості значною мірою визначається контекстом, у якому відбувається взаємодія. Іншими словами, головною причиною розвитку аномії в професійній сфері є нездорова корпоративна культура (Tsahuridu, 2006; 2011). У міру використання в емпіричних дослідженнях шкали аномії Л. Сроула стали проявлятися певні обмеження цього методу, що послужило поштовхом до розвитку нових дослідницьких методик.

На початку 1960-х років Г. Маккроскі й Д. Шар досліджували, зокрема, роль психологічних особливостей особистості у виникненні аномії, обравши за провідний інструмент статистичні кореляції між відчуттям аномії на рівні особистості і соціологічними (соціальний статус, професія, чисельність спільноти) та психологічними (рівень агресії, сила его, гнучкість мислення) особливостями особистості. За підсумками декількох досліджень Г. Маккроскі й Д. Шар довели, що індивідуальні особливості особистості можуть викликати стан аномії незалежно від соціальних чинників. Внутрішньоособистісні й соціальні чинники можуть як доповнювати один одного, так і діяти різноспрямовано (McCloskey, Schaar, 1965).

Особливостями особистості, що можуть призвести до виникнення аномії, є: 1) когнітивні чинники, які впливають на здатність навчатися й розуміти; 2) емоційні чинники, які зумовлюють викривлене сприйняття оточення і світу; 3) незалежні думки й переконання; 4) брак гнучкості мислення; 5) схильність до занепокоєння й тривожності; 6) слабка сила его; 7) високий рівень агресії.

Прояви феномену аномії на рівні особистості вивчав також В. Джілек. Він упровадив у професійний ужиток термін «аномійна депресія». Причиною цього явища є, на його думку, соціальні чинники. Аномійна депресія проявляється у зневірі, відчаї, апатії, алкоголізмі, дезорієнтації, фрустрації, втраті життєвих цілей, агресії щодо себе й інших. Досліджуючи племена американських індіанців, Джілек дійшов висновку, що основною причиною аномійної депресії серед цих племен є процес вестернізації, тобто трансляція західної культури й цінностей, які суперечать традиційній культурі племен. Дослідник описує емоційний, психофізіологічний і поведінковий синдром, що розвивається як реакція відчуження від первинної культури під впливом вестернізації. Цей синдром розвивається на тлі соціальної аномії й невизначеності культурної ідентичності. Крім культурного впливу вестернізації, індіанцям довелося зіткнутися з розпадом традиційної структури суспільства й перетворенням на «расову меншість» на своїй землі, тобто було порушено можливість формування ідентичності на «*jus soli*» (Jilek, 1974). Можна провести аналогію з окремими твердженнями С. Кара-Мурзи: вивчаючи соціальну аномію російського суспільства, він також простежує наслідки кризи, викликані конфліктом радянської і західної систем

цінностей. Однією із причин аномії дослідник вважає зростання впливу західної культури на російське суспільство (Кара-Мурза, 2013).

Отже, як бачимо, так чи інакше дослідники завжди повертаються до проблематики цілісності ціннісного ядра, культурних норм, традицій.

Ще одну версію аномії як наслідку неузгодженості між «культурною мрією» і засобами її досягнення представив Р. Агню. Він аналізує соціально-психологічну напруженість, що виникає внаслідок нездатності особи досягти заданих культурою цілей легітимними (законними) засобами. У певному сенсі це одна з версій мертонівської концепції аномії. Особливістю розвідки Агню стало те, що створена ним загальна теорія напруженості розглядає й інші джерела виникнення соціально-психологічної напруженості, крім неузгодженості між цілями і засобами їх досягнення (Agnew, 2001).

Причиною виникнення аномії на мікрорівні може слугувати, наприклад, негативна оцінка особи референтною групою. Джерелом аномійної напруженості на рівні особи завжди є негативні взаємини з іншими – іншими словами, взаємини, у яких індивіда не сприймають так, як йому хотілося б, щоб його сприймали. Згідно з Агню, соціально-психологічна напруженість в особі виникає тоді, коли інші люди: 1) перешкоджають їй досягти позитивно оцінюваної нею мети або гіпотетично можуть це зробити; 2) позбавляють її корисних, позитивно оцінюваних стимулів або створюють потенційну загрозу такого позбавлення; 3) надають їй негативно оцінювані стимули або можуть їх надати згодом (там само).

Розгляньмо більш детально першу з названих причин виникнення напруженості, яка поєднує в собі:

- *невідповідність між прагненнями особи і реалістичністю її очікувань.* (Особливо виразно вона проявляється в представників нижчих класів, які розуміють, що навіть наполегливою, завзятою працею вони навряд чи зможуть досягти своєї амбітної мети, оскільки доступ до фінансових та інших ресурсів для них обмежений);

- *невідповідність між реалістичними очікуваннями особи і фактичними результатами її діяльності.* (Якщо особа не в змозі досягти своїх ідеальних цілей, то її розчарування не буде надто сильним, «напруженим», оскільки усвідомлення «утопічності»

пом'якшує відчуття поразки, однак неспроможність здійснити реалістичні плани породжує інтенсивну напруженість, що знаходить розрядку в агресії, гніві, розпачі);

- *невідповідність між реальними результатами діяльності особи та її уявленнями про те, якими повинні бути ці результати, оцінені за принципом справедливості.* (Виникнення аномії в цьому разі зумовлює відчуття, що багаті й успішні люди досягли свого виняткового становища нечесними або незаконними засобами, а отже, це легітимізує протизаконні вчинки на шляху до успіху).

Друга з названих причин – позбавлення позитивної стимуляції – виникає тоді, коли особа втрачає або може втратити щось значуще для неї (коло спілкування, роботу тощо).

Третя з-поміж названих причин – негативна стимуляція – також часто призводить до проявів девіантної поведінки. Прагнення уникнути негативно оцінованих стимулів (серед яких фізичний біль, стресові ситуації, агресія з боку інших людей) можна простежити в поведінці будь-якої людини (Agnew, 2001).

Отже, фаза іррадіації породжує певну сукупність емоційних реакцій особистості на ті зміни порядку соціальності, що відбуваються. Особливо складним, на наш погляд, є переживання зміни змісту публічних арен, оскільки виправдовувальні нарації спримаються особистістю одночасно, дискретно, емоційно забарвлено, що створює певний «аномійний тиск». Певна частина суспільства, для якої її особистісні інтенції збігаються з одним із відцентрових дискурсів, сприймає зі свого боку ситуацію як «шанс». Проте для тих, хто з огляду на стрімкість трансформації не встигає виробити і прийняти нарації, що легітимізують нові принципи соціальної організації, аномійний тиск поволі зростає. Зрештою цей тиск призводить до того, що людина «випадає» із системи звичних дій; вона переконується в тому, що відтепер більше неспроможна передбачати соціальні події та реакції. Це викликає в неї наростання тривожності і посилення занепокоєння, соціальної депресії, а відтак звуження життєвої перспективи, зневіру та пасивність.

На наш погляд, пасивний соціум є одним із найтяжчих наслідків виробництва аномії. Характеризуючи уявлення про психологічні особливості осіб, що утворюють *пасивний соціум*, відзначимо такі особливості, притаманні, на наш погляд, більшості його членів:

- зорієнтованість на матеріальне споживання, нехай навіть найнижчого рівня;
- постійне звуження поля соціального інтересу, аж до повної одномірності;
- зняття будь-яких моральних питань, певне «згасання» регулювальних функцій моральної свідомості;
- домінування егоїстичних/егоцентричних настановлень;
- настановлення «жити за рахунок соціального забезпечення держави» і нездатність/небажання формувати гарантії свого добробуту власними зусиллями;
- відмова від взяття на себе відповідальності за суспільство (країну загалом), що виявляється в появі наративів, де спільнота постає як жертва (історії загалом, необачних/нераціональних дій політичних попередників тощо), унаслідок чого тягар відповідальності перекладається на інших;
- зорієнтованість на сьогодення (отримання миттєвого результату, зиску, прибутку тощо), унаслідок чого зростає ризик ухвалення рішень, які можуть стати політичною/економічною/соціальною катастрофою для наступних поколінь;
- культурна невибагливість, «усеїдність», готовність спожити будь-який культурний кіч як естетичний продукт.

Пасивність є визначальною умовою для того, щоб у соціумі вільно відбувалася дискурсивна боротьба за встановлення панування нового дискурсу. Тривалість цієї боротьби визначити неможливо, але – рано чи пізно – певний дискурс почне виконувати роль доцентрового, суспільство перейде в стадію рутенізації нового порядку соціальності.

5. Фаза рутенізації соціуму. Зміни під час соціальних транзакцій спричинили такі трансформації комунікативного простору, коли орієнтири і стратегії, встановлювані домінуючим дискурсом попередньої – дотрансформаційної – доби, фактично, втратили здатність реалізовувати свою агональність. На публічних аренах зміцнює свої позиції новий дискурс, що пропонує принципово нові проєкції інтерпретації соціальності: нові цілі (інтереси), нові цінності та/або нові засоби досягнення цих цілей (цінностей). Іншими словами, новий дискурс постає як доцентровий і починає виконувати

функцію «склеювання» розрізаних фрагментів порядку соціальності, а загалом – функцію інтеграції суспільства.

Одним із потужних важелів «осадження» нового порядку соціальності, зокрема закріплення нової нормативності, є реформа системи винагород і покарань, яка, на наш погляд, найбільшою мірою проявляє себе саме в цій фазі. Елементи згаданої системи можуть бути економічного, юридичного, політичного, морального або іншого характеру. Крім того, може йтися про фактуальні (офіційні) або символічні форми заохочення та покарання: на наш погляд, і ті й інші задають порядок соціальності скоординовано, хоча, мабуть, офіційні винагороди, як і покарання, мають більшу потужність як регулятиви соціально схвалюваної поведінки. Така система не функціонує сама собою: вона підтримується ідеологічними дискурсами. Так, для пропаганди комуністичної ідеології та цінностей соціалістичного способу життя видавалося багато книг про Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної праці, кавалерів бойових і трудових орденів на місцевому, союзно-республіканському і союзному рівнях (наприклад, серія художніх біографій «Життя відомих людей»), тобто «про нагороджених». Отже, ця система забезпечує в тій чи тій формі впорядкування реальності, створює спільні орієнтири для прояву соціальної активності, калібруючи її в такий спосіб, що вона стає спроможною створити впорядковану за принципом «добре-погано» цілісну картину світу.

Більше того, вона виявляється певним інваріантом у диференційованому, але порівняно стабільному суспільстві. Особливо якщо взяти до уваги те, що ніколи не існувало гомогенного суспільства: навіть попри ідеологічні запевнення, що в СРСР немає підстав для соціальної нерівності, у державі й далі існували різні прошарки (національні, майнові, освітні), які мали до певної міри відмінні системи цілей-норм.

Зазначимо також, що на практику офіційних заохочень може активно впливати політика держави. Наприклад, держава може нагороджувати частіше, щедріше, ширші кола осіб. Або, навпаки, рідше, менше, вужчі кола. Вона може ставати «нерозбірливою» в роздаванні нагород, допускати неправильні нагородження (всупереч статутам орденів, положенням про медалі тощо) або, навпаки, дуже

прискіпливо оцінювати кожен кандидатуру, представлену до нагородження. Нарешті, політика держави може активно впливати на реформування нагородної системи: держава може засновувати нові нагороди, скасовувати або змінювати старі, вносити поправки до статутів чинних нагород тощо (Малинкін, 2013).

Але в будь-якому разі держава задає головний моральний орієнтир – героїзацію певних форм поведінки. Під час проходження суспільства через аномію, на наш погляд, відбувається деформація усталеної системи винагород і покарань. Для України, наприклад, перехід у реєстр «пострадянської країни» пов'язаний також зі знеціненням (або елімінацією) значної кількості колишніх грамот, дипломів, сертифікатів, медалей, орденів тощо та введенням нових. Проте таке введення виявилось (що, власне, й зрозуміло) «не забезпеченим» прикладами їх отримання й пошанування, а також наративами їх оціненості, приміром, за допомогою такого інструменту, як згадані художні біографії.

Крім того, обсяг витрачених зусиль, необхідний для їх отримання, різко зменшився, отримати нагороди стало порівняно легко внаслідок, по-перше, історичної потреби сконструювати нові наративи про нагороди і нагороджених, а по-друге, унаслідок тінювих ресурсів їх надання, як-от мобілізація соціальних знайомств або «монетаризованих» важелів. Останнє й призвело до того, що позитивне значення нагород зменшилося, хоч їхні носії й претендують на отримання більшого обсягу соціальних ресурсів, ніж ті, хто цих нагород не має.

У разі аномії – унаслідок розмивання критеріїв винності – знецінюються й покарання. Так, декриміналізація окремих практик (приміром, «спекуляція» трансформувалась у «підприємницьку діяльність») хоча й фіксує формально новий порядок соціальності, проте не скасовує для значної частини населення сенс, вироблений у просторі пострадянських конотацій. А отже, вона долучається до процесу нівелювання психологічної межі між «дозволенним» і «забороненим» і тим самим – до атестації «винності». Велика кількість тінювих практик і виправдовувальний наратив «так сьогодні роблять усі» також працюють проти такого запобіжника, як можлива санкція за застосування неприйнятних практик. Більше того, криміналізація суспільства, поєднана з масштабним

уникненням відповідальності навіть за серйозні порушення або злочини, розмила відчуття справедливості, що також має негативні наслідки для системи моральних атестацій.

Отже, і щодо нагород, і щодо покарань спільним є те, що суспільство, проходячи через аномію, втрачає чіткі критерії їх застосування. Але справа не лише в тому, що ця система маркує дії особи, визначаючи їхні координати в просторі «добре-погано». На наш погляд, є й інший, вагоміший наслідок, а саме: згадана система соціальних регулятивів конструює критерії успішності й престижності та, вбудовуючись у дію соціальних ліфтів, форматує новий порядок соціальності, який, власне, є закріпленням відносин владності/підвладності, а тим самим – визнанням статусності особи (тобто її високого або низького статусу). Ідеться про те, що особа, яка відповідає вимогам системи «винагород і покарань», отримує шанс піднятися «ліфтом» на верхівку ієрархії, в іншому випадку ліфт спрацює у зворотному напрямі.

З огляду на теорію Р. Мертон можна стверджувати, що високостатусність є культурно значущою метою, якої особа має досягати внаслідок суспільних прескрипцій, але можливість досягнення якої обмежується різноманітними соціальними ґратами. Зазначимо, що високий соціальний статус, зі свого боку, пов'язаний із сукупністю привілеїв, можливостей, ширшого репертуару реагувань і, передусім, ухвалення рішень і реалізації владності, а також із високою самооцінкою та відчуттям самоефективності. (Саме тому спостерігається такий феномен, як уречевлена демонстраційна поведінка, тобто демонстрація оточенню уявлення про вищий, аніж насправді соціальний статус через матеріальні атрибути класу «люкс»). Соціальними конструктами, що визначають високостатусність, на наш погляд, якраз і є уже згадувані успіх і престиж, які не можуть продукуватися відокремлено від системи винагород і покарань.

Однак у період появи нових норм, який пов'язується із загостренням соціальної конкуренції, і успішність, і престижність можуть досягатися різними шляхами.

На наш погляд, сьогоденний «український кейс» успішності – саме внаслідок лабільності системи винагород і покарань – відрізняється і від європейського, і від радянського форматів. Так,

західний формат успішності конструювався в умовах поступового, повільного й несуперечливого утвердження капіталістичних ринкових цінностей, де саме персональна успішність виявилась органічно вписаною в систему як конкурентний вигравш у комерціалізованому світі. Радянський формат, навпаки, артикулював успіх як дії на благо Батьківщини і майбутнього комуністичного суспільства. (Наскрізними зразками такого успіху, що вживлялись енкратичним дискурсом навіть через шкільні підручники, був, наприклад, «успіх» Олексія Стаханова або сестер Виноградових). Приватність як зміст успіху фактично засуджувалась. Іншими словами, критерії, зміст і зразки успішності конструювалися доцентровими ідеологічними дискурсами, а успіх, відповідно, поставав як деперсоніфікований. Усі суспільні публічні арени – від підручників і наукової літератури до газет і розважальних програм – конструювали успіх у межах «принципу партійності» та «комуністичних ідеалів».

«Український кейс», на наш погляд, нині не забезпечений достатньою мірою ані успіхом як конкурентним вигравшем західного формату, ані успіхом як благом Батьківщини радянського формату. Культурно санкціонованих практик досягнення успіху (які, умовно кажучи, «гарантували б» його досягнення) не сконструйовано, або, точніше, не оприлюднено, на публічних аренах доцентрових дискурсів, що й породжує високу селективність у цій зоні, а отже, продукування великої кількості тіньових практик, підсилюючи ще більше аномійні процеси в суспільстві.

Ще одним конструктом, який також, на наш погляд, задає порядок соціальності і також істотною мірою змінюється на фазі констеляції, є престиж, який може бути інтерпретований як суспільна оцінка становища окремої особи (етнічної, професійної, релігійної групи тощо) в системі владно-підвладної ієрархії. Різні соціальні позиції наділяються різним соціальним престижем, що й визначає їхню соціальну привабливість.

На основі оцінювання престижності відбувається, наприклад, вибір професії, місця проживання, місця роботи, навчального закладу, навіть придбання речей. Тому престиж, як і успіх, стає інструментом конструювання порядку соціальності, символічно закріплюючи поляризацію суспільства, взаємні оцінки, домагання й

очікування соціальних груп, своєрідним механізмом «консервування» чинних ставлень і відносин. За своєю природою престиж, з одного боку, є інтегральною оцінкою, що синтезує цінності, приписувані суспільством, з другого – способом моральної винагороди як суспільного визнання, авторитету, уваги, а також наявності привілеїв, якими може користуватись особа (група або соціальний інститут).

Можна вести мову про формальні, напівформальні і неформальні практики конструювання престижу, які, проте, однаково включені у виробництво порядку соціальності. Так, формальні практики прив'язані до офіційно закріплених ієрархій; напівформальні – ураховують вищезгадану ієрархію, проте не прив'язуються жорстко до її критеріїв; нарешті, неформальні діють у межах безпосередніх оцінок, які надає первинна група. (Наприклад, старостат продукує «престижність» у межах формальної практики, а лідерство – у межах неформальної). Зазначимо, що інтерпретація престижу як елемента, що конструює порядок соціальності, уможливується через те, що основою першого є процеси виробництва, розподілу і споживання особливої «мети» – суспільного визнання значущості тієї чи іншої особи (групи чи інституту).

Наділяючи соціальним престижем різні елементи суспільної системи або, навпаки, позбавляючи їх престижу, суспільство не тільки здійснює пряму оцінку значущості зазначених елементів, а й надає їм належну соціальну «вагу» в очах громадської думки, формує позитивне або негативне ставлення до них. Конструюючи ті чи інші речі, посади, групи, інститути як престижні, суспільство отримує можливість, керуючи мотивацією поведінки, підтримувати або зміцнювати порядок соціальності, зокрема систему закріпленої ним ієрархічності.

Принагідно зазначимо, що «український кейс» престижності має ті ж тенденції конструювання, що й успіх. Знецінення радянського формату престижності можна спостерігати, зокрема, у трансформації позицій певних професій на ринку праці: «вчитель» або «лікар» віднедавна – «бюджетники». «Найвищий соціальний престиж у радянський час користувалася так звана партійна номенклатура. Крім цього, позиціонувався високий символічний капітал інтелігенції, зокрема вчених. Тому й соціальний престиж

сприймався насамперед як престиж класу. Престижним було належати до робітничого класу чи бути представником інтелігенції, з кола престижності випали та зникли як такі приватні підприємці» (Марченко, 2009, с. 76).

Нині престижними стають ті соціальні позиції, які забезпечують не просто швидке, а надшвидке збагачення, тоді як престижність «сумлінної праці» значно зменшилась. Варто поглянути на палітурки й сторінки сучасних журналів: там немає образів «людини, що працює», натомість пропонуються зразки чоловічого і жіночого гламуру. Однак і західний формат вироблення престижу в «українському кейсі» теж поки що не має адекватних практик.

Так, наприклад, світові тренди споживання в сучасному просторі, заломившись через специфіку трансформації соціальної структури й суспільної свідомості, призвели до того, що придбання матеріальних благ почало посідати провідне місце. Тим самим матеріальні блага й цінності, які в західній культурі поєднуються з ідеологією лібералізму й високою правосвідомістю, у пострадянському просторі вирвані з культурно-цивілізаційного контексту (Храпов, 2010).

Інший аргумент полягає в тому, що дотепер практики соціальної відповідальності бізнесу, екологічного волонтерства, донаторства не сконструйовані як престижні для українського суспільства.

Отже, ми спостерігаємо ситуацію, коли: 1) високостатусність, пов'язана з успішністю і престижністю, розширює для особи коло її соціальних обривів, її особистих і соціальних можливостей, її контактів, що виводять безпосередні комунікації в інший владний регістр; 2) успішність і престижність функціонують як істотні конструкти порядку соціальності; 3) практики досягнення згаданих конструктів різняться у своєму діапазоні від «повністю схвалюваних суспільством» до «майже заборонених». Тим самим особі (групі) надається «карт-бланш» у виборі способів досягнення високостатусності, успішності, престижності. І те, якими ресурсами і якою мірою скористається особа (група), позначається на її репутації.

Погоджуємось із тим, що репутацію можна визначити як «соціальну репрезентацію, що поділяється більшістю й має тимчасовий і локальний характер, асоціюється з певним ім'ям і ґрунтується на більш-менш впливових і більш-менш формалізованих

соціальних оцінках» (Chauvin, 2013, p. 133). Отже, у підсумку – це найзагальніша ідентифікація особи з боку суспільства як такої, що відповідає (не відповідає) цілям і цінностям певної соціальної групи, її пріоритетам, ідеалам та ідеології. Але вона не є відображенням – дзеркалом – характеристик особи, а радше є продуктом соціальних та історичних процесів – отже, вона є соціальною конструкцією. І оскільки в суспільстві, що проходить через аномію, як було показано, система винагород і покарань є невизначеною, критерії успіху та престижу – теж хиткими і ненадійними, а репертуар застосовуваних практик нівелює психологічні межі між «дозволеним» і «забороненим», то й репутація особи конструюється відповідно до цих аномійних особливостей. У цьому сенсі репутація постає як траєкторія індивідуального проходження через вимоги соціальних норм, як траєкторія індивідуальних виборів. І якщо говорити про репутації високостатусних осіб, то в умовах аномії такі репутації здебільшого виявляються «подвійно конструйованими»: енкратичні дискурси подають ідеологічно бажані образи, тоді як акратичні – створюють «той дим, якого не буває без вогню».

В умовах же стабільного порядку соціальності ставлення до репутації особи та пов'язаних із нею успішності і престижності є критичнішим і виваженішим, оскільки морально-етичні атестації, ґрунтовані на чіткому уявленні про допустимість репертуару цілей і репертуару способів їх досягнення, генералізуються на всі спільноти.

Для особистості це виражається в необхідності формулювання власних критеріїв успішності та престижності, які надалі залучають її в процес використання соціальних ліфтів. Зрозуміло, що це дає особистості певний ступінь свободи, адже репертуар можливих особистих виборів цілей і способів дій різко розширюється. Але наслідки в особистісному вимірі є доволі суперечливими: з одного боку, ускладнюються процеси координації з порядком соціальності, який перебуває в стані хитання, а з другого – тіньові практики сприймаються як можливість ефектного сходження до успіху й престижу. Проте загальним контуром стає відмова від тривалих життєвих планів, ціннісний і моральний релятивізм, небажання думати про наслідки власних дій, ризикові репутації і «перервні» автонаративи досягнення успіху й престижу.

І якщо суспільство ще має запас часу на селекцію, експериментування та реконструкцію стабільності, то життя окремої особистості виявляється менш резервним у цьому сенсі.

2.3. Особливості аномії в умовах воєнного конфлікту: основні сфери руйнації морально-етичних конвенцій в українському суспільстві (2017 – 2019 рр.)

Основна проблема полягає в тому, що внаслідок воєнного конфлікту, який триває вже не один рік, в Україні складається сприятлива ситуація для виникнення численних викривлень у політико-правовій сфері, у тому числі для формування негативних психологічних явищ, корекція яких вимагатиме незабаром від суспільства значних ресурсів (як людських, так і матеріальних). Зокрема, може йтися про негативне ставлення громадян до інститутів та суб'єктів влади, недовіру до її представників, надочікування громадян щодо влади, радикалізацію поглядів, екстремізм, формування протокримінальних об'єднань, збільшення андеркласу, поширення різних форм порушень правосвідомості (правовий нігілізм, правовий ідеалізм, «переродження» правосвідомості, правовий дилетантизм, правовий фетишизм) тощо.

Існують певні характерні риси загальних передумов виникнення відхилень у політико-правовій свідомості громадян. Це, зокрема, невідповідність між задекларованою політикою і реальним станом справ, що призводить до зниження авторитету влади й дезорієнтації людей; порушення владними структурами прав громадян, нестача прозорості в політичному житті; порушення законності, вибірковість у застосуванні законів, подальше поширення корупції; наявність великої кількості обмежень і приписів (найчастіше таких, що суперечать один одному), які пронизують усе громадське життя. Проте аномійні процеси, інтенсивність яких з огляду на очевидні причини зросла внаслідок воєнного конфлікту, можна вважати «живильним середовищем», оскільки вони

порушують логіку політико-правової соціалізації особистості, призводячи, відповідно, до виникнення негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері.

Специфікою української аномійності (як і аномійності на теренах інших пострадянських країн) є те, що докорінні зміни всіх систем суспільства розпочалися гостро, бурхливо й одночасно внаслідок кардинальних політико-ідеологічних зламів, які, зрозуміло, потягли за собою зміни економічні, технологічні, соціальні. Так, Є. Головаха ще у 2002 р. описав феномен «аномійної більшості», зазначивши, що його сутність «полягає в тому, що моральні норми людської порядності та відповідальності, які регулюють повсякденну поведінку людей, їхні взаємини в різних ситуаціях спілкування й діяльності, розглядаються більшістю дорослого населення України як норми поведінки «моральних аутсайдерів». [...] показник поширеності аномійності й деморалізованості в перший же рік незалежного існування України перевершив усі найпесимістичніші очікування» (Головаха, 2002, с. 20).

Додатковим імпульсом для інтенсифікації аномії в Україні протягом останнього періоду стали події 2014 р., оскільки в цей час помітно посилилась активність праворадикальних організацій, які не лише проводили численні скоординовані акції, а й діяльно брали участь у подіях як окрема самостійна політична сила, провокуючи в суспільстві моральне напруження та масові заворушення.

Український негативний внесок зробили й події, пов'язані з анексією Криму, відокремленням ОРДЛО, оскільки ці політичні події «випливають» на психологічному рівні в переживання неспроможності контролювати плин соціального життя, породжуючи відчуття власної безпомічності, безпорадності, знесиленості (що в багатьох концепціях подається як змістовий компонент переживання аномії на індивідуальному рівні).

Отже, аномія глибоко проникла на індивідуальний, психологічний рівень, що є істотною перешкодою на шляху до координації зусиль, спрямованих на вихід країни із кризи, оскільки загальний високий рівень зневіри й соціального песимізму стають інгібіторами будь-яких реформ, у тому числі й виходу України з воєнного конфлікту.

Збройні конфлікти знецінюють не тільки саме людське життя, а й загально визнані права і свободи людини. Збройне протистояння держав, народів, різних соціальних, національних, релігійних та інших груп завжди розглядали як надзвичайний засіб розв'язання суперечностей між ними. У політико-правових дослідженнях наразі усталася думка, що межа між збройним конфліктом і війною досить умовна. Формально таке розмежування провести можна – через ознаки, властиві війні як специфічному станові, а також через необхідні правові критерії, що визначають цей стан саме як війну: формальний акт оголошення війни, введення воєнного стану, розрив дипломатичних відносин, мобілізація економіки тощо.

У період збройних конфліктів відбувається ослаблення державних, у тому числі й правоохоронних, органів. Спричинена збройним конфліктом політична нестабільність унеможливує ефективне функціонування механізмів забезпечення законності і правопорядку, а після закінчення збройного конфлікту призводить до численних порушень у політико-правовій свідомості. Збройні конфлікти і постконфліктні ситуації провокують виникнення (і посилення) різноманітних дестабілізаційних викликів, серед яких численні загрози дотриманню фундаментальних прав людини та різні порушення, що виникають у сфері політико-правової свідомості. Останнє зумовлює необхідність звернення до аналізу тих впливів на індивідуальну та колективну свідомість громадян, що є наслідком гібридної війни.

В основі концепції гібридної війни лежить ідея, сформульована ще К. фон Клаузевітцом («Про війну», 1832 р.). Суть ідеї в тому, що війна є тільки війною, тобто збройними діями, «війна є продовженням політики іншими засобами». Під «іншими засобами» маються на увазі різні способи ведення воєнних дій, які мають нетрадиційний характер і виходять за рамки стандартних і загальноприйнятих технологій. Нині ці засоби можуть охоплювати широкий діапазон способів та механізмів впливу на супротивника в рамках міждержавного протистояння і використовуватися в різних просторах – інформаційному, культурному, економічному, політичному, у сферах класичної розвідки і кібершпиунства.

Отже, гібридна війна, як і «традиційна» війна, включає в себе також дії з метою досягнення певних політичних цілей «іншими засобами в інших просторах», серед яких варто назвати:

інформаційний (засоби масової інформації, інтернет-простір); кіберпростір (застосування технічно складних комп'ютерних програм, спрямованих на завдання шкоди великим промисловим підприємствам та іншим стратегічно важливим об'єктам, а також спеціальних програм-шпигунів проти конкретних державних або промислових об'єктів для отримання інформації про секретні розробки); дипломатичний (традиційна форма політичного протиборства); внутрішньополітичний (використання будь-яких наявних суперечностей у суспільстві противника – від релігійних і міжетнічних конфліктів до зіткнень між спортивними вболівальниками); економічний (застосування економічних і фінансових санкцій та контрсанкцій, ослаблення супротивника в ключових секторах економіки, організація «керованого краху» на ринку національної валюти тощо).

Є. Магда наводить чималий перелік «зброї», яка використовується в гібридній війні. Тут слід назвати насамперед ті засоби, що пов'язані зі сферою морально-етичного регулювання: «криве дзеркало» (перекручування і пересмикування фактів); «спекуляції на історії» (педалювання дискусійних моментів українсько-російської історії); «килимове бомбардування дезінформацією» (призводить до зростання панічних настроїв, зневіри, появи численних ліній розколу в українському суспільстві, що врешті має призвести до дестабілізації ситуації всередині країни) (Магда, 2014).

За визначенням Г. Яворської, «феномен гібридної війни має два головні модуси існування – матеріальний (фізичний) і дискурсивний. Ці два модуси асиметричні. У військовому (матеріальному) вимірі російсько-український конфлікт є локалізованим, оскільки охоплює частину території України, тоді як дискурс цієї гібридної війни набув глобального масштабу» (Яворська, 2016, с. 47).

Можна означити певні соціально-психологічні симптоми, що виникли саме на ґрунті військового протистояння, а саме:

- домінування радикальних (особливо на емоційному рівні) оцінок і характеристик (безпеліційне, надмірно конфліктогенне тло взаємин між представниками різних поглядів зумовлює несприятливі сценарії розвитку подій);
- зростання категоричності позицій та висловлювань і водночас посилення підозрливості (відповідно, зменшення відкритості міжособистісної комунікації);

- наростання побоювань «бути неправильно зрозумілим» за ключовими ідейно-політичними (військово-політичними) настановами;

- посилення напруження й ненависті між опонентами (в умовах збройного протистояння йдеться про такі прояви, як гнів, ненависть, неприкриті або погано приховуване бажання відкинути альтернативні висловлювання і поведінкові реакції);

- підвищення рівня некритичного сприйняття соціальної дійсності;

- зростання поляризації за принципом «свій – чужий»;

- виразна мілітаризація суспільної свідомості (перехід на мобілізаційний режим, активне долучення представників багатьох соціальних груп до різного роду практик, пов'язаних з підготовкою і / або участю у воєнних діях, а також у заходах щодо підтримання безпеки);

- «новий розкол» суспільства на тих, хто бачив, пережив або відчув війну (учасники бойових дій, їхні родичі, мешканці районів, які потрапили в зону активної фази збройного протистояння, волонтери), і на тих, хто тією чи іншою мірою віддалений від трагічних подій, тобто є переважно стороннім спостерігачем;

- оформлення – як суспільно значущої – окремої соціальної групи зі складним ступенем внутрішньої диференціації (хто, де і як брав участь у збройному протистоянні, був / не був безпосереднім учасником бойових операцій, вбивав / не вбивав, поранений / не дістав поранення, тяжкість поранення, «дезертирував», переходив кордон з РФ, був у полоні, виходив з оточення тощо);

- стигматизація вихідців із Донецької і Луганської областей (маркери «сепаратист» і «терорист» є для них символічною атрибутикою таврування), унаслідок чого відбулася інверсія: жертви війни виявилися її головними зачинателями, що створює соціальну напруженість у багатьох областях України (Гібридна війна ..., 2017);

- масова віктимізація населення, що виявляє себе в появі великої кількості осіб, «виключених» із соціальної системи; це особи, які залишилися без засобів до існування, без домівок, вдови, сироти та ін.

На наш погляд, одним із найважливіших соціально-психологічних наслідків гібридної війни є руйнація звичних систем оцінювання та аксіологічної атестації подій: зокрема, в умовах такої

війни стає складно відрізнити «правих від винуватих, ворогів від союзників, простих мирних громадян від терористів, найманців від бойовиків. Прихована зовнішня воєнна інтервенція, яка здійснюється загонами бойовиків сусідніх країн за підтримки високо-технологічних засобів розвідки й ураження, надає такому воєнному конфлікту ще більш заплутаного й неоднозначного характеру» (Радковець, 2014, с. 36).

Основними історико-політичними чинниками, що зумовлюють розвиток аномії як ґрунту, на якому розвиваються інші негативні прояви політико-правової сфери, на наш погляд, слід вважати: постійне переписування й коригування історії, що відбувається відповідно до «актуальних потреб» унаслідок перманентної руйнації колишніх ідеалів; стійку дуальність системи цінностей (численні розколи між різними групами інтересів); непропорційне співвідношення між прагненням посісти поважне міжнародне становище (отримати членство в ЄС) і слабким внутрішнім зростанням та неадекватні репрезентації цієї диспропорції у владних дискурсах, поглинання суспільства державою як наслідок домінування ерзацеліт; стійкі настановлення на патерналізм щодо держави; вимушена міграція осіб унаслідок воєнного конфлікту.

Соціальними та соціально-психологічними чинниками аномізації суспільства, що спричинює формування негативних проявів у політико-правовій сфері, є суперечливість та дискретність соціального розвитку в умовах постійних реформ, що результує в різницю між інтересами окремих осіб та соціальних груп, соціальних спільнот і суспільства в цілому (ступінь розбіжності цих інтересів впливає на збільшення відхилень); формування ідеології консюмеризму й перетворення багатства на єдиний символ успіху та породжувані цим дефективні форми споживання; поляризація суспільства за критеріями бідність-багатство і пов'язані з нею «перекоси» в соціальній структурі, коли на нові соціально значущі позиції потрапляють люди, які не відповідають їм за своїми здібностями, здатностями та покликанням.

Водночас зниження ступеня інтегрованості породжує окремі локальні нормативно-правові системи, які починають продукувати різні форми правового нігілізму та аксіологічного релятивізму. В умовах нормативно-правового нігілізму, коли матеріальний успіх стає «соціальною мрією», проте обмежується наявністю легальних

практик його досягнення, зростає тенденція до криміналізації масової свідомості. Паралельно із цим процесом відбувається формування не тільки поведінки, а й соціальних настановлень, що припускають порушення правових і моральних норм – може йтися про системне порушення політико-правової соціалізації особистості.

Дослідження особливостей прояву аномійних процесів у суспільстві, що відбуваються під впливом воєнного конфлікту, спрямовувалося на виявлення тенденцій розмивання морально-етичної складової нормативності, зумовленого дією різноспрямованих дискурсів (дискурсів, які легітимізують різні цілі та засоби). Основним завданням дослідження було виявити зміни в уявленнях про прийнятність тих чи тих соціальних практик (або окремих дій), які застосовуються в буденності і, відповідно, репрезентують зміст таких моральних та етичних категорій, як «добро», «зло», «справедливість», «благо», «відповідальність», «обов'язок» тощо.

Загальна часова рамка дослідження: червень 2017 – червень 2019 року.

Вибіркові сукупності формувалися за допомогою двох технологій, одна з яких полягала у звичному доборі досліджуваних, друга – опитування за допомогою «гугл-форми» (позаяк в умовах стислих термінів дослідження воно було чи не єдино можливою формою забезпечення репрезентативності вибіркового сукупностей). Організуючи дослідження, ми прагнули уникнути двох основних загроз валідності, а саме: нееквівалентності вибіркового сукупностей і самовідбору досліджуваних у процесі збирання емпіричних даних за допомогою гугл-форм.

Контроль нееквівалентності вибіркового сукупностей. Як було з'ясовано під час теоретичного аналізу, іє певні відмінності в рівні аномійності (зокрема, вимірюваному через опосередковані показники як схильність до девіантної поведінки), пов'язані зі статевою належністю. Також, на наш погляд, слід було враховувати «розкол ментальності», що походить від зчепленості віку і «пострадянськості». Як переконливо показує Г. Кара-Мурза, перехід до нової соціальності, що вибудовується навколо докорінно зміненої форми політичного устрою, продукує нерівноцінність сприймання подій сьогодення різними віковими групами. Іншими словами, особи, частина життя яких пройшла за часів радянської влади, мають доволі неоднорідне ставлення до реалій українського сьогодення,

тоді як молодь, особистісне становлення якої відбувалося вже в рамках одного порядку соціальності, демонструє більш узгоджене оцінювання подій сьогодення.

Отже, зниження нееквівалентності вибірових сукупностей здійснювалося з урахуванням таких проміжних змінних, як стать, вік, місце проживання досліджуваних. Змінна «стать» мала дві очевидні градації. Змінну «вік» було операціоналізовано як *молодший вік* (18–35 років) і *старший вік* (45–67 років), що, на наш погляд, дало змогу роз'єднати вибірові сукупності відповідно до можливого «розколу ментальності», пов'язаного, як уже згадувалося, із когортністю. Змінна «місце проживання» представлена регіональним поділом *Захід* (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська область, Тернопільська та Чернівецька області), *Центр* (Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області) *Схід* (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська та Харківська області), *Південь* (Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області) та *Київ і Київська область*. Принагідно зазначимо, що під час онлайн-опитування досліджувані не зазначали область, а лише регіон (проте бланк містив розшифровку, оскільки обраний для дослідження поділ не є стаціонарним).

Вибіркові сукупності склалися таким чином, щоб за контрольованими проміжними змінними вони були тотожними.

Контроль самовідбору здійснювався шляхом порівняльного аналізу, проведеного між двома частинами («очною» і «заочною») обох вибірових сукупностей (2017 та 2019 років). Як виявилось, вибірові сукупності, сформовані за допомогою різних технік, будучи еквівалентними за структурою проміжних змінних, не мають статистично значущих відмінностей (що оцінювалося за допомогою порівняльного аналізу за тестами U-Манна-Вітні) у проявах залежних змінних. Унаслідок цього було зроблено висновок, що спосіб формування вибірки не є чинником, який впливає на результати.

Методика. Основним завданням дослідження, як уже зазначалося, було виявлення тих сегментів морально-етичних конвенцій, у яких дисперсія практик та констеляція нового порядку соціальності відбувається найбільш інтенсивно.

Реалізація цього завдання здійснювалася у два етапи: *на першому* було виявлено зміни в реєстрі прийнятних для досягнення

успіху соціальних практик, *на другому* – аналізувалися зміни в змістах, що репрезентують основні категорії морально-етичного регулювання.

Для вивчення змін у реєстрі прийнятних для досягнення успіху соціальних практик нами на основі стимульного матеріалу, що використовувався Інститутом соціології НАН України (Соціологія культурного конфлікту..., 2019), було розроблено дослідницький інструмент, у який було внесено доповнення та корективи окремих формулювань. Згідно з інструкцією досліджуваним потрібно було за 10-бальною шкалою оцінити, якою мірою кожна зі згаданих якостей сьогодні сприяє досягненню успішності.

Для аналізу змін у змістах, що репрезентують основні категорії морально-етичного регулювання, ми на основі розробленого іншими авторами інструментарію: методики визначення характеристик моральної свідомості (А. Хостов), багатовимірно-функціональної діагностики відповідальності (О. Мухлініна), методики «Справедливість – турбота» (С. Молчанов) – дібрали з урахуванням показників дискримінативної потужності пункту перелік, який містив 110 пунктів із п'яти сфер морально-етичного регулювання. Саме ці сфери, а саме: «повага до автономії», «незавдання шкоди», «милосердя», «справедливість», «моральний обов'язок», – за нашим припущенням, найбільшою мірою є сенситивними до «викликів» та уможливають вироблення нових порядків соціальності.

Операціональна валідність забезпечувалась експертним оцінюванням (до остаточного переліку увійшли лише ті пункти, де W Кенделла був не нижчим за 0,6). Згідно з інструкцією досліджуваним потрібно було за 7-бальною шкалою оцінити, якою мірою більшість людей у суспільстві може вважати прийнятною названу дію (чи судження). Обсяги незалежних вибірових сукупностей – 324 та 356 осіб відповідно. (Вибірki формувалися з урахуванням впливів проміжних змінних «вік», «стать», «місце проживання»).

Зміни в реєстрі прийнятних для досягнення успіху соціальних практик. Як зазначалося вище, реєстр практик було сформовано на основі стимульного матеріалу, що використовувався Інститутом соціології НАН України. Відтак у реєстр було внесено деякі доповнення та корективи окремих формулювань.

Остаточний реєстр соціальних практик набув такого вигляду:

1. Політична грамотність.
2. Вихованість і чемна поведінка.
3. Прагнення робити добро.
4. Уміння переконувати.
5. Готовність допомагати людям.
6. Уміння розпоряджатися грошима.
7. Індивідуалізм.
8. Приваблива зовнішність.
9. Чесність, принциповість.
10. Знання іноземних мов.
11. Готовність ризикувати.
12. Заможні батьки.
13. Вища освіта.
14. Впливові друзі.
15. Уміння безкарно порушувати закон.
16. Міцне здоров'я.
17. Високий інтелект.
18. Впливові родичі.
19. Цинізм та байдужість до інших.
20. Соціальна ініціативність.
21. Працездатність.
22. Високий професіоналізм.
23. Уміння відстоювати свої інтереси.
24. Щасливий випадок.
25. Родина з високим соціальним становищем.

Підкреслимо, що запропоновані для оцінювання засоби досягнення успішності не є практиками в повному розумінні, однак, на наш погляд, коли використання таких засобів стає більш-менш звичним, можна говорити, що виникає *практика їх використання*. Особливістю такого роду інструментів є те, що вони застосовуються (і сприймаються) як зразок, а отже, можна говорити про узвичаєння. (Тут важливо зауважити, що зміни, які ми фіксуємо в цій частині дослідження, є проявом фази дисперсії практик).

Для візуалізації відмінностей обрано модус, де перший ряд – це вибіркова сукупність 2017 р., другий ряд – вибіркова сукупність 2019 р.) (рис. 2.1).

Інтерпретація отриманих результатів спиралася на два показники: модальні характеристики та відмінності в розподілі, які оцінювалися за допомогою U-критерію Манна – Вітні.

Перша особливість, яку ми спостерігаємо, це високі модальні характеристики ($M_0=10$) для таких засобів досягнення успіху, як «заможні батьки», «впливові друзі», «впливові родичі», «родина з високим соціальним становищем», а також невираженість статистично значущих відмінностей у розподілах ($p > 0,05$). Цей патерн ми назвали *патерном непотизму*. Фактично йдеться про те, що збережено найбільш часто використовувану за часів СРСР неформальну практику *блату*, тобто використання особистих контактів для отримання доступу до суспільних ресурсів (товарів, послуг, посад, привілеїв тощо), і, можливо, може йтися про *непотизм* як використання родинного становища для надання своїм близьким керівних посад. «У результаті того, що соціальні ліфти зламани, обмежується можливість просування талановитих молодих кадрів кар'єрними щаблями. Працівники, які не належать до певних сімейних кланів або каст, під тиском обставин втрачають віру в себе, у свої здібності, а отже, і мотивацію до якісного виконання своїх обов'язків, унаслідок чого зменшується продуктивність їхньої роботи. Постійний страх і негативні очікування співробітників (змістять з посади, звільнять тощо) в установах, де процвітає непотизм, формують у них відчуття соціальної відчуженості, непотрібності та зайвості в цій організації. У таких колективах відбувається руйнування основ командної взаємодії, зникає бажання об'єднувати зусилля заради вирішення спільних завдань, формується «нездорова» організаційна культура, для якої характерні інтриги і мобінг, підклимна конкуренція, посилюються напруженість та конфліктність, зростає кількість порушень (наприклад, запізнь на роботу, прогулів), унаслідок чого страждає репутація організації. Деструктивний вплив непотизму на свідомість та поведінку людей провокує соціальну апатію і пасивність, викликану неможливістю щось змінити в суспільстві» (Сахань, 2017, с. 195).

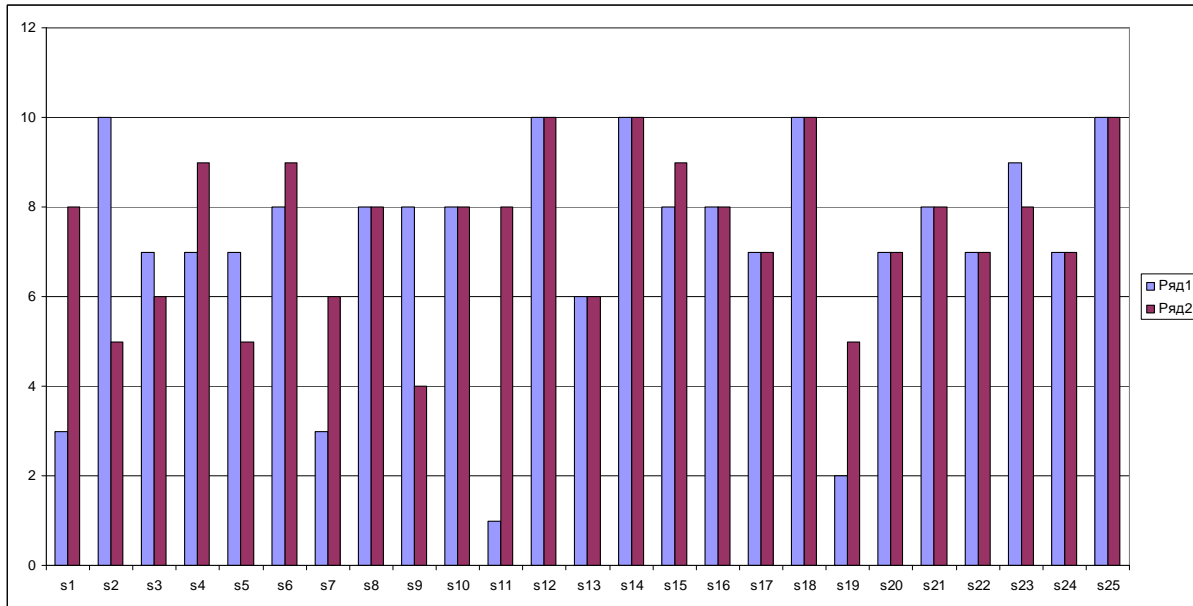

Рис. 2.1. Модальні показники зміни репертуару допустимих практик

Ще одним інструментом, який також має високі модальні характеристики, є «Уміння безкарно порушувати закон» (8 → 9). Також його характеризує відсутність статистично значущих відмінностей у розподілах ($p > 0,05$). На наш погляд, такі результати цілком узгоджуються з вищевикладеним висновком про злам роботи соціальних ліфтів. Окрім того, «Готовність ризикувати» (1 → 8) також має статистично значущі відмінності в розподілах ($p > 0,05$). Різке зростання при стабільно високому показникові «Уміння безкарно порушувати закон» говорить про зростання готовності громадян до протиправної поведінки. Цей патерн названо *патерном криміналізації*.

Що ж до «Вихованості і чемної поведінки» (10 → 5), то тут відбулися зміни модальних характеристик, як і за шкалами «Індивідуалізм» (3 → 6), «Цинізм та байдужість до інших» (2 → 5), «Уміння відстоювати свої інтереси» (9 → 8), а відмінності в розподілах є статистично значущими ($p < 0,05$). (Останнє узгоджується із другою частиною дослідження, а саме змінами в сегменті «повага до автономії»). Отже, можемо говорити, що формується *патерн прагматизму*: люди все більше виявляють схильність керуватися в усьому вузькопрактичними інтересами, міркуваннями користі і вигоди; вибудовувати свою систему вчинків і поглядів на життя так, щоб отримувати практично корисні результати.

Крім того, помічено низку цікавих змін у репертуарі застосовуваних практик, яка, однак, не утворює чітко виражених патернів.

Щодо «Політичної грамотності» відбулися досить істотні зміни в модальних характеристиках (3 → 8), проте відмінності між двома розподілами не є статистично значущими ($p > 0,05$). Зміни модальної характеристики тут можна пояснити ефектом «історії», а саме виборами Президента, що відбувалися навесні 2019 р., а тому й оцінки виявилися вищими внаслідок цієї події.

В «Умінні розпоряджатися грошима» (8 → 9) статистично значущі відмінності в розподілах ($p > 0,05$) можна також пояснити ефектом «історії» (різким зростанням фінансових витрат загалом).

Не відбулося статистично значущих змін у результаті зміни модальних характеристик для інструментів «Прагнення робити

добро» (7 → 6), «Готовність допомагати людям» (7 → 5), що також узгоджується з тенденціями, зафіксованими в другій частині дослідження (не спостережено змін у сегменті «милосердя»). Проте зміна модальних характеристик, що відбувається в напрямі зменшення оцінок як «приємного», може за умови пролонгування фази гострої аномії загострити ці зміни.

Відбулися зміни модальних характеристик (8 → 4) щодо «Чесності, принциповості», а відмінності в розподілах тут є статистично значущими ($p < 0,05$), що певною мірою кореспондує зі змінами сегмента «Моральні зобов'язання».

Не відбулося статистично значущих змін і для таких параметрів, як «Уміння переконувати» (7 → 9), хоч спостерігаються зміни модальної характеристики.

Щодо решти шкал: «Приваблива зовнішність» (8 → 8), «Знання іноземних мов» (8 → 8), «Вища освіта» (6 → 6), «Міцне здоров'я» (8 → 8), «Високий інтелект» (7 → 7), «Соціальна ініціативність» (7 → 7), «Працездатність» (8 → 8), «Високий професіоналізм» (7 → 7), «Щасливий випадок» (7 → 7) – не виявлено ані змін модальної характеристики, ані статистично значущих відмінностей в розподілах ($p > 0,05$).

Зміни в репрезентаціях основних конвенцій морально-етичного регулювання. Завданням другого етапу дослідження було виявлення тенденцій розмивання морально-етичної складової нормативності, що оформлюються під впливом воєнного конфлікту. Ідеться про те, що слідом за зміною ціннісних позицій у реєстрі допустимих практик відбувається зміна атестацій нормативності: якщо розпадається практика, що забезпечувала виробництво й відтворення високого рейтингу тієї чи тієї морально-етичної конвенції, то, відповідно, унаслідок дискредитації ефективності застосування цієї практики відбувається й дискредитація самої конвенції. Приміром, якщо здобуття вищої освіти перестає функціонувати як інструмент отримання певних привілеїв (престижної роботи, посади, високої зарплатні), то, відповідно, сам статус вищої освіти поволі починає знижуватися. (Саме таку ситуацію, на наш погляд, ми маємо нині: надвиробництво фахівців із вищою освітою призвело до втрати нею своєї сутності, а в кінцевому підсумку – до її знецінення).

Щоб визначити сфери морально-етичних конвенцій, у яких відбулися зміни, було проведено порівняльний аналіз за допомогою критерію Хі-квадрат Пірсона, тобто виявлялися практики, відмінності в розподілах оцінювань яких є статистично значущими.

З'ясувалося, що найбільша кількість змін відбулася в сегменті «повага до автономії». Приклади тверджень, що увійшли до цього сегмента, стосуються заборони:

- записувати на диктофон розмову, не попередивши про це співрозмовника;
- після смерті відомої людини всупереч її бажанню публікувати її листи та щоденники;
- поширювати інформацію про подробиці приватного життя колеги;
- слухати приймач або магнітофон на повну гнучкість у громадських місцях;
- вживати ненормативну лексику в приватній розмові, яка відбувається в присутності сторонніх осіб, та ін.

З огляду на отримані емпіричні дані можемо стверджувати, що нині «повага до автономії» поволі заміщується «зловживанням автономією». Автономію все частіше починають тлумачити як таку, що нібито звільняє людину від дотримання правил і робить її незалежною від них. Оскільки повага до автономії особистості є «симетричним» етичним принципом («моя автономія не повинна заважати автономії іншого»), то формування асиметрії можна вважати одним із тяжких наслідків аномії.

Другим сегментом, де відбулися значні зміни, є «справедливість». Справедливість інтерпретується як неупереджені й належні дії щодо особистості в тій чи іншій ситуації, врахування її автономії і, відповідно, надання благ згідно із загальноприйнятими нормами в суспільстві. Приклади тверджень, що увійшли до цього сегмента:

- вигідно купити річ сумнівного походження (наприклад, крадену);
- симулювати захворювання, щоб отримати лікарняний та поїхати на весілля до друга (подруги);
- дати хабаря, щоб прискорити вирішення справи;

- підказати колезі правильну відповідь на кваліфікаційному іспиті (на отримання водійської ліцензії, сертифіката, диплома тощо);

- під час вирішення спірних питань обстоювати насамперед власні інтереси.

Отже, наявність значних змін засвідчує, що нині істотною мірою дискредитовано ідею справедливості. І це доволі небезпечне явище: у разі порушення справедливості щодо себе людина прагне її повернути, і якщо зробити це у поміркований спосіб не виходить, вона може вдаватися до насильницьких методів.

Третім сегментом, де зафіксовано значні зміни, є *«моральний обов'язок»*. Моральний обов'язок вимагає не примусу, а самопримусу, він усвідомлюється як внутрішнє спонукання, як необхідність здійснювати певні дії. Приклади тверджень, що становлять зміст сегмента:

- кидати сміття на землю, якщо немає смітника;
- не платити за проїзд в міському транспорті, якщо знаєш, що контролю на лінії немає;
- ухилятися від сплати податків;
- порушувати виконання своїх обіцянок у разі виникнення «форс-мажору»;
- виконати роботу погано, знаючи, що результат не перевірятиметься й не контролюватиметься.

Оскільки для дотримання людиною морального обов'язку необхідною є не тільки збіжність її поведінки із загальними вимогами морального закону, а й свідома повага людини до нього, то можемо говорити, що черговим наслідком аномії є *«вивільнення від зобов'язань»*.

Варто зазначити, що в сегментах, пов'язаних із незавданням шкоди та милосердям, істотних змін не відбулося.

- *«Незавдання шкоди»* вважають необхідним регулятивом узагалі всіх моральних відносин між людьми. Саме формулювання цього принципу у вигляді заборони свідчить про те, що він є перш за все обмежувальним: у формі заборон зазвичай викладаються найбільш сильні моральні норми. Наприклад, ідеться про заборону:

- застосовувати тортури до терориста, щоб дізнатися про місце закладання бомби;

- виступати за примусові аборти у хворих на СНІД, у психічно хворих;
- полювати заради розваги;
- підтримувати примусове лікування психічно хворих;
- виправдовувати вбивство з політичних міркувань тим, що це допоможе усунути від влади небезпечного політика.

Навпаки, «*милосердя*» – не заборона, а норма, яка вимагає деяких позитивних дій. Приклади тверджень, що становлять зміст сегмента:

- приховати від безнадійно хворого діагноз, який поставив лікар;
- подавати милостиню жебракам, знаючи про можливість шахрайства;
- підтримувати впровадження евтаназії (сприяння відходу із життя невиліковно хворої людини);
- співчувати іншій людині, втішати її в разі невдачі у справах, навіть якщо її вибір не викликає схвалення;
- підтримувати заборону смертної кари навіть для найжорстокіших злочинців.

Поки що ці дві системи конвенцій зберігають свою регулювальну функцію, але – у разі поглиблення кризи – є ризик дисперсії практик, що підтримують поки що чинні конвенції.

Отже, можемо говорити, що реальна практична поведінка людей, ступінь застосування ними «до себе» морально-етичних цінностей суспільства, дотримання їх у повсякденному житті в різних сегментах виявляються по-різному.

Процес переходу суспільства від одного ладу до іншого супроводжується порушенням соціальних зв'язків і соціального контролю. Ослаблення або дезорганізація соціальних структур, відсутність норм або цінностей, на які індивіди могли б орієнтуватися у своєму житті, лежать в основі поширення ненормативних форм реагування на навколишню дійсність.

Для окремої особистості аномія є використанням її моральних засад, неможливістю психічної і соціальної інтеграції, порушенням цілісності особистості і суспільства загалом. Одним із найважливіших соціально-психологічних наслідків аномійності є руйнація звичних систем оцінювання та аксіологічної атестації

подій, унаслідок чого особистість втрачає почуття спадкоємництва, традиційності, позбавляється всіх зобов'язань, порушується її зв'язок із суспільством. Адже загальною основою соціальної інтеграції та солідарності будь-якого суспільства є ціннісно-нормативна система.

Специфічним результатом проходження нинішнього українського суспільства через аномію є докорінна зміна балансу особистого і соціального, особистісної та соціальної ідентичності, автономії і гетерономії, констеляції самості, ідентичності, залучення, що дисфункціональним чином впливає на традиційні соціальні регулятори життя суспільства.

На фазі рутенізації соціуму формується новий порядок соціальності, який по-іншому конструює автономію, солідарність, моральний обов'язок. Можна прогнозувати, що згодом ці зміни торкнуться й більш консервативних сегментів морально-етичних конвенцій, таких як милосердність або незавдання шкоди.

Зміни у сфері моралі і моральних норм по-різному формуються в різних соціальних середовищах і щодо різних видів і форм моралі. Напрями змін моралі також різні, але вони не виключають один один, оскільки поряд з розпадом аксіологічних структур можна спостерігати процес переорієнтації повсякденного життя на нові форми регуляції, серед яких прагматизм, скептицизм і моральний релятивізм, які підсилюють індивідуалістичні поведінкові настановлення. Це призводить до плюралізації думок і моральної поведінки, заміни етичних критеріїв прагматичними та інструментальними: однозначних критеріїв «добра і зла» відтепер не існує, а обставини стають вирішальним чинником аксіологічних атестацій.

Інша тенденція виявляється в тому, що в разі морального конфлікту оцінювання відбувається з позицій поміркованого (або навіть радикального) компромісу, змістом якого є надмірна гнучкість у моральних атестаціях. Оцінювання поведінки людей у різних ситуаціях, пов'язаних з побутовою мораллю, відбувається з позиції власного поняття про благо індивіда, його права на свободу і значно меншою мірою – з позиції суспільного, загального блага. Тому, власне, отримано найменші негативні оцінки дій, виправдовувальні нарації котрих ґрунтувалися на життєвій необхідності або дисфункціональності соціально-політичних системи загалом: високий ступінь толерантності до дошлюбних сексуальних відносин, подруж-

ньої зради, ведення приватних розмов службовим телефоном, проїзду в транспорті без квитка, давання хабаря, управління автомобілем у нетверезому стані заради порятунку людини, вживання наркотиків (алкоголю), приховування податків, свідомої купівлі краденого, написання доносів тощо.

Отже, загальна тенденція – уникати категоричного морального осуду дій, натомість виправдовувати їх, посилаючись на «гіршість» наслідків або пом'якшувальні обставини, відмовлятися від більшості категоричних моральних заборон на користь ситуаційно обумовлених етичних імперативів.

В умовах гострої фази аномії, коли зникає традиційний порядок цінностей, найбільша дисперсія практик (і, відповідно, «осадження» нового порядку соціальності) відбувається в тих сегментах, які стосуються безпосередньо особистості: коли порушують її автономію, діють щодо неї несправедливо, не дотримуються моральних обов'язків, і значно менше – у тих сегментах, які є більш абстрактними і «загальними». Тому дескриптори милосердності та незавдання шкоди майже не мають відмінностей у розподілах (а модальні характеристики таких оцінок досить високі).

Нині, в умовах нестабільності соціально-економічного становища, хиткості ідейних настановлень, вибудовується моральний код, у якому морально-етичні конвенції послаблюють статус автономії, справедливості та моральних обов'язків. І, відповідно, на цій підставі можна спрогнозувати формування нової загальноновизнаної системи практичного (не декларативного) схвалення або несхвалення того чи того явища соціальної дійсності, що, зі свого боку, означатиме перегляд конвенцій вищого порядку, а в кінцевому підсумку – заміну соціально значущих цілей (суспільних ідеалів), а значить – становлення нового суспільства.

Література до розділу

- Бауман З. Индивидуализированное общество. Москва: Логос. 2005. 390 с.
- Бауман З. Текучая современность. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 240 с.

Васильева Л. Н. Элитологическая онтология. Москва: Московский гуманитарный ун-т, 2014. 371 с.

Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. Москва: Весь Мир, 2004. 120 с.

Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції: зб. наук. праць / за заг. ред. ред. В. С. Курило, С. В. Савченко, О. Л. Караман. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. 432 с.

Головаха Е. И. Феномен «аморального большинства» в постсоветском обществе: трансформация массовых представлений о нормах социального поведения в Украине. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. 2002. № 6 (62). С. 20–22.

Головаха Е. И., Панина Н. В. Постсоветская аномия в России и Украине: современное состояние и пути преодоления. *Общественные науки и современность*. 2008. № 6. С. 5–10.

Гудков Л. Б. Феномен негативной мобилизации. *Общественные науки и современность*. 2005. №6. С. 46–57.

Дорошкевич А. С. Гібридна війна в інформаційному суспільстві. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. № 2. С. 21–28.

Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. Москва: Наука, 1991. 574 с.

Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. Москва: Мысль, 1994. 399 с.

Кара-Мурза С. Г. Аномия в России: причины и проявления. Москва: Научный эксперт, 2013. 264 с.

Коньшева К. В., Струк Н. М. Теоретические подходы к анализу новых маргинальных групп. *Вестник ИрГТУ*. 2014. № 2 (85). С. 215–219.

Кравченко С. А. «Нормальная аномия»: контуры концепции. *Социологические исследования*. 2014. № 8 (364). С. 3–10.

Кравченко С. А. Становление сложного общества: к обоснованию гуманистической теории сложности. Москва: МГИМО-Университет, 2012. 306 с.

Магда Є. В. Виклики гібридної війни: інформаційний вимір. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 5. С. 138–142.

Макайвер Р. Реальность социальной эволюции. *Американская социологическая мысль*. Москва: МГУ, 1994. С. 76–91.

Малинкин А. Н. Награда как социальный феномен. Введение в социологию наградного дела. Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив, 2013. 324 с.

Марченко А. М. Соціальний престиж суб'єктів влади в українському суспільстві. *Вісник Львівського університету*. 2009. Вип. 3. Серія «Соціологія». С. 75–83.

Мертон Р. Социальная структура и аномия. Москва: Хранитель, 2006. 873 с.

Радковець Ю. І. Ознаки технологій «гібридної війни» в агресивних діях Росії проти України. *Наука і оборона*. 2014. № 3. С. 36–42.

Рисмен Д. Некоторые типы характера и общество. *Социологические исследования*. 1993. № 5. С. 144–151.

Рябченко В. Аномія в українському соціумі: соціально-філософський аспект проблеми. *Мультиверсум: Філософський альманах*. Київ: Центр духовної культури. 2006. № 57. С. 78–85.

Сахань О. М. Непотизм як деструктивна складова сучасної політичної культури України. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 2 (29). С. 286–293.

Социология культурного конфликта в постсоветском обществе и его перспективы. URL: <https://www.sonar2050.org/publications/anomiya-v-postsovetskom-obshchestve/>

Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века. Москва: АСТ, 2001. 670 с.

Тоффлер Э. Шок будущего. Москва: АСТ, 2001. 558 с.

Феофанов К. А. Социальная аномия: обзор подходов в американской социологии. *Социологические исследования*. 1992. № 5. С. 88–92.

Храпов С. Трансформация сознания постсоветского российского общества в контексте социально-экономической динамики потребления. *Власть*. 2010. № 2. С. 56–57.

Яворська Г. М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети. Серія: Політика*. 2016. № 4. С. 41–48.

Agnew R. Building on The Foundation of General Strain Theory: Specifying the Types of Strain Most Likely to Lead to Crime and Delinquency. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 2001, Vol. 38. № 4. P. 319–361. URL: <http://www.d.umn.edu/~jmaahs/MA%20Theory%20Articles/Agnew%20GST.pdf>

Bandura A. Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. *Personality and Social Psychology Review*. 1999. № 3. P. 193–209.

Chauvin P.-M. La sociologie desréputations. Une définition et cinq questions. *Communications*. 2013. № 93. P. 131–145.

Cloward R., Ohlin L. *Delinquency and Opportunity: a Theory of delinquent Gangs*. N. Y., 1961. 143 p.

Dodder R. A. On the unidimensionality of Srole's five-item anomia scale. *Sociological review*. 1965. №. 30, P. 768–778.

Jilek W. G. *Salish Indian Mental Health and Culture Change: Psychohygienic and Therapeutic Aspects of the Guardian Spirit Ceremonial*. URL: <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/070674377702200614>

McCloskey H., Schaar J. H. Psychological Dimensions of Anomy. *American Sociological Review*. 1965. Vol. 30. № 1. P. 14–40.

Merton R. Social Structure and anomie // American Sociological Review. URL: <http://www.d.umn.edu/cla/faculty/jhamlin/4111/Readings/MertonAnomie.pdf>)

Miller, Curtis R. and Edgar W. Butler. Anomia and Eunomia: A Methodological Evaluation of Srole's Anomia Scale. *American Sociological Review*. 1966. № 31. P. 400–406.

Powell E. H. Occupation, Status, and Suicide: Toward a Redefinition of Anomie. *American Sociological Review*. 1958. Vol. 23. № 2. P. 131–139.

Srole L. Social integration and certain corollaries: an exploratory study. *American Sociological Review*. 1956. № 21. P. 709–716.

Tsahuridu E. E. An Exploration of Factors Affecting Work Anomia. *Journal of Business Ethics*. 2011. № 99. P. 297–305.

Tsahuridu E. E. Anomie and ethics at work. *Journal of Business Ethics*. 2006. № 69. P. 163–174. URL: <https://philpapers.org/rec/ETSAAE>.

РОЗДІЛ 3

ОНТОЛОГІЧНІ І КОНЦЕПТУАЛЬНІ РЕСУРСИ КОНЦЕПЦІЙ НІГІЛІЗМУ. СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ НІГІЛІЗМУ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ

3.1. Еволюція уявлень про нігілізм у філософських концепціях

Посилення тенденції аномії в сучасному суспільстві породжує зростання нігілістичних настроїв, що виявляються у відкиданні позитивних соціальних смислів, пасивності і скептицизмі щодо суспільних цінностей, зокрема щодо права, закону та політико-правових інститутів. А складна соціально-економічна і соціально-політична ситуація, що спостерігається в Україні впродовж останніх десятиліть, та її загострення, спричинене воєнними діями на сході країни, зумовлюють формування об'єктивних умов для зростання політико-правового нігілізму в індивідуальній та суспільній свідомості. Така ситуація актуалізує дослідження, спрямовані на вивчення специфіки сучасного нігілізму та пошук антинігілістичного ресурсу.

Як відомо, вивчення нігілізму має тривалу історію, а поняття «нігілізм» є надзвичайно концептуально насиченим. Отож цілком доцільним видається вдатися до порівняльно-історичного аналізу розуміння нігілізму. Еволюція нігілістичних ідей, що знайшли відображення в різноманітних філософських підходах, виявляє себе через послідовність соціально-історичних типів нігілізму. Відомий французький філософ Ален Бадью зазначав, що «у кожній епохи – і жодна з них у кінцевому результаті не краща за іншу – своя власна фігура нігілізму» (Бадью, 2006, с. 62). Сам Бадью переконаний, що практично неможливо створити цілісну теорію нігілізму. Уся історія

досліджень цього феномену свідчить саме про це. Разом з тим беззаперечним є той факт, що за понад два століття наука накопичила чимало знань про нігілізм. Поняття нігілізму як світогляду використовується ще в працях давньоіндійських і давньокитайських представників буддизму. До «батьків» цього поняття можна також віднести відомого скептика Августина Блаженного, який у своєму трактаті «Про град Божий» сформулював ідею протиставлення мирського і духовного, пустиуючи асоціальність як вид моральності, а також християнського теолога і філософа Аврелія Августина, який нігілістами називав невіруючих людей (атеїстів).

У західній філософії термін «нігілізм» уперше з'являється в другій половині XIX ст. Вважається, що цей термін «реанімував» у своїх працях німецький філософ Фрідріх Генріх Якобі. Для Якобі нігілізм – це основна риса філософії Канта. Якобі вбачає кантівський нігілізм у знищенні реальності предметів чуттєвого досвіду, які ми пізнаємо і серед яких ми живемо, а також позбавленні справжньої реальності надчуттєвих предметів ідей розуму (перш за все Бога) (Чернов, 2004, с. 14). Однак для самого Якобі нігілізм – це перш за все ідеалізм.

У подальшому нігілізм набуває популярності насамперед завдяки песимістичній концепції знецінення світу А. Шопенгауера і його ідеї про те, що все йде до гіршого і порожнечі, а також завдяки працям О. Шпенглера, М. Гайдеггера та ін. Так, у концепції Освальда Шпенглера, де нігілізм уперше вводиться в соціокультурний контекст, він постає як феномен, зумовлений занепадом західної науки і культури, яка перетворилася на безособову і механістичну цивілізацію, що заперечує сакральність і релігію (Шпенглер, 1993). Як філософська концепція, нігілізм дістав остаточне оформлення в працях Фрідріха Ніцше, для якого нігілізм означає «переконаність в абсолютній нездатності світу щодо визнаних вищих цінностей» (Ніцше, 2005, с. 31). У своїх працях філософ піддає аналізу європейську культурну спадщину починаючи від Сократа, який, на думку Ніцше, сформувавши уявлення про цінність розуму, створив передумови для постання нігілізму. Етапи розвитку європейської культури він визначає як етапи розвитку нігілізму. Ніцше вважає, що стійка нігілістична ситуація в культурі Європи формується внаслідок того, що «справжній світ» традиційних релігій, філософії та моралі

втрачає життєву силу, при цьому саме життя не знаходить власних цінностей, свого виправдання. Християнська концепція моралі розпалась, показавши відносність добра і зла. Тепер зло – це частина реальності, яку вже неможливо ігнорувати, і воно ототожнюється з порушенням традицій, законів, які мають лише умовне значення. Але у Ніцше не йдеться про ліквідацію всіх цінностей, він закликає до їх *переоцінки, створення нових орієнтирів*. Головним таким орієнтиром, до якого має прагнути вільна особистість, він вважає *надлюдину*.

Разом з тим у своїй концепції Ніцше зазіхає на всю моральну систему – його нігілізм припускає картину світу, позбавлену ілюзій та будь-якого порядку, у тому числі і морального. На його переконання, нігілізм – це не емпіричне явище культури і цивілізації, а глибинна логіка всієї історії Європи, своєрідне «анти-життя». Нігілізм не обмежується «смертю християнського Бога», адже всі спроби замінити Бога совістю, раціональністю, культурою, суспільним благом і щастям більшості лише посилюють тривожну симптоматику нігілізму. До такої симптоматики можна віднести нігілістичний настрій, який асоціюється з відчаєм, спустошеністю, деструктивністю. У своїй крайній формі вираженості це заперечення самого життя. Самогубство, за Ніцше, це «дієвий нігілізм» (Ніцше, 2005, с. 156). Ніцше називає нігілізм основним законом західної історії і визначає його як психологічний стан. Однак психологія для нього – це не наука про душу і не характерологія. Як зазначає Мартін Гайдеггер, ніцшеанське тлумачення психології слід розуміти як антропологію, яка б визначала філософське дослідження сутності людини в її ставленні до суцього. Він зауважує, що якщо розуміти нігілізм як психологічний стан, то це означає, що нігілізм стосується людини всередині суцього, способу, у який людина позиціонує себе щодо суцього. Тобто йдеться про вид і спосіб історичного буття людини, що впливає з основного характеру суцього як «волі до влади». Гайдеггер робить висновок, що нігілізм як «психологічний стан» – це нігілізм як образ «волі до влади», як подія, у якій відбувається історичне буття людини (Хайдеггер, 1993, с. 76-79). Отже, Ніцше, а за ним і Гайдеггер визначають нігілізм як «волю до влади», пов'язуючи нігілізм з розумінням людиною суцього.

Близьким до Ніцше за способом постановки проблеми був Артур Шопенгауер, автор нігілістичної доктрини «буддійської»

байдужості до світу. Він розглядав нігілізм як відмітну рису сучасної для нього епохи, що характеризується занепадом європейської культури, яка трансформується в стандартизовану, безособову цивілізацію. Як уже зазначалося вище, ідеї Ніцше також перегукуються з темою «забуття буття» у Гайдеггера. Останній у своїй праці «Час і буття» посилається на роботи Ніцше, де описано різні типи нігілізму (песимізм; неповний, крайній, активний і пасивний, активно-граничний і екстатично-класичний) та підкреслено їхній зв'язок з перехідними станами духу. Пасивний нігілізм символізує занепад могутності духу і перешкоджає істинності буття. Активний нігілізм, що має ознаки зростання могутності духу, піддає переоцінці всі християнські цінності і може сприяти одужанню, оновленню людства, ставши джерелом пробудження нової волі до буття (метафізика «волі до влади»). М. Гайдеггер вбачає в ніцшеанському нігілізмі логічне завершення традиції західноєвропейської метафізики: «Воля до влади Ніцше суть того, що є суцим у своєму бутті» (Хайдеггер, 1993, с. 64). На думку Гайдеггера, нігілізм є наслідком і кульмінацією тривалого процесу забуття буття (там само, 1993, с. 175). У своєму тлумаченні нігілізму Гайдеггер звертається до проблеми «ніщо» як «завіси істини буття суцього». Він вдається до критики Ніцше, вказуючи на те, що раціоналізм і недовіра не є причинами нігілізму, а це його наслідки. На відміну від Ніцше, Гайдеггер пов'язує нігілізм з проектом Нового часу, а саме з його ідеєю автономного самозаконодавчого суб'єкта. Гайдеггер прагне поглибити фундаментально-онтологічне розуміння нігілізму; він пише про онтологічний нігілізм, який охоплює різні сторони нігілістичного ставлення до буття, пов'язуючи нігілізм не лише з критикою цінностей, а й з настановленням мислення про сутність поза контекстом буття. Він, як і Ніцше, визнає певну позитивну функцію нігілізму, яка полягає в очищенні поля для нового розуміння світу, однак його роботи пронизані ідеєю подолання нігілізму. На думку філософа, людина повинна повернутися до справжнього буття, подолавши метафізику, нігілізм та інші вади західної цивілізації. Гайдеггер ототожнює питання про буття з питанням про сенс буття. Основна відмінність нігілізму Гайдеггера від нігілізму Ніцше полягає в тому, що для Ніцше нігілізм починається зі зневаги до земного світу на користь надприродного, а

для Гайдегера – з *первинності мисленневих конструкцій про суще і забуття буття*.

У подальшому європейський нігілізм представлений досить строкатою інтелектуальною традицією. Так, з'ясуванню соціальної специфіки нігілістичного осмислення цінностей і норм сприяли праці Теодора Адорно, Пітера Бергера, Томаса Лукмана. У працях Альберта Камю, Фернана Броделя аналізується вплив історичної свідомості на систему цінностей та її інтерпретації, що, на думку дослідників, і стає причиною нігілістичних поглядів на суспільство. А. Камю звертається до проблеми етичного нігілізму і стверджує, що нігілізм – це не лише відчай і заперечення, а й перш за все воля до них. Визнаючи, що нігілізм у Ніцше вперше стає усвідомленим, Камю наділяє цю особливість моральним смыслом. На думку Камю, етичний нігілізм – це заперечення будь-яких моральних норм, коли етична система не може претендувати на достовірність. Звідси тенденція до егоцентризму і гедонізму (Камю, 1990). На взаємозв'язок нігілізму й індивідуалізму звертають увагу у своїх працях Норберт Еліас і Луї Дюмон. Ідею про взаємозв'язок кризи людства і проблеми свободи сформулювали Едмунд Гуссерль, Ернест Гелленер та Аласдер Макінтайр. Визначну роль критичного мислення в структурі та змісті нігілізму відмічали Реймон Арон, Юліус Евола, Гіларі Патнем, Ніклас Луман. Основне джерело нігілізму Ульріх Бек і Чарльз Кулі вбачали в системних відношеннях соціального порядку. Ч. Кулі, Н. Луман, А. Макінтайр обстоювали погляд на соціальність як на джерело суспільного порядку та його заперечення. Викривлення уявлень про справедливість і його відображення в соціальній практиці аналізували у своїх працях Отфрід Гьофе та Юрген Габермас. На соціологічні та культурно-історичні аспекти формування причинного комплексу нігілізму вказували Поль Рікер, Жан Бодріяр, Рендал Коллінз, Ерік Гобсбаум та ін. Особливою глибиною онтологічного аналізу вирізняється теологічний підхід до досліджень сутності нігілізму. Представники цього напрямку Юджин Роуз, Христос Яннарас, Майкл Ален Джіллеспі, спираючись на певний історизм релігійної традиції, спробували реконструювати передумови нігілістичного мислення. Так, Ю. Роуз, піддаючи критиці нігілізм, вдається до аналізу нігілістичної діалектики, яка, на його думку, охоплює чотири етапи: лібералізм, реалізм, віталізм і сучасний нігілізм. А нігілістична

програма передбачає руйнацію старого порядку, який живився християнськими цінностями, постання «нової землі», відомої як «диктатура пролетаріату», формування «нової людини», яку Роуз характеризує не як ніцшеанську «надлюдину», а як «недолюдину», таку, що не має коріння, відірвана від минулого, яке знищив нігілізм (Rose, 1994).

Новий етап в інтерпретації поняття «нігілізм» у суспільно-політичній думці Заходу було започатковано в 1960-х роках. Його пов'язують з іменами Герберта Маркузе з його стратегією «великої відмови», Теодора Адорно з його «негативною діалектикою» і Ганни Арендт з її «банальністю зла». У працях цих авторів розкривається незалежність природного «я» від культури, а нігілізм пов'язується з анархічним протестом проти «репресивної культури» й «одномірності» особистості. Арендт аналізує нігілізм, додаючи до етичних аспектів нігілізму Ніцше політичні, і використовує поняття «нігілізм» для опису витоків і проявів націонал-соціалізму. На її думку, нігілізм – це будь-який спосіб відмови від рефлексії, а також заперечення всіх традицій на користь безвідповідального вибору. Він руйнує зв'язок між мисленням і дією, викривлюючи уявлення про мотивацію власних вчинків, штовхаючи людину до відмови від осмисленості свого буття і до «ніщо».

Розширенню проблемного поля досліджень феномену нігілізму сприяли ідеї Пітера Бергера і Томаса Лукмана, що стосувалися розуміння соціальної специфіки нігілістичної інтерпретації норм і цінностей. Зауважимо, що в другій половині ХХ ст. настає епоха постмодернізму, характерною рисою якого є методологічний принцип заперечення можливості об'єктивного пізнання дійсності як наслідок відносності всіх наших знань. І якщо «модерн» продукував упевненість в існуванні непорушних джерел абсолютної істини (цінності) та абсолютної легітимності прогресу як загального вектора соціального розвитку, то основна теза постмодернізму наголошує, що *не існує універсальних цінностей*. Постмодернізм утверджує довільність моральних цінностей, мінливість норм і стандартів людської поведінки та їхню зумовленість змінним світом і життєвими обставинами. Оскільки постмодерн можна розглядати як нігілістичне суспільство, отож «історія добігла кінця, а Захід втратив основу історичного руху». У цей час виникають сумніви щодо міцності підстав, на яких західна

культура базувала свої істини, як-от: цінність пізнання, віра в історичний прогрес, ідеали гуманізму тощо. Відтак відбувається постмодерністська трансформація теорій нігілізму. І хоч нігілізм у своїй постмодерністській версії – це завершення нігілізму, теорія нігілізму Ніцше виявилася досить адекватним інструментом для опису нігілізму в епоху постмодерну. Габермас зауважує, що постать Ніцше є певним вододілом між модерном і постмодерном. Ніцше став і відправним пунктом, і генератором ідей, від якого «живилися» попередники і теоретики постмодерну (Хабермас, 1992).

Нігілізм «завершується», але, як не дивно, саме в епоху постмодерну значно розширюється проблематика нігілізму, вона стає міждисциплінарною і набуває прикладного характеру. Різноманітні концепції модерну як джерела нових соціальних ефектів знайшли відображення в теоріях «суспільства ризиків» і «рефлексивної модернізації» Ульріха Бека, «індивідуалізованого суспільства» Зигмунта Баумана та «постіндустріального суспільства» Реймона Арона і Деніела Белла. Пізніше з'являються праці, які можна вважати певним продовженням етичного підходу до аналізу нігілізму. До найвідоміших серед них можна віднести роботи А. Глюксмана, на переконання якого сучасність повністю втратила свою визначеність, занурилась у нігілістичний вимір і стала етичною, релігійною та політичною вседозволеністю, а також праці В. Крауса, присвячені естетичному нігілізму, та цілу низку праць у сфері правосвідомості.

Найбільш ґрунтовне осмислення процесів постмодерністської трансформації всієї європейської культури можна знайти в працях видатного постмодерністського теоретика Жана Бодріяра. У своїй роботі «Симулякри і симуляція» Бодрійар характеризує нігілізм з постмодерністської точки зору, звертаючи увагу на проблему виокремлення реальності з масиву моделей та інтерпретацій. Найважливішою темою в його обговоренні нігілізму є зникнення життєвих смислів. На думку вченого, в епоху постмодернізму існування проявляє себе зазвичай як нігілістична пристрасть, яка функціонує в режимі зникнення. Людина зачарована як зникненням смислів, так і власним зникненням. Бодрійар, не криючись, визнає себе нігілістом (Бодрійар, 2013, с. 200). Він живе в епоху масмедіа і вважає, що нігілізм – це нігілізм прозорості, коли життя суб'єкта стає повністю прозорим для інших, зникає таємниця. Бодрійар робить

висновок про тотальну інформаційну залученість суб'єкта, унаслідок чого, на його думку, суб'єкт втрачає самостійність і стає голограмою системи об'єктів (Бодрийяр, 2006).

Більшість дослідників вважають, що нігілізм – це суто європейське явище як заперечення всього загальноновизнаного, традиційного і пов'язаний він з історичним процесом формування особистості та виокремленням її із соціуму. Але наш аналіз був би неповним без згадки про російський нігілізм. Адже спочатку терміном «нігілізм» називали філософію морального і гносеологічного скептицизму, яка виникла саме в Росії у XIX ст. У цей час у Росії на основі загального заперечення ідей, цінностей та ідеалів зароджується новий, революційний, світогляд. Сене і зміст нігілізму в Росії неможливо зрозуміти без з'ясування таосмислення сутнісних рис і специфіки так званого «російського революційного нігілізму» як соціального феномену, породженого реаліями життя. Першим про нігілізм російської інтелігенції заговорив Іван Тургенев. Італійські філософи Адріано Фабріс у роботі «Іван Тургенев і народження нігілізму» та Франческо ді Турі в статті «Нова Росія. Відмінності між європейським і російським нігілізмом» звертають увагу на те, що російський нігілізм має значущі приклади в російській культурі, але суттєво відрізняється від філософського і політичного європейського нігілізму. Основна відмінність полягає в тому, що він не має глибокого філософського коріння. Так, Ф. ді Турі зазначає, що російський нігілізм був звичним і реальним явищем, яке поширилося завдяки літературі XIX ст., і його, у дуже точному значенні, можна знайти в Тургенева. *Російський нігілізм – це не концепція, а спосіб життя.* Далі автор наголошує, що найбільший ризик і найпоширеніший порок європейського культурного і соціального світу полягає в тому, що і досі нігілізм розглядають як концепцію, не беручи до уваги, чим він є насправді, і не виводячи природу нігілізму із самої живої свідомості (Francesco Di Turi).

На відмінності російського нігілізму від європейського вказував ще відомий критик цього явища Федір Достоєвський. Він звернув увагу на те, що європейський метафізичний нігілізм трансформувався і проник у політичний простір Росії. Достоєвський писав, що російський політичний нігіліст – це революціонер з характерними рисами радикальної інтелігенції. Специфічною рисою російського нігілізму, на відміну від західного ідеалістичного, є його

раціоналістичний характер, «культ знання». Складниками нігілістичного «культу знання» стали заперечення будь-якої «метафізики», перенесення наукових методів щодо природи на соціальну та духовну сфери, віра в «іманентні закони історії», у її незмінний і вічний прогрес. Ще однією характерною рисою російського нігілізму є «культ справи», «служіння» народів, а не державі. Однак російські нігілісти по-різному розуміли «культ справи». Так, публіцист і революціонер-демократ Дмитро Писарев тлумачив «культ справ» як розрив з традиційною системою цінностей, освіти, виховання, теоретик народництва Микола Михайловський – як боротьбу за індивідуальність, а теоретик анархізму Михайло Бакунін – як революцію, руйнування всіх державних, релігійних і культурних підвалин.

Відомий філософ Семен Франк зауважує, що російський нігілізм не вичерпується анархічними, суспільно-революційними тенденціями; він завжди тяжіє до крайнощів, до заперечення всіх духовних начал, вірить лише у фізичну силу. Ці загальні тенденції, за висновками Франка, можуть мати «праве» або «ліве» забарвлення (Франк, 1990). Філософ характеризує практичного російського нігіліста як особу, яка «втратила віру, але сумує за святинею», і цей «сум» веде до заміни релігійної віри вірою в раціональну побудову світу, соціальну справедливість і рівність, братерство і колективізм (Франк, 1991). У роботі «Етика нігілізму» Франк вказує на суперечливість і парадоксальність нігілізму, в якому заперечення принципів оцінок та об'єктивних відмінностей між добром і злом поєднується з найжорсткішою сумлінністю в дотриманні емпіричних принципів, за своєю суттю умовних і непринципових вимог. Такому нігілістичному моралізму властива, на його думку, «принципова безпринципність». Разом з тим, вважає Франк, не можна недооцінювати енергетичний потенціал нігілізму, що являє собою своєрідне, раціонально незбагненне і життєво міцне злиття антагоністичних мотивів у могутню психічну силу, але без творчого начала. Франк переконаний, що заміна всієї творчості руйнуванням, витіснення всіх соціально гармонізуючих афектів дисгармонійною ненавистю призводять до спотворення правильного і нормального ставлення в моральному житті, а вибір деструктивності як основи існування – до невірних деформацій особистості (Франк, 1991).

Останні десять, а то й навіть двадцять років нігілістична проблематика знову набуває актуальності, привертає увагу дослідників в усьому світі, а поняття «нігілізм» дістає нові оцінні значення. Зростає кількість наукових і публіцистичних праць, присвячених різним аспектам нігілістичних проявів. Нігілістична проблематика обговорюється також на численних світових форумах. Найсвіжішим прикладом такого форуму є міжнародна конференція «Форми сучасного нігілізму / Патерни сучасного нігілізму», яка проходила в італійському місті Піза з 4 по 6 листопада 2019 р. Організатором конференції став Міжнародний центр досліджень сучасного нігілізму (CeNic). На конференції обговорювалися питання історичних форм нігілізму та витоків сучасного нігілізму, велися дискусії, чи є розрив між сучасним і постмодерністським нігілізмом і чи можна вважати сучасний нігілізм закономірним результатом заперечення будь-якої абсолютної істини, тощо. Організатори анонсували наступні конференції – у 2020 р. в Колумбії і у 2021 – у Словенії.

Сучасна палітра досліджень у царині нігілістичної проблематики є надзвичайно широкою – від класичного філософського концептуального аналізу через звернення до філософського спадку Ф. Ніцше і його послідовників до «маніфестальних» досліджень критиків сучасної цивілізації та публіцистичних праць інтелектуалів, що прагнуть віднайти «коріння» і першопричини сучасного нігілізму.

Аналіз наукових джерел показав, що у філософії протягом тривалого часу панував онто-історичний підхід до вивчення сутності нігілізму. Саме такого підходу дотримувалися Ф. Ніцше, М. Гайдеггер, Ж. Бодріяр. Багато хто із сучасних дослідників і далі обстоює цей підхід. Так, відомий італійський філософ Джанні Ваттімо, який пропонує розглядати сучасний нігілізм як проблему, дотичну до ситуації модерністського і постмодерністського мислення, намагається зблизити ніцшеанське і гайдеггерівське бачення проблеми нігілізму, спираючись при цьому на спільну онтологічну перспективу аналізу цими філософами досліджуваного феномену (Vattimo, 1988; 1989; 1992). У роботі «Нігілізм і звільнення: етика, політика, право» дослідник закликає знову повернутися до проблематики буття, яку декларував Гайдеггер, особливо до контексту його роздумів про «долю буття» (Vattimo,

2006). Схожим є і підхід російського філософа Віталія Косихіна. У монографії «Нігілізм і діалектика» він порушує питання про «нігілізм» як онтологічний феномен. Дослідник переконливо доводить, що немає жодного сенсу вести мову про філософські категорії за межами буття, хоч у межах онтологічного розгляду, на його думку, можливі різні підходи і напрямки досліджень. Аргументуючи своє уявлення про нігілізм як онтологічний феномен, він стверджує, що навіть у Ніцше нігілізм є не лише аксіологічним поняттям. При цьому посилається на М. Гайдеггера, який звертав увагу на пов'язаність понять «цінність» і «буття» у Ніцше, тобто на онто-аксіологічний вимір мислення Ніцше про нігілізм. Косихін обстоює думку про те, що єдиним і природним виміром, який поєднує все розмаїття нігілістичної тематики, є онтологічний вимір (Косыхин, 2009, с. 90).

Найбільш відомий критик сучасної цивілізації австрійський філософ і публіцист Вольфганг Краус розглядає різноманітні форми нігілізму як такі, що пов'язані з втратою почуття провини й особистої відповідальності, а також із тим, що в структурі внутрішнього світу сучасної людини є недостатнім вплив «над-Я» на противагу бажанням індивіда. Філософ розрізняє декілька видів нігілізму: політичний, психолого-невротичний та філософський. На його думку, усі види нігілізму взаємопов'язані і посилюють негативні наслідки один одного. Краус не поділяє думку про «новий нігілізм», вважаючи, що сучасний нігілізм – це традиційний нігілізм, описаний філософами ще у XIX ст., плюс невротичні прояви (Краус, 1994).

З-поміж численних публіцистичних праць згадаємо лише дві, які хоч і не можна віднести до найновіших публікацій, однак які, на наш погляд, дають уявлення про зміст сучасних дискусій на актуальну нігілістичну проблематику. Перша стаття, автором якої є Густаво Загребельський, має назву «Нігілістична отрута, яка оживляє режим» (опублікована в лютому 2009 р.). У ній піддається критиці влада тодішнього прем'єр-міністра Італії С. Берлусконі й порушується питання про сутність чинного режиму. Автор наголошує, що італійське суспільство живе в режимі, який має свої особливості і внутрішню природу, котру важливо не лише зрозуміти, а й зайняти щодо неї певну позицію. Завдання, яке стоїть перед громадянами, вважає Загребельський, полягає в тому, щоб

осмислити основну, всеохопну і пояснювальну концепцію того, що є метою стабілізації та врегулювання в суспільному житті і що діє й буде діяти «в нас, навколо нас і, можливо, проти нас». Він звертає увагу на те, що за чинного режиму люди стикаються із чимось неосяжним, невловимим, неконтрольованим – чимось, здатним на все: доброзичливість – і тут же погрози; один день – законність, інший – беззаконня; день діалогу – за ним день відлучення від церкви. Таке життя Загребельський називає викривленим і далі робить висновок, що для такого викривленого суспільного життя найбільш підходящим політиком є людина без минулого і без коріння. Така людина може прикинутися і правим, і лівим водночас. Можна бути глибоко віруючим і атеїстом; можна бути публічним прикладом найширшої сексуальної свободи і разом з тим поборником сім'ї, заснованої на св'ятому шлюбі; можна бути другом ворога свого друга і т. ін. Загребельський стверджує, що успішним політиком за такого режиму може бути лише той, хто «вірить» в усе і у свою протилежність. А політик такого типу знає лише один критерій легітимності своєї влади: *залишаючись на плаву, розширювати свій вплив*. Загребельський, завершуючи статтю, дає відповідь на поставлене на її початку запитання про суть цього режиму: це – *нігілізм* як перетворення фактів та ідей у ніщо, скептицизм щодо всього, що виходить за межі власних інтересів політика (Zagrebelsky).

Друга публікація, яку варто тут згадати, – це стаття Карміне Табарро «Між нігілізмом і соціальною справедливістю» (опублікована 5 квітня 2014 р.). У статті наголошується, що нігілізм впливає на всю історію Заходу; він підриває саму природу людини і її творчі сили, визнаючи волю сильнішого, розриваючи зв'язок між розумом і справедливістю, нівелюючи саму людину. Зазначається, що такий підхід до розуміння нігілізму був центральним питанням під час Мюнхенського діалогу (2004 р.) кардинала (на той час) Джозефа Ратцінгера з філософом Юргеном Габермасом. У цьому діалозі майбутній Папа підкреслив ризик тріумфу технілістичної культури і вказав на спроможність християнства пролити світло на західну раціональність. Такий тріумф, на переконання Дж. Ратцінгера, можна зупинити, зокрема, шляхом утвердження соціальної справедливості і подолання нерівності. Він зазначає, що соціальної справедливості, особливо в історичний момент кризи цінностей, які

все меншою мірою впливають на політичні і соціальні дії, можна досягти лише спираючись на концепцію «загального блага» в поєднанні з етичними питаннями. Саме на такому підході базується Соціальна доктрина Церкви, ключовим словом якої є *солідарність*. У статті також наводиться цитата із Соціальної доктрини Церкви (Компендіум, п. 202) про важливість правосуддя, особливо в сьогоденньому контексті, коли цінність людини, її гідність і права перебувають під загрозою поширення тенденції керуватися виключно критеріями корисності і наявності. Далі Табарро зазначає, що для економіки і ринку *солідарність* – це майже «брудне слово». Але без цього «брудного слова» не може бути справжньої соціальної справедливості (Табарро).

У кінцевому підсумку можемо зробити такі висновки:

1. Підбиття підсумків історичного екскурсу дає підстави стверджувати, що поняття «нігілізм» завжди визначалося у зв'язку з «цінностями, «переоцінкою цінностей» і «втратою цінностей».

2. Аналіз філософських концепцій нігілізму показав, що є щонайменше два підходи до тлумачення цього явища. Перший полягає в презентації нігілізму як «онто-історичного» явища. У цьому разі відбувається занурення в історичний контекст феномену як знецінення вищих цінностей, смерті Бога або забуття буття – торжество нігілізму, або знівельювання нігілізму – у філософії постмодерну. Другий підхід – коли нігілізм є властивістю мислення або специфічною направленістю, особливою спрямованістю діяльності та активності соціального суб'єкта, що ґрунтується на певній системі цінностей.

3. Онтологічний вимір аналізу нігілізму є найбільш продуктивним для вивчення «сучасного нігілізму».

3.2. Психологічна традиція вивчення нігілізму

Попри незаперечні здобутки та багату філософську традицію у вивченні нігілізму цей феномен, на нашу думку, ще потребує психологічного осмислення, що передбачає дослідження його природи і сутності засобами та методами психології. Нігілістичну проблематику не можна назвати новою для психологічної науки, адже психологія має власну традицію вивчення нігілізму.

Зауважимо, що ще в 60–70-х роках ХХ ст. поняття «нігілізм» було тісно пов'язане з фрейдизмом, зокрема з ідеєю Зигмунда Фрейда про потенційну незалежність природного «Я» від гніту «репресивної культури» (цю ідею обстоювали Т. Адорно і Г. Маркузе). У своєму розумінні нігілізму багато філософів також спиралися на притаманний психоаналітичній традиції аналіз саморуйнівної поведінки, коли деструктивність розглядалася як один із методів самозахисту «Я» від страждань, спричинюваних зовнішнім середовищем. У межах психоаналітичного підходу наразі означилися дві традиції вивчення нігілізму. Перша пов'язана з тлумаченням нігілізму як форми прояву відчуження. Одними з перших на феномен відчуження звернули увагу З. Фрейд та Е. Фромм. Так, Фрейд говорив про відчуження як рису дитячої свідомості (Фрейд, 1989). Він розглядав відчуження як один з механізмів невротизації особистості внаслідок втрати нею індивідуальності, стверджуючи, що кожна людина так чи інакше проходить через таку втрату під впливом культури зовнішнього середовища, яка є ворожою до природи людини. Фрейд описував невроз як чинник відчуження від дійсності та втрати відчуття реальності. Позицію щодо саморуйнівної поведінки обстоював відомий неофрейдист Еріх Фромм, який у своїй філософсько-антропологічній концепції розглядав саморуйнівну поведінку як один з механізмів утечі від свободи. І саме це, на його думку, дає індивідові змогу вивиситися за рахунок руйнування світу. Фромм вважав, що в основі руйнівних прагнень індивіда лежить почуття власного безсилля щодо навколишнього світу. Він дійшов висновку, що руйнівність щодо себе і щодо інших – це результат непрожитого життя, а сила руйнації залежить від ступеня пригнічення індивідуальної експансивності. Для Фромма відчуження як психологічний феномен пов'язане з втратою людиною власного Я. Він розглядав феномен відчуження впродовж кількох десятків років. Методологією його досліджень стали ідеї З. Фрейда і К. Маркса. Зокрема, Фромм спирається на вчення Маркса, розкриваючи психологічний аспект відчуження в різних сферах: відчуження робітника, відчуження власника та відчуження бюрократа. У своїй відомій праці «Втеча від свободи. Людина для себе» він звертає увагу на відмінності сучасної людини від людини середньовіччя. Учений зауважує, що на відміну від середньовіччя, коли людина

бачила себе лише крізь призму суспільних ролей, сучасна людина осягає зв'язок зі світом, набуває свободи, яка викликає в неї відчуття невпевненості, сумнівів, тривоги, самотності (Фромм, 1989).

Слід зазначити, що проблему відчуження вивчали переважно західні дослідники, і це поняття з'являється в період переорієнтації психології на прикладні дослідження. Практично всі відомі психологічні концепції відчуження беруть до уваги особистість і порушення зв'язків «особистість – інші» та «особистість – Я-образ». Так, Карен Горні джерело відчуження людини від самої себе і суспільства вбачає в наявності тривоги. Дослідниця запропонувала власну концепцію особистості, в основі якої лежить вроджене почуття занепокоєння – «корінна тривога». Ця тривога, на думку Горні, веде до відчуження людини від самої себе і від суспільства. Дослідниця розглядає три типи стратегій соціальної поведінки подолання тривоги: 1) прагнення до людей; 2) прагнення від людей (прагнення до незалежності); 3) прагнення діяти проти людей (агресія). Горні вважає найважливішим для людини не взаємозв'язок «особистість – предметний світ» (Маркс), не «особистість – тіло» (Фройд), а «особистість – інші». Найбільш ґрунтовно Горні розкриває свою концепцію самовідчуження в роботі «Невроз і особистісне зростання. Боротьба за самореалізацію» (2000). У ній піддаються аналізу «Я-актуальне», «Я-ідеальне» і «Я-реальне». Під «Я-реальним» Горні розуміє той ідеальний образ себе, якого можна досягнути в реальному світі. На її думку, до самовідчуження призводять внутрішня дезінтеграція, роздробленість особистості, викликані прагненням підтримувати в будь-який спосіб ідеальне «Я», що вимагає неймовірних психічних зусиль і все більшого відриву людини від «Я-актуального». Дослідниця впроваджує поняття «Я-сфальсифіковане ідеальне – Я-актуальне», зазначаючи, що замість «Я-ідеального» й орієнтованого на нього «Я-актуального» невротична особистість формує сфальсифіковане і продукує у своїй свідомості зорієнтоване на нього «Я-актуальне». Горні закликає позбутися ідеалізованих і відірваних від реальності «Я-ідеального» і «Я-актуального». Але вона не має на увазі, що особистість повинна пасивно змиритися зі своїм буттям, ідеться лише про позбавлення від фальшивих Я-структур (Хорні, 2000).

Власну теорію відчуження запропонував професор Школи соціальної екології Каліфорнійського університету Сальваторе

Мадді. Екзистенційна персонологія С. Мадді становить особливий інтерес у контексті нашого дослідження, оскільки вона експлікує зв'язок між відчуженням і втратою смислів. Уявлення про цей зв'язок ми подибуємо в працях Мадді, де обґрунтовується поняття екзистенційного неврозу як хронічного стану, що має когнітивні, афективні і поведінкові симптоми. До когнітивних симптомів дослідник відносить втрату смислів, нездатність людини вірити в істину, у важливість та корисність діяльності, до афективних – нудьгу і депресію. Поведінкова симптоматика характеризується низьким або середнім рівнем активності, зміст якої людина або не обирає взагалі, або обирає за принципом мінімізації затрат. На думку Мадді, людина, яка страждає на екзистенційний невроз, відчужена від себе і суспільства. Відтак він упроваджує у вжиток поняття «преморбідної особистості» і виділяє основні риси особистості зі схильністю до екзистенційного неврозу. На його думку, така людина не має індивідуалізованої ідентичності (її ідентичність фрагментарна і зводиться до набору соціальних ролей та біологічних потреб). З когнітивної точки зору така людина характеризується прагматичними, споживацькими настановленнями. В афективному плані вона відчуває тривогу і страх. Її міжособові стосунки поверхові, що врешті-решт призводить до самотності.

Мадді виокремлює чотири форми прояву відчуження:

1. Вегетативність (найважча форма екзистенційної хвороби) – нездатність повірити в істину, цінність та важливість будь-якої реальної або уявної діяльності.

2. Безсилля – втрата людиною віри у свою здатність впливати на життєві ситуації за збереження відчуття їхньої важливості. Таке відчуття може свідчити про те, що ця форма відчуження є менш важкою.

3. Нігілізм – переконаність у відсутності смислу та активність, спрямована на його утвердження через деструктивну позицію. Ця форма передбачає переживання деякого смислу, який можна розглядати як «анти-смысл» та активність на шляху до його реалізації.

4. Авантюризм – компульсивний пошук відчуття життя через участь у небезпечних, екстремальних видах діяльності як реакція на переживання повсякденного життя без сенсу. В екзистенційних поглядах С. Мадді індивідові не вдається віднайти у світі те, у чому він міг би побачити для себе сенс. Підсумком неможливості

побудувати свою життєдіяльність на смислових засадах стає побудова її на інших, більш примітивних підставах, які Мадді характеризує як конформістський шлях розвитку особистості. У цьому випадку система відносин людини зі світом регулюється її біологічними потребами і соціальними нормами. Залученість людини у взаємодію зі світом виявляється обмеженою не лише якісно, а й кількісно. Мадді впроваджує в ужиток поняття психологічних потреб особистості, поряд з біологічними і соціальними. До психологічних він відносить потреби в символізації, судженнях та уяві. Мадді показав, що в тих випадках, коли домінують біологічні і соціальні потреби, людина сприймає себе як утілення соціальних потреб та ролей і пливе «за течією», тобто будує життя адаптивним чином. Коли ж на перше місце виходять психологічні потреби, тоді людина задається питанням про сенс життя, намагається вибудувати образ майбутнього – виникає потужна опора для опосередкування свого життя у вигляді життєвих цілей і смислів (Maddi, 1971; Мадди, 2005). Російські психологи Є. Осін і Д. Леонтьєв зазначають, що у своїй роботі Мадді спирався на ідеї Віктора Франкла (ідеться про його працю «Людина в пошуках сенсу»). Зокрема, вони звертають увагу на те, що, аналізуючи чотири форми відчуження, Мадді скористався описом симптоматики екзистенційного вакууму, яку навів Франкл. Як і у Франкла, у Мадді апатія та нудьга є наслідком втрати смислу. Однак концепція С. Мадді, на думку російських дослідників, є більш розгорнутою, ніж у Франкла, за рахунок додавання до переліку симптомів безсилля і нігілізму як особливих форм екзистенційної хвороби (Осин, Леонтьєв, 2007).

Відомий американський психолог Міхай Чіксентміхайі у своїй «теорії потоку» також звертається до питання співвідношення смислу і відчуження. Дослідник упровадив в ужиток поняття потоку, охарактеризувавши його як оптимальний стан внутрішньої мотивації, коли людина повністю «занурюється», включається в те, що вона робить. Чіксентміхайі використовує поняття відчуження для означення соціальних феноменів, що перешкоджають виникненню станів потоку. До таких феноменів він відносить аномію, яку розуміє як втрату норм і цінностей, а також власне відчуження як особливість соціальних умов, за яких діяльність людей набуває зовні вмотивованого характеру (Чіксентміхайі, 2013).

Більш глибоко і змістовно розкрити категорію відчуження можна, спираючись на погляди М. Чіксентміхай і Дж. Накамура, які впровадили в ужиток категорію «життєві відносини», підкреслюючи взаємозв'язок між потоком і переживанням осмисленості. Так, Накамура вважає, що визначальною характеристикою життєвої включеності є інтеграція активних і рецептивних способів взаємодії із середовищем. За такого визначення включеність відрізняється від трьох інших, менш позитивних, способів взаємодії зі світом. Відчуження, або невключеність, пов'язане з байдужістю й відходом від взаємодії і є протилежністю включеності з точки зору відносин, тобто передбачає активне відсторонення суб'єкта, або роз'єднаність між суб'єктом і об'єктом. У двох інших способах відносин суб'єкт і об'єкт взаємодіють, але не є взаємопов'язаними (дія і реакція на неї не відповідають одна одній). У рамках одного способу дія суб'єкта на об'єкт «перекриває» його здатність до сприйняття останнього. У рамках іншого способу підпорядкування об'єкт «перекриває» здатність суб'єкта впливати на нього. Оскільки в логіці М. Чіксентміхай і Дж. Накамура включеність є умовою виникнення переживань потоку, з яких випливає відчуття осмисленості, то відчуження тягне за собою «анти-потокове» переживання і неусвідомлення (Csikszentmihalyi, Nakamura, 2003).

Ще одним підходом, який заслуговує на нашу увагу, є підхід відомого соціального психолога, професора Гарвардського університету Кеннета Кеністона. Кеністон формулює низку запитань: 1) відчужений від кого? від чого? 2) якщо відчуження передбачає втрату якихось взаємозв'язків, то що займає їх місце? 3) як відчуження проявляється? 4) хто або що є агентом відчуження? Учений описує різновиди індивідуального відчуження. Його класифікація охоплює ідеологію, політику, діяльність людини, норми поведінки, культурні цінності. На думку дослідника, у сфері соціальної поведінки відчуження проявляється як революція, тероризм, злочинність, делінквентність, соціопатія, а в плані самої особистості – як саморуйнування, самоізоляція, шизофренія (Keniston, 1965).

Оригінальним і суто психологічним є підхід американського соціолога Мелвіна Сімена. Він розглядає відчуження як специфічне переживання індивіда і виділяє в ньому п'ять модальностей: 1) безсилля, коли індивід вважає, що його діяльність не може дати тих результатів, яких він прагне; 2) безглуздість, коли індивідові

невідоме значення подій, у яких він бере участь; він не знає, у що слід вірити і чому потрібно чинити так, а не інакше; 3) дезорганізація норм, або аномія, у ситуації, коли індивід стикається із суперечливими рольовими очікуваннями, у зв'язку з чим змушений вдаватися до соціально несхвальної поведінки; 4) ізоляція, що виявляється у відчуженні індивіда від панівних цілей і цінностей, розбіжностях індивіда з іншими в оцінці значущих у цьому суспільстві цілей і вірувань; 5) самовідчуження, тобто відчуження індивіда від самого себе, відчування себе і своїх здібностей як чогось чужого, як засобів або інструментів (Seeman, 1976). Сімен вважає, що соціально-психологічний підхід до аналізу феномену відчуження полягає у визначенні соціальних умов усіх варіантів відчуження та з'ясуванні їхніх поведінкових наслідків (Seeman, 1959).

У радянській психології проблему відчуження зазвичай розглядали як втрату суб'єктності. До аналізу феномену «відчуження» зверталися у своїх працях видатні радянські психологи С. Рубінштейн та О. Леонтьєв. Так, С. Рубінштейн розглядав відчуження як проблему, коли людина є лише засобом досягнення мети або носієм певної функції. Це призводить до того, що людина втрачає, по суті, особисте життя, перетворюючись із суб'єкта на об'єкт (Рубінштейн, 1973).

О. Леонтьєв розглядає відчуження як наслідок наявності розбіжностей між об'єктивним результатом діяльності людини і її мотивами. Трудова діяльність стає для людини чимось іншим, її сенс більше не збігається з об'єктивним значенням, а сама діяльність перетворюється лише на спосіб заробляння грошей. Коли мета і предмет не збігаються з мотивом, діяльність перетворюється в дію. Іншими словами, виникає розбіжність між значенням і смыслом. Невідчуженість у розумінні Леонтьєва полягає в тому, щоб діяльність пов'язувала суб'єкта з навколишнім світом (Леонтьєв, 1981).

У діяльнісному підході О. Леонтьєва відчуження є втратою діяльністю сенсу. Він використовує поняття відчуження в контексті обґрунтування розрізнення значення та особистісного сенсу. Джерелом відчуження, на думку Леонтьєва, є суспільний поділ праці, який призводить до розбіжностей між усвідомленим об'єктивним значенням і особистісним сенсом (значенням цього значення для суб'єкта). Учений наголошує, що розбіжність між смислами і значеннями в індивідуальній свідомості може набувати

характеру справжньої відчуженості між ними. А відтак зазначає, що діяльність є відчуженою, якщо вона не вмотивована смислотвірним мотивом. Це можливо як на рівні конкретної діяльності (робота, навчання, відпочинок, спілкування, самопізнання), так і на рівні життя в цілому: життя втрачає сенс, зводиться до задоволення біологічних потреб, постійного відтворення одних і тих же відчужених видів діяльності. Леонт'єв робить висновок, що «мотиви-стимули», пов'язані з неспецифічними потребами, надають діяльності відчуженого сенсу, зумовленого не природним зв'язком між діяльністю і задоволенням потреб, а штучним зв'язком, що задається значущими людьми або соціальною системою (Леонт'єв, 2009, с. 116).

Відомий російський психолог К. Абульханова-Славська розглядає відчуження як дистанціювання людини від власного буття і соціуму (Абульханова, 1999; Абульханова-Славская, 1989; 1991). Ще один російський дослідник Є. Осін розглядає відчуження як цілісний стійкий стан порушеності смислових зв'язків у структурі життєвого світу особистості (Осин, 2007б). У роботі «Відчуження як психологічне поняття» він зауважує, що можна говорити про смислове відчуження людини від інших людей або соціальних груп. Дослідник зазначає, що антонімом терміна «відчуження» може бути слово «причетність» (Осин, 2007а).

Відповідно до другої психоаналітичної традиції нігілізм розглядають як один з механізмів психологічного захисту. Таке розуміння обстоював, зокрема, Еріх Фромм, який першим висловив думку про основний конфлікт між сум'яттям «вкинutoї у світ не з власної волі» людини і її прагненням стати господарем власної долі, щоб, як господар власної долі, вона могла осмислити минуле, коригувати сьогоdnішнє і прогнозувати майбутнє. Ця внутрішня суперечність породжує боротьбу між прагненням до свободи і прагненням до відчуження. Але самість людини як базове прагнення намагається зберегти себе, унаслідок чого і виникає захисний механізм – утеча від свободи. Характерними рисами цього механізму є деструктивізм, заперечення цінностей і норм (власне нігілізм), прагнення до руйнації світу, допоки цей світ не зруйнував саму людину, і, врешті-решт, негативне самовизначення як боротьба за власне «Я».

Американський психолог Вільгельм Райх поглибив концепцію Фромма. Він звернув увагу на захисний характер нігілістичної

поведінки. На думку В. Райха, такі симптоми, як насміхання, нещирість, неприродність, намагання реагувати на все з іронією, агресивність, є ознаками неврозу характеру і патологічної організації особистості в цілому. Запальність під час відстоювання власної думки, небажання йти на компроміс, прагнення виділитися з натовпу (екстравагантна зовнішність і поведінка), демонстративність, упертість – усе це залишкові ознаки механізмів захисту предків. А як будь-який захист, захисні механізми особистості активізуються в моменти найбільшої небезпеки (Райх, 1997).

Сучасні європейські психологи зосереджують свою увагу здебільшого на прикладних дослідженнях наслідків нігілізму. Як приклад можна навести ґрунтовне дослідження викладача кафедри соціальної психології університету м. Падуя Інес Тестоні, яка вважає нігілізм певним психологічним захистом, а наркоманію – «ліками» від нігілізму. У передмові до її роботи Емануеле Северіно пише, що Тестоні аналізує соціальні уявлення про наркоманію, розкриваючи психологічні наслідки нігілізму, розглядаючи наркоманію як одне з виражень страждань (Testoni, 1997). А відомий філософ і психолог Умберто Галімберті у своєму есе «Слово молодим. Діалог з поколінням активного нігілізму» (Galimberti, 2018) зазначає, що наразі спостерігається пасивний нігілізм тих, хто змирився, і активний нігілізм тих, хто починає з усвідомлення цього екзистенційного сценарію в пошуках різних можливих способів існування у світі поряд з іншими, у рішучій спробі не зрадити своїй мрії. Розмірковуючи про долю сучасної молоді, Галімберті стверджує, що проблеми пов'язані не лише з екзистенційною кризою підліткового віку, а перш за все з невідрадним становищем молоді в сучасному світі, де вона спочатку є об'єктом для різних інститутів соціалізації, а потім – і на соціальній арені та ринку праці. Галімберті вірить у молодих людей *активного нігілізму*.

Особливо близькою за методологічними підходами є для нас концепція протестної активності, запропонована російським психологом Олександром Гусейновим. Серед інших видів протестної активності дослідник виділяє нігілізм. Його бачення проблеми протестної активності особистості ґрунтується на суб'єктно-буттєвій методології. Гусейнов зазначає, що в самій назві суб'єктно-буттєвого підходу робиться наголос на нерозривному зв'язку особистості як суб'єкта соціально-економічних, соціокультурних, політичних та

інших відносин і буття. Особистість є суб'єктом процесу буття, який необхідно підтримувати певним чином орієнтованою суб'єктною активністю, при цьому простір буття особистості безпосередньо включається в її структуру, а особистість стає чинником, що об'єднує всі сторони свого буття (як суб'єктивні, так і об'єктивні) в нерозривну цілісність. На основі суб'єктно-буттєвого підходу формується уявлення про особистість, що інтегрує простір психічних явищ та об'єктивний простір особистісної буттєвості (організм, події середовища, діяльність). У психологічному просторі вони відтворюються як взаємопов'язані і взаємоперехресні підпростори: «плани і структури поведінки», «образ світу», «мотиваційна сфера», захоплюючи смислове або власне особистісне поле, репрезентовані в особистісному сенсі як його компоненти (конативний, когнітивний, афективний). Отже, особистісний сенс вбирає в себе інформацію про зовнішню подію, що стала предметом відображення, про акти поведінки, що забезпечують розпредмечення «опредмеченої» потреби, конкретизуються в мотиві. Неспроможність особистості реалізувати себе як суб'єкта, її нездатність «продовжити» себе в зовнішній світ можна тлумачити як брак або несформованість ідентичності, неавтентичність буття і суб'єктивне неблагополуччя, що тягне за собою різного роду деструктивні явища.

О. Гусейнов звертає увагу на те, що ці положення дають змогу в межах суб'єктно-буттєвого підходу побачити, що задається зовсім інший масштаб вимірювання складних феноменів, оскільки враховується духовний вимір особистості, її моральна позиція, рівень особистісно-смислових утворень, робиться акцент на процесуальності досліджуваних явищ. Такий підхід, на думку дослідника, створює методологічну основу для вивчення феномену протестної активності особистості, дає змогу зрозуміти справжню природу, сутність досліджуваного явища і сконцентруватися на його парадоксальності, типологічній різноманітності його форм і процесуальній трансформації способів вираження. У суб'єктно-буттєвому підході особистість розглядають у зіставленні з модусами її буття, конфігурація яких передбачає врахування типу особистісної суб'єктності та особливостей екзистенційного самовизначення в поєднанні з ціннісно-смисловим позиціонуванням, специфікою афективно-потребової сфери та конструювання образу світу, організації особистісної активності і у зв'язку зі специфікою

вирішення різнорівневих суперечностей. У своїх працях Гусейнов аналізує, як під знаком складного поєднання різнорівневих суперечностей, на основі їх осмислення, перетворення відповідно до ситуації та ціннісно-сислової структури відбувається процес екзистенційного самовизначення, виробляється бажаний спосіб буття особистості і реалізується її суб'єктна активність. Форми протестної активності особистості дослідник розглядає в широкому онтологічному плані як способи існування особистості, що сформувалися відповідно до процесу екзистенційного самовизначення і суб'єктної активності особистості. А найважливішим параметром системи протестної активності особистості, яка загострює її суб'єктну сутність, Гусейнов вважає *ціннісно-сислово спрямованість особистості*. Наступними компонентами системи він називає *образ світу* і *буттєві суперечності*. Гусейнов робить припущення, що основою деструктивної протестної активності є відчужена суб'єктна активність, а викривлення в кожному зі структурних компонентів та відмова від особистісного вибору створюють умови для трансформації протестної активності в її деструктивні форми. Отже, у контексті суб'єктної методології посилюється ідея про вирішальну роль суперечностей і способів їх розв'язання в становленні суб'єкта і виборі ним способу існування. Гусейнов зауважує, що конструкт суб'єктності дає змогу інтерпретувати досліджуваний феномен під новим кутом зору, зосередити увагу на особливостях, рівнях і флуктуаціях суб'єктності в різних формах протесту, чим додатково підкреслюється специфічність протестної активності особистості в низці найрізноманітніших видів. Відповідно до теоретичної концепції протестної активності дослідник розробив опитувальник «Протестна активність особистості», а на основі результатів масштабного емпіричного дослідження описав зміст протестної активності в різних її формах. Так, нігілізм він визначає як одну з найбільш небезпечних і деструктивних форм протестної активності, яка характеризується девальвацією духовних цінностей, унаслідок чого зміст ціннісно-сислової сфери набуває ознак асоціальності. Особистості з вираженим нігілізмом властиве настановлення на самоізоляцію, вона не здатна до конструктивного спілкування і має викривлену картину світу, низькі параметри саморегуляції, глибокі внутрішньоособистісні і міжособові конфлікти, у неї не сформована

потреба в самореалізації і включеності в соціальне життя (Гусейнов, 2013а; 2013б; 2015а; 2015б; 2015в).

Підсумовуючи результати короткого теоретичного аналізу психологічних досліджень нігілізму, можемо відтак виокремити кілька основних характеристик цього феномену. Згадані нами автори визначають нігілізм як руйнівний шлях «у нікуди», шлях до моральної деградації і громадянської катастрофи, а аналізуючи зміст конструкта «нігілізм», вони вказують на його тісний зв'язок із цинізмом, скептицизмом та анархізмом, а також із відкиданням загальноприйнятих цінностей, ідеалів, моральних норм, культури, суспільного устрою тощо, аж до повного заперечення всього. Істотними ознаками нігілізму дослідники вважають:

- 1) відчуття власного безсилля і небезпеки, ізолюваності і тривоги;
- 2) спотворення внутрішньої і зовнішньої реальності та «запуск» процесу псевдореалізації;
- 3) деструктивність, самоізоляцію і непримиренність зі світом, розуміння свободи як уседозволеності;
- 4) внутрішньо особистісний розкол, що проявляється як страх набуття і втрати свободи.

3.3. Специфіка суб'єктної активності особистості з проявами нігілізму в політико-правовій сфері

Зародження політико-правового нігілізму пов'язане з постановням проблеми легітимності влади на тлі розширення прав і свобод громадян у Європі в ХІХ ст. Саме тоді, крім релігійного, нігілізм набуває політичного і правового відтінків. З того часу і дотепер проблема нігілізму в політико-правовій сфері не втрачає своєї актуальності. Однак можна констатувати, що в науковому міждисциплінарному дискурсі склалася ситуація, коли досліджується, якщо можна так сказати, «абстрактний» нігілізм. Ідеться насамперед про те, що практично не виділяється і залишається поза концептуальними рамками науки індивідуальний і груповий нігілізм, який має власну логіку виникнення й розвитку. Соціально-психологічний підхід до вивчення нігілізму дозволяє, на

наш погляд, розглянути цей феномен у контексті цілісності і багатофакторності його розвитку з урахуванням індивідуальних особливостей особистості та групових феноменів. Також зауважимо, що навіть сучасні концепції часто не враховують ресурсність нігілізму в оновленні політико-правових відносин. Тобто нігілізм співвідноситься виключно з негативною атрибуцією, а в психологічному плані його розглядають як соціальну девіацію, дезадаптивну поведінкову стратегію. Але нігілізм, як специфічний спосіб буття, не завжди має лише негативні відтінки.

Сучасні дослідники розглядають політико-правовий нігілізм як *відчуження, заперечення системи політико-правових цінностей, знань і традицій, що склалася в суспільстві*. Вони добре усвідомлюють значний ризикогенний потенціал правового нігілізму, пов'язаний з поширенням та інституціоналізацією на його світоглядній основі неправових соціальних практик. Нагадаємо, що нігілізм у сфері світогляду завжди спирається на певні концепції і теорії, які стверджують або заперечують щось щодо засобів пізнання дійсності або її відображення у свідомості й мові. Однак «новий» нігілізм – це зазвичай не осмислена та обґрунтована позиція, а радше реакція, яка є результатом певного ставлення до світу (політико-правової дійсності), тобто певної картини світу.

Нігілізм – це заперечення. А неодмінною умовою заперечення (критики, звинувачення, викриття) є попереднє конструювання уявлення про те, що заперечується, як про щось негативно спрямоване на щось цінне і гідне. Отже, постає завдання зрозуміти причину цієї особливої «призми» критичного погляду на світ, причину заперечення з урахуванням смислового характеру соціальної та особистісної детермінації. Висловлені міркування вплинули на нашу подальшу дослідницьку позицію.

Для дослідження політико-правового нігілізму ми обрали онтологічний вимір і методологію суб'єктності, а також низку загальнопсихологічних і соціально-психологічних теорій та концепцій: екзистенційно-гуманістичний підхід до розуміння особистості (К. Абульханова, О. Асмолов, Г. Олпорт, К. Роджерс, С. Рубінштейн); теорію особистості як динамічної системи ставлень людини до дійсності (В. Мясищев); суб'єктний підхід до вивчення процесу становлення особистості (К. Абульханова, С. Рубінштейн); концепцію конструювання особистісних смислів (Л. Анциферова,

О. Асмолов, Л. Виготський, Д. Леонт'єв, О. Леонт'єв, О. Серий, Б. Сосновський, В. Франкл); смислотворчу комунікацію як процес особистісної регуляції взаємодії людини з олюдненим світом (Б. Братусь, М. Виноградов, В. Кабрін, Р. Мей); комунікативну концепцію особистісного смислу (О. Осадько).

У своєму розумінні нігілізму ми виходимо з уявлення, що він має комунікативну природу і виявляється в процесі смислоутворення, коли заперечення є певним твердженням, яке реалізується в подальшій протестній активності особистості. Іншими словами, основним джерелом нігілістичного ставлення до світу є «збій» у процесі комунікативного смислоутворення, а політико-правовий нігілізм – це специфічний вид політико-правової свідомості. Такий підхід, у тому числі, ґрунтується на концепції становлення політико-правової свідомості (З. Сіверс, В. Духневич, О. Осадько). У цій концепції політико-правова свідомість постає як образ, модель, бачення об'єктів, що формуються в процесі пізнання політико-правових явищ і значною мірою залежать від них, а політико-правові уявлення – як образні знання про політико-правову реальність. Основою і відправною точкою осмислення політико-правової ситуації є при цьому вся політико-правова ситуація, а лише її частина – у тих межах, у яких вона «існує» для особистості. У найбільш загальному вигляді політико-правову свідомість ми визначаємо як комплекс уявлень людини про інститути держави і права та комплекс соціальних настановлень щодо них; міру свободи в суспільстві, зафіксованої у вигляді прав людини і громадянина; наявність уявного сценарію активності в політико-правовій сфері. Відповідно, зміст політико-правової свідомості досліджується як у контексті відображення в ній об'єктивної реальності, так і *в контексті її внутрішньої смислової організації*. Цей зміст відображає не лише знання, а й суб'єктивний досвід, не лише поняття, а й образи, не лише оцінки, а й ставлення. Розгортання соціальних уявлень, настановлень, цінностей, ставлень, образів, сценаріїв дій є процесом об'єктивзації змісту політико-правової свідомості особистості в політико-правову реальність, у якій перетинаються індивідуальний і суспільний політико-правовий простори (Сіверс, Духневич, Осадько, 2017, с. 13, 18). Отож спробуймо обґрунтувати таке розуміння нігілістичного ставлення до дійсності.

У процесі самовизначення суб'єкт на основі свого ставлення до світу конструює стратегію власного життя і здатний при цьому перетворювати усталену в суспільстві систему цінностей, ідеалів, норм і правил. Він обирає певний спосіб існування, і цей спосіб відображає, власне, самовизначення особистості та його психологічні наслідки. Вирішуючи свої життєві завдання, обираючи цілі і способи їх досягнення, людина взаємодіє із зовнішнім і внутрішнім світом свого буття. На основі досвіду численних взаємодій формується система ставлень людини до дійсності, яка регулює будь-яку її активність через смислоутворення. Щоб обрати власні способи вирішення життєвих завдань, людині недостатньо інстинктивних механізмів і рефлекторної регуляції активності. Це пов'язано з численними варіантами вибору смислів того, що відбувається (умов, орієнтирів, цілей), які пропонує суб'єктові вибору «олюднений» світ. Створюючи особистісні смисли, суб'єкт приймає рішення про те, на що слід орієнтуватися, чого прагнути і як цього досягнути. Не загубитися в цьому розмаїтті багатозначностей допомагає специфічний «інструмент» орієнтації в суб'єктивно-об'єктивному просторі власного життя – система ставлень до дійсності, система смислоутворення, яку у вітчизняній психології визначають поняттям *особистість*. Закладене С. Рубінштейном уявлення про особистість як інструмент, що зв'язує в єдиний вузол усі сторони людського буття, дістало розвиток у сучасних теоріях особистості. Усі ці теорії (якщо абстрагуватися від термінологічних розбіжностей) об'єднуються загальним уявленням про те, що упродовж свого життя людина напрацьовує власну систему ставлень до дійсності (до себе, до людей, до світу, до способів взаємодії), яка визначає її спосіб життя. Особистість, як система ставлень людини до дійсності, регулює її активність, визначаючи, що сприймати, як осмислювати те, що відбувається, і що із цим робити. Як ансамбль ставлень, особистість стає посередником у комунікації між людиною і світом, визначаючи ті смисли, якими наділяє людина будь-який предмет, явище або подію в сьогоденні, минулому або майбутньому. Здійснення людиною будь-якого вибору ґрунтується на тих її ставленнях до дійсності, які актуалізувалися тут і зараз та опосередковані індивідуальним способом конструювання з них смислової основи вибору. Безперервний процес особистісної регуляції взаємодії людини зі

світом, по суті, є *комунікацією* – налагодженням, підтримкою і розвитком психологічного зв'язку людини з дійсністю (Б. Ломов, В. Мясищев). Можна сказати, що особистість – це продукт та інструмент комунікації людини з «олюдненим» світом, тобто йдеться про процес конструювання особистістю себе, світу і свого життя у світі. Відомий радянський психолог Б. Ломов висунув ідею про первинність спілкування щодо всіх інших форм людської активності, включаючи поведінку і діяльність. Ця ідея інтегрує теоретичні положення про опосередкування і сигніфікації вищих психічних функцій як принципів соціального конструювання з положеннями діяльнісного підходу, що утверджують системотворчу роль діяльності в розвитку свідомості та особистості (О. Леонт'єв). Люди не живуть окремішньо, розрізнено, вони завжди існують у системі соціальних стосунків. І те, що ми визначаємо як «дійсність», є проявом процесу комунікації людини з «олюдненим» світом. У такому розширеному розумінні комунікація людини зі світом починається ще в пренатальний період (А. Шторм, С. Гроф), засобами комунікації стають будь-які речі і цінності, які можуть переводити досвід та енергію одних людей у досвід та енергію інших (М. Маклюен). Суб'єктами комунікації можуть бути не лише реальні люди, не лише сконструйовані образи реальних або уявних співрозмовників, а й будь-які явища зовнішнього або внутрішнього світу, що відображаються людиною (Г. Дьяконов, Ю. Лотман, В. Панф'єров, Н. Сарджвеладзе). Людина завжди перебуває в комунікативному процесі (включаючи внутрішній діалог), оскільки сприймає, осмислює, оцінює інформацію від зовнішнього і внутрішнього світу, конструє з неї образи дійсності та обирає способи поведінки щодо неї. Навіть коли суб'єкт вибору «не помічає» певної інформації, це все одно є проявом процесу комунікації людини з «олюдненим» світом. Комунікація – сутнісна основа всього життя людини та особистісний аспект будь-якої взаємодії людини з «олюдненим» світом. Ця взаємодія може набувати форми спілкування, гри, споглядання, перетворювальної діяльності і т. ін., але ніяка взаємодія не може відбуватися поза ставленням людини до дійсності. Комунікація є основою всього життєвого процесу людини, включаючи і внутрішній, смисловий, аспект забезпечення психологічного зв'язку, і зовнішній аспект, у якому об'єктивувалися всі особистісні смисли і який охоплює всі

форми активності, у тому числі і протестну. Між людиною з її багатозначним ставленням до дійсності та «олюдненим» світом, представленим у виявлених особистістю значеннях, відбувається «діалог», результатом якого стає створений особистісний смисл.

Якість смислоутворення визначається всіма планами функціонування особистості як динамічної системи ставлень людини до дійсності, її самотворенням, самоорганізацією і саморозвитком. Якщо утворювані особистістю смисли в процесі комунікації (взаємодії) блокують накопичення, реалізацію або вдосконалення її психологічного потенціалу, то це свідчить про порушення процесу смислоутворення. Усі особистісні утворення (мотиви, цілі, інтенції, настановлення, диспозиції, цінності), через які мультиплікуються психологічні поняття, онтологічно не існують одне без одного. Коли Д. Леонтьєв виокремлює структуру смислових утворень особистості, то йдеться про ті ставлення людини до дійсності, які так чи інакше впливають на смислотворчість. Це стосується смислових настановлень, мотивів, смислових диспозицій, смислових конструктивів та особистісних цінностей (Леонтьєв, 2003, с. 154). Проте в цьому ж ряду дослідник розміщує і «особистісний смисл», визначаючи його як «смислове утворення», яке разом зі смисловим настановленням він відносить до найнижчого рівня організації «динамічної смислової системи». Вищим рівнем цієї системи Леонтьєв вважає «особистісні цінності». О. Асмолов визначає особистісний смисл як зміст смислового настановлення, яке є формою вираження особистісного смислу у вигляді готовності до здійснення певним чином спрямованої діяльності (Асмолов, 1990, с. 359). Особистісний смисл, за визначенням, не може бути автономний від ситуації взаємодії, оскільки інтегрує актуалізовані в комунікації суб'єктивні ставлення людини до дійсності. Д. Леонтьєв у роботі «Психологія смислу» розглядає смисл «як відношення між суб'єктом і об'єктом або явищем дійсності, яке визначається місцем об'єкта (явища) в житті суб'єкта, виділяє цей об'єкт (явище) в образі світу і втілюється в особистісних структурах, що регулюють поведінку суб'єкта щодо цього об'єкта (явища)» (Леонтьєв, 2003, с. 63). Інше питання, щодо якого між дослідниками є теоретичні розбіжності, – це питання про критерії якості процесу смислоутворення. Оскільки смисли регулюють взаємодію людини і світу, то в більшості досліджень розкриваються закономірності розвитку і

критерії ефективності смислової регуляції життєдіяльності людини. На думку одних дослідників, рівень «якості» смислової регуляції зростає в міру підвищення рівня узагальненості і стійкості смислових утворень, присвоєних особистістю (Б. Братусь, Д. Леонтьєв, А. Серий та ін.). Інші ж дослідники вважають, що «якість» смислової регуляції взаємодії людини зі світом визначається її «відкритістю досвіду», здатністю не привносити в процес усвідомлення того, що відбувається, заготовлені шаблони конструювання дійсності (Ю. Джендлін, Дж. Келлі, Ф. Перлз, К. Роджерс та ін.).

Запропонована О. Осадько комунікативна концепція особистісного смислу дає змогу визначати «якість» смислоутворення за допомогою критеріїв повноцінності комунікації. Дослідниця вважає, що процес конструювання смислу може супроводжуватися поглибленням або перериванням контакту з «неприємними» обставинами. Якщо суб'єкт відмовляється від усвідомлення своїх колишніх напрацювань (думок, уподобань, цілей, цінностей), то його вибір більше детермінований зовнішніми обставинами. У разі ігнорування суб'єктом свого безпосереднього досвіду (не помічає поточних аспектів того, що відбувається) він втрачає у своїй «автономності» зв'язок з реальністю (Осадько, 2016).

Процес смислоутворення сприятиме становленню особистості, якщо він не обмежується заготовленими схемами досвіду, якщо суб'єкт комунікації «відкривається» своїм безпосереднім переживанням поточного досвіду взаємодії зі світом. Така відкритість досвіду дає змогу не обмежувати комунікацію з тим, що відбувається, підгонкою його під готові схеми розуміння, а бути чутливим до тих змін, які постійно відбуваються в людині і світі, бачити нові аспекти і можливості розвитку та взаємодії.

Наступним етапом смислоутворення є концептуалізація досвіду взаємодії, використання цього емпіричного матеріалу для висунення і перевірки гіпотез про принципи свого життя у світі (Келлі, 2000). Нові (більш високого рівня) смислові конструкції (за умови повноцінності смислотворчої комунікації) мають тенденцію до вищого рівня узагальненості і стійкості. Вони зберігаються в системі ставлень людини до дійсності як підсистеми мотивів, настановлення, диспозицій або цінностей, стабілізують процес розвитку особистості, оскільки в них зв'язується її життєвий досвід і містяться орієнтири для побудови бажаного майбутнього. Для того

щоб освоювати смислові суперечності, що виявляються в процесі здійснення життєвих виборів, потрібно створювати смислові конструкції вищого порядку. І саме про цю тенденцію пишуть дослідники, що вивчають «смислову сферу особистості» і «рівні смислових утворень». Проте найвищий рівень «смислових утворень», яким вони вважають ціннісно-смисловий, не є достатньою умовою для якісного процесу смислоутворення. Тому прибічникам цієї моделі доводиться звертатися до «морально-етичних» оцінок тих цінностей, якими керується особистість, говорити про цінності «смислові і несмислові», про ті, що приводять або не приводять до реалізації «людської сутності» (Братусь, 1997, с. 67-92), про оптимальний смисл (Леонтьев, 2003), про смисл подолання (Шапиро, 2009) і т. ін.

Незалежно від повноти смислотворчої комунікації, внутрішніх самообмежень і зовнішніх перешкод, що переривають контакт суб'єкта із цими обставинами, будь-який процес смислоутворення здійснюється особистістю як цілісною (хоча часто суперечливою) системою ставлень людини до дійсності. Основоположник концепції психології ставлень В. Мясищев розглядає ставлення людини «не як частину особистості, а як потенціал її психічної реакції у зв'язку з будь-яким предметом, процесом або фактом дійсності» і визначає особистість «як людину в її ставленнях до дійсності» (Мясищев, 1995, с. 43). Запропоноване ним розуміння особистості дає змогу осягнути її сутність як «потенційного психічного», яке твориться в процесі взаємодії людини зі світом і водночас творить цю взаємодію (визначає сам процес накопичення досвіду), змінюючи тим самим себе (трансформуючи індивідуальний і соціальний досвід у суб'єктивні ставлення). Створена В. Мясищевим концепція особистості як динамічної системи ставлень людини до дійсності дає змогу використати теоретичний конструкт «особистість» не лише для наукових, а й для практичних психологічних завдань, оскільки «особистістю» є всі реальні люди, а не тільки ті, хто досягнув «висот» відповідності ідеалу гармонійності і всебічної розвинутості. Слід зазначити, що навіть у тих концепціях особистості, де її «народження» пов'язують з проходженням «вікових криз» або рівнем зрілості особистісних структур, її функцією все одно залишається вибір способу жити. Дослідники просто приймають як критерій «народження» особистості досягнутий людиною рівень

зрілості системи її ставлень до дійсності, що дає змогу здійснювати певні вибори в певний спосіб. Тобто вчені обирають той критерій (умову), за яким можна виявити, що людина досягла певного етапу свого особистісного розвитку. Якщо за критерій «народження» особистості береться найвища позначка особистісних проявів, то «особистостями» можна вважати тільки небагатьох видатних представників людства. Але критеріями можуть бути досягнуті людиною рівні освоєння «базових суперечностей розвитку особистості» – інтеріоризація соціальних і культурних норм як внутрішніх регуляторів поведінки (Л. Виготський, Е. Еріксон, Д. Ельконін). Критерієм може також бути характер розв'язання мотиваційних конфліктів: залежно від того, яким мотивам – природним, соціальним або культурним – надається перевага, дослідники називають людину «природним індивідом», «соціальним суб'єктом» або «особистістю» (А. Аверіна, О. Леонтьєв, В. Столін). Таким же умовним критерієм є ступінь свободи людини від впливу зовнішніх мотивів, її здатність здійснювати вчинки, бути суб'єктом власного життя (А. Брушлинський, В. Знаков, В. Роменець, В. Слободчиков).

На нашу думку, всі ставлення людини до дійсності є особистісними й опосередковують реакції, переживання і дії людини на будь-якому етапі її розвитку. Як зазначалося вище, особистість – *суб'єкт комунікації*. Поняття «суб'єкт» у психології може мати два значення. Перше значення (яке використовується в нашій роботі) – це людина як носій діяльно-сміслового ставлення до світу: суб'єкт ухвалює рішення про те, що відбувається і як до цього ставитися (О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Д. Узнадзе). Друге значення поняття «суб'єкт» пов'язане з оцінкою рівня розвитку цих здібностей та уявленням про те, що людина стає «суб'єктом» свого життя і діяльності, коли досягає вищої міри активності, цілісності, автономності (Л. Анциферова, А. Брушлинський, В. Татенко). У цьому, «якісному», значенні говорять про людину як про суб'єкта тільки за такого розуміння нею власного буття, за якого вона, усвідомлюючи об'єктивність і складність своїх проблем, має водночас відповідальність і силу для їх розв'язання (Знаков, 2003, с. 100).

У процесі життєдіяльності людина постійно стикається з проблемністю власного буття. С. Рубінштейн пов'язував проблемність буття з наявністю суперечностей буття. Суперечності

характеризують як саму соціальну дійсність, так і співвідношення і взаємодію з нею суб'єкта і його власну сутність (суперечності свідомості і дійсності, можливостей і бажань тощо). У ситуаціях вибору особистість стає суб'єктом поведінки з виявленими суперечностями (Рубинштейн, 2012). К. Абульханова вважає, що суб'єкта характеризує саме спосіб їх (суперечностей) експлікації у вигляді проблем, життєвих завдань і спосіб їх вирішення. Очевидно, що й розвиток особистості здійснюється через долання суперечностей, як і розвиток світу в цілому. Проте суб'єкта характеризує спосіб розв'язання цих суперечностей, імпліцитно пов'язаний з його особливою якістю, а саме те, що особистість як суб'єкт визначається особливою здатністю використовувати свої психічні, особистісні, професійні та життєві можливості як засоби розв'язання цих суперечностей (Абульханова, 2007, с. 36). Автори, які розглядають суб'єктну регуляцію взаємодії людини зі світом як особливий (вищий) рівень особистісної (суб'єктивної) регуляції, виділяють як критерій відсутність або наявність «діяльнісно-перетворювального», творчого ставлення людини до своїх психічних можливостей і до себе як їх носія. Оскільки будь-які ставлення людини до дійсності (і ставлення до своїх ставлень) є проявом (феноменом) функціонування особистості, то «досягнення рівня суб'єкта» – це одна з наукових оцінок «якості» проявів регулятивної функції особистості.

Ще одним підходом до дослідження суб'єктності (колись у радянській, нині – у вітчизняній психології) є масштабування тих виборів, які здійснює особистість. Так, особистість може розглядатися як суб'єкт життя (В. Дружинін, В. Знаков, К. Карпінський, Т. Титаренко), діяльності (О. Леонт'єв, В. Слободчиков, В. Татенко), комунікації (А. Брушлинський, Е. Ільїн, М. Каган, Л. Петровська) або як суб'єкт поведінки з виявленими в процесі конструювання вибору суперечностями (К. Абульханова, В. Кабрін, В. Татенко). Схильність суб'єкта оцінювати те, що відбувається, за колись прийнятими стандартами не дає можливості гнучко враховувати ті зміни, які відбуваються в самій людині і у світі, в якому вона живе. І, щоб зберігати ілюзію досконалості свого розуміння дійсності, людині доводиться все частіше уникати суперечностей, що постійно виникають, шляхом переривання контакту із собою і зі світом. Така «самоізоляція» притаманна особистості з нігілістичними проявами.

Смислотворча комунікація є ієрархією багатьох рівнів міжособистісних і внутрішньоособистісних комунікацій, «динамічно інтегруючи різні характеристики особистості (мотивації, риси, схильності, когніції, інтеракції, настановлення, почуття, цінності, смисли, норми, ролі, ставлення тощо) у нову якість – комунікативний світ» (Петрова, 2011, с. 74-101). Оскільки смислотворча комунікація – це процес пов'язування особистістю суб'єкта, що змінюється, зі світом, що змінюється, то її здатність «помічати» зміни зовнішніх і внутрішніх умов життя (бути в контакт з тим, що відбувається) нерозривно пов'язана зі здатністю «вбудувати» ці зміни в постійно оновлювану суб'єктивну модель себе у світі (освоювати суперечності шляхом створення смислових конструктів більш високого порядку). Цей зв'язок двобічний: з одного боку, переривання циклу контакту з тим, що відбувається, позбавляє особистість матеріалу для саморозвитку, з другого – суб'єктивні конструкції себе і світу, що не розвиваються (і тому застарівають), спотворюють процес комунікації і стають джерелом підживлення нігілістичних настроїв.

Нова реальність, що, зокрема, зумовлена російською агресією і тривалими воєнними діями на сході країни, в однієї частини суспільства актуалізувала запит на нову соціальність, вибудовану на загальній та індивідуальній соціальній суб'єктності. (Важливою характеристикою такої особистості є здатність до конструктивного розв'язання суперечностей, усвідомлення себе суб'єктом життєдіяльності і розвитку, здатність виявляти суб'єктну активність щодо суспільних процесів). В іншій частини суспільства ця нова реальність лише звузила діапазон особистісного планування, «заблокувала» можливості перевірки і модернізації своєї концептуальної моделі дійсності і, як наслідок, поглибила проблему вільної лояльності до політико-правових інститутів держави. Такі неадекватні життєвому середовищу трансформації смислових складових образу світу особистості або їх збереження без урахування змін, що відбуваються в зовнішньому і внутрішньому просторі, призвели до актуалізації нігілістичних проявів у політико-правовій сфері.

Здійснений теоретичний аналіз дав змогу визначити напрямки емпіричного дослідження особливостей політико-правового нігілізму. Дослідження було спрямоване на виявлення індикаторів

основних проблем і суперечностей у контексті системних позицій «особистість – суспільство», «особистість – держава», індивідуальних особливостей особистості з проявами нігілізму та специфіки суб'єктної активності. Для формування вибіркової сукупності застосовувався комплексний підхід. Емпіричний матеріал формувалася з урахуванням вибірок відповідно до завдань, зокрема з урахуванням можливостей подальшого пошуку антинігілістичного ресурсу для роботи з різними категоріями громадян. Детальний аналіз результатів емпіричного дослідження представлено в практичному посібнику «Негативні психологічні явища у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту: шляхи і засоби запобігання».

Наразі зупинимося на короткому аналізі результатів дослідження головного системотвірного фактору нігілізму – суб'єктної активності, якій і присвячено цей параграф.

Отже, особистість постає як суб'єкт процесу буття, який необхідно підтримувати певним чином орієнтованою суб'єктною активністю. Суб'єктна активність особистості пов'язана з необхідністю розв'язання суперечностей, які постійно виникають, і показник такої активності багато в чому визначається мірою успішності цього процесу. Характер суб'єктної активності особистості в цілому можна визначити за особливостями суб'єктного позиціонування, детермінації особистісної активності, мірою розвиненості соціальності, особливостями захисних механізмів та способів долання труднощів. Однією з важливих якостей суб'єктної характеристики є здатність здійснювати власні вибори за умови як внутрішніх, так і зовнішніх обмежень. Така здатність визначається поняттям «самовизначення». У процесі самовизначення суб'єкт на основі системи цінностей і смислів, що склалася, власної картини світу здатний за допомогою певним чином організованої суб'єктної активності перетворювати не лише себе відповідно до власного проєкту, а й систему цінностей та ідеалів, соціальних норм і правил, чинних у суспільстві. Ідеться насамперед про вибір способу існування в конкретних умовах на основі ставлень до світу, до себе і системи смислів, можливостей та очікувань. Як відомо, суб'єктне позиціонування передбачає відповідальність за власні вчинки, а реалізація суб'єктної активності – свідоме загострення суперечностей. Низький рівень суб'єктної активності відображає несформованість суб'єктної позиції. Зі свого боку,

суб'єктна позиція відображає особливості взаємодії особистості і соціуму (у нашому випадку йдеться про особливості взаємодії особистості і політико-правової реальності). Політико-правова свідомість формується на основі емпіричної державно-правової реальності – держави, державної влади, права, правової поведінки та правопорядку. Нагадаємо, що політика – це одна із сторін практичної діяльності права. А суть права – це ідея «належного», свободи, самоцінності особистості і її прав. Але це примусовий нормативний порядок – в особистості завжди виникатиме суперечність між «належним» і «бажаним». У процесі розв'язання цієї суперечності вона має самовизначитись. Самовизначення особистості в політико-правовій площині залежить вирішальною мірою від умов психологічного балансу і дисбалансу в системних позиціях «особистість – суспільство» та «особистість – держава».

Воєнні дії на сході України призвели до деконструкції звичної картини світу. Це значною мірою посилило нігілізм у політико-правовій сфері, який проявляється передусім як:

- 1) несприйняття нинішнього курсу політико-правових реформ;
- 2) несприйняття нового життєвого укладу, пов'язаного з воєнними діями;
- 3) невдоволеність методами й темпами перетворень та розв'язання суспільних проблем;
- 4) незгода з різними політико-правовими рішеннями, які не відповідають актуальним потребам громадян у нових реаліях;
- 5) негативне ставлення до більшості державних інститутів.

Нігілізм є індивідуальним тією мірою, якою він притаманний окремій особистості. Аналіз результатів емпіричного дослідження показав, що на індивідуальному рівні респондентам з нігілістичними проявами властива відчужена суб'єктна активність, яка виявляється, зокрема, у нездатності до самодетермінації. Відповідно до рівня розвитку суб'єктності особистості виділено три види нігілізму в політико-правовій сфері: *латентний* – недостатньо проявляється на свідомому рівні і не виражається в якихось відкритих діях, характеризується мінімальним рівнем суб'єктної активності, яка детермінована негативними образами політико-правової реальності; *пасивний* – не впливає на політико-правову ситуацію, (не проявляє власної активності), але відчуває її вплив (тиск) на собі; *активний* –

пов'язаний зі способом життєдіяльності соціального суб'єкта, детермінованої негативними образами політико-правових інститутів. Для переважної більшості респондентів (студентів закладів вищої освіти) характерний перший вид – латентний нігілізм, а для респондентів – тимчасово переміщених осіб – другий, тобто пасивний нігілізм. Респонденти з проявами латентного і пасивного нігілізму вирізняються активним використанням захисних механізмів і тяжінням до зовнішньої детермінації активності (до об'єктності). У цих групах респондентів спостерігається звужена рефлексія вчинків. Добре помітна опозиція між зовнішнім і внутрішнім світом, між реальним і бажаним викликає у молодих людей фрустрацію і прагнення зняти останню не шляхом власної активності, а за допомогою зовнішніх політичних або юридичних засобів. Респонденти з проявами латентного нігілізму (студенти) зазвичай демонструють нездатність встановлювати адекватні межі суб'єктної активності. Переконаність щодо недосконалості політико-правової реальності поєднується в них із невірою в дієвість моральних і політико-правових регуляторів та свою здатність на це впливати. Натомість респонденти з числа учасників АТО усвідомлюють себе суб'єктом власного життя, демонструють здатність до осмислення проблемної ситуації та наявних суперечностей, спроможність долати їх завдяки активній суб'єктній позиції, перебираючи на себе відповідальність. Тобто вони вирізняються активним включенням у соціальне середовище, особистою відповідальністю, активними стратегіями долання труднощів. Разом з тим майже третина респондентів у групі учасників АТО схильні до застосування у політико-правовій сфері деструктивних засобів розв'язання суперечностей як самодостатніх засобів протестної активності та мають недостатній рівень відрефлексованості прав і свобод. Ще однією прикметною ознакою респондентів, яких можна вважати носіями цих видів нігілізму, є вибіркова детермінованість з боку групи. Досить високий рівень індивідуальної суб'єктності у групі активного нігілізму детермінований усвідомленням високої групової суб'єктності учасників АТО. Однак не доводиться говорити про продуктивність активного нігілізму, у представників цієї когорти, оскільки їхня альтернативна модель політико-правової реальності є утопічною, а

механізми її реалізації не визначені. Ідеться, власне, про дефіцитарність ресурсів нігілістичної особистості.

Завершити виклад результатів нашого дослідження можна такими висновками:

1. Актуалізація нігілістичних проявів особистості виражає маніфестацію специфічного розуміння дійсності та прагнення змін відповідно до своїх цінностей та уявлень про політико-правову реальність.

2. Різні вікові та соціальні групи осіб з нігілістичними проявами різняться за рівнем суб'єктної активності.

3. Самоефективність є одним з предикаторів нігілізму як виду протестної активності.

4. Соціальна суб'єктність групи може посилювати суб'єктність особистості з нігілістичними проявами.

5. Результати емпіричного дослідження підтвердили наше концептуальне вихідне положення про те, що політико-правовий нігілізм є потенційно продуктивною активністю особистості.

Література до розділу

Абульханова К. А. Идеальность или реальность субъекта. *Субъект и личность в психологии саморегуляции: сб. научн. трудов / под ред. В. И. Моросановой.* Москва, Ставрополь: Изд-во ПИ РАО, СевКавГТУ, 2007. С. 31–45.

Абульханова К. А. Психология и сознание личности (проблемы методологии, теории и исследования реальной личности). Москва, Воронеж, 1999. 224 с.

Абульханова-Славская К. А. Активность и сознание личности как субъекта деятельности. *Психология личности в социалистическом обществе: Активность и развитие личности.* Москва, 1989. С. 110–133.

Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. Москва: Мысль, 1991. 299 с.

Асмолов А. Г. Психология личности. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1990. 367 с.

Бадью А. Этика: Очерк о сознании Зла. Санкт-Петербург: Machina, 2006. 126 с.

Бодрийяр Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту. Екатеринбург: У-Фактория, 2006. С. 95.

Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция. Тула: Тульский полиграфист, 2013. 210 с.

Братусь Б. С. Образ человека в гуманитарной, нравственной и христианской психологии. *Психология с человеческим лицом. Гуманистическая перспектива в постсоветской психологии* / под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. Москва: Смысл, 1997. 335 с.

Гусейнов А. Ш. Внешние и внутренние факторы нигилизма: междисциплинарный подход. *Известия СГУ*, 2013а. № 4-2 (28). С. 19–23.

Гусейнов А. Ш. Опросник «Протестная активность личности: разработка апробация» (Учеб.-методич. пособие). Краснодар: КГУФКСТ, 2015а. 64 с.

Гусейнов А. Ш. Протестная активность личности: сущность, динамика, трансформация. Краснодар: Экоинвест, 2013б. 468 с.

Гусейнов А. Ш. Формы протестной активности личности в аспекте проблемы отчуждения. *Ананьевские чтения – 2015: Фундаментальные проблемы психологии: материалы Международной научной конференции, 20-22 октября 2015 г.* / отв. ред. В. М. Аллахвердов. Санкт-Петербург: СПбГУ, Скифия-принт, 2015б. С. 51.

Гусейнов А. Ш. Ценностные основания форм протестной активности личности и их специфика. *Казанский педагогический журнал*, 2015в. № 4. Ч. 2. С. 403–406.

Знаков В. В. Психология субъекта как методология понимания человеческого бытия. *Психологический журнал*, 2003. № 2, Т. 24. С. 95–106.

Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. Москва: Политиздат, 1990. 415 с.

Келли Дж. А. Теория личности. Психология личных конструктов. Санкт-Петербург: Речь, 2000. 250 с.

Косыхин В. Г. Нигилизм и диалектика. Саратов: Научная книга, 2009. 256 с.

Краус В. Нигилизм и идеалы: Эссе. Москва: Радуга, 1994. 253 с.

Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. Москва: Изд-во МГУ, 1981. 584 с.

Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е изд. Москва: Смысл, 2003. 487 с.

Мадди С. Смыслообразование в процессах принятия решения. *Психологический журнал*, 2005. Т. 26, № 6. С. 87–101.

Мясищев В. Н. Психология отношений. Избранные психологические труды. Москва: Ин-т практ. психологии; Воронеж: Модэк, 1995. 456 с.

Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей / пер. с нем. Е. Герцкы и др. Москва: Культурная революция, 2005. 880 с.

Осадько О. Ю. Общение как эликсир здоровья. Коммуникативные механизмы саногенеза личности. Киев: Милениум, 2016. 340 с.

Осин Е. Н. Отчуждение как психологическое понятие. *Третья Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии: материалы сообщений* / под ред. Д. А. Леонтьева. Москва: Смысл, 2007а. С. 97–100.

Осин Е. Н. Смыслоутрата как переживание отчуждения: структура и диагностика: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Москва, 2007б. 23 с.

Осин Е. Н., Леонтьев Д. А. Смыслоутрата и отчуждение. *Культурно-историческая психология*, 2007, № 4. С. 68–77.

Петрова В. Н. Модель существования и развития образа будущего в процессе транскомуникации. *Транскомуникация: преобразование жизненных миров человека* / под ред. В. И. Кабрина. Томск: ТГУ, 2011. С. 74–101.

Райх В. Посмотри на себя, маленький человек! Москва: Мир Гештальта, 1997. 111 с.

Рубинштейн С. Л. Человек и мир. *Проблемы общей психологии*. Москва, Педагогика, 1973. С. 255–385.

Рубинштейн С. Л. Человек и мир. Санкт-Петербург: Питер, 2012. 224 с.

Сіверс З. Ф., Духневич В. М., Осадько О. Ю. Прикладні аспекти становлення політико-правової свідомості молоді: посібник / за заг. ред. З. Ф. Сіверс. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2017. 178 с.

Франк С. Л. Из размышлений о русской революции. *Новый мир*, 1990. № 4, С. 207–225.

Франк С. Л. Религиозно-исторический смысл русской революции. *Начала*, 1991. № 3. С. 63.

Франк С. Л. Этика нигилизма. *Вехи; Интеллигенция в России: сборник статей 1909–1910* / (сост. Н. Казакова). Москва: Молодая гвардия, 1991. 462 с.

Фрейд З. Будущее одной иллюзии. Сумерки богов / сост. и общ. ред. А. А. Яковлева. Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1989. С. 94–142.

Фромм Э. Бегство от свободы. Москва: Прогресс, 1989. 272 с.

Хабермас Ю. Модерн – незавершенный проект. *Вопросы философии*, 1992. № 4. 159 с.

Хайдеггер М. Европейский нигилизм. *Бытие и время*. Москва: Республика, 1993. С. 63–177.

Хорни К. Невроз и личностный рост. Борьба за самореализацию / под ред. проф. М. М. Решетникова. Изд. 2-е, стереотип. Санкт-Петербург: Восточно-Европейский ин-т психоанализа и БСК., 2000. 316 с.

Чернов С. А. Кантианцы против Якоби. *Credo New*. 2004. № 4. С. 14.

Чиксентмихайи М. Поток. Психология оптимального переживания. Москва: Альпина нон-фикшн, 2013. 464 с.

Шапиро Д. Автономия и ригидная личность. Москва: Независимая фирма «Класс», 2009. 160 с.

Шпенглер О. Закат Европы. В 2 т. Т. 1. Москва: Мысль, 1993. 668 с.

Csikszentmihalyi M., Nakamura J. The Construction of Meaning Through Vital Engagement. Flourishing positive psychology and the life well-lived / Ed. by C.L.M. Keyes, J.Haidt. Washington DC: American Psychological Association, 2003. P. 83–104.

Di Turi F. La nuova Russia. Differenze tra il nichilismo europeo e quello russo (8). URL: <https://dasandere.it/la-nuova-russia-differenze-tra-il-nichilismo-europeo-e-quello-russo/> (дата звернення: 18.08.2020).

Galimberti U. La parola ai giovani. Dialogo con la generazione del nichilismo attivo. Feltrinelli, 2018. 336 p.

Keniston K. The Uncommitted: alienated youth in American society. New York: Harcourt Brace & World, 1965. 550 p.

Maddi S. R. The search for meaning. *The Nebraska symposium on motivation 1970* / W. J. Arnold, M. H. Page (Eds.). Lincoln: University of Nebraska press, 1971. P. 137–186.

Rose E. (Fr. Seraphim). Nihilism: the Root of the Revolution of the Modern Age. Forestville, Calif.: Seraphim Rose Foundation, 1994. 102 p.

Seeman M. Empirical Alienation Studies. An Overview / Geyer R. F., Schweitzer D. R. (eds). *Theories of Alienation*. Leiden, 1976. P. 268.

Seeman M. On the Meaning of Alienation. *American sociological Review*, 1959. Vol. 24. P. 783.

Tabarro C. Tra nichilismo e giustizia sociale. URL: <https://it.zenit.org/articles/tra-nichilismo-e-giustizia-sociale/> (дата звернення: 18.08.2020).

Testoni I. Psicologia del nichilismo. La tossicodipendenza come rimedio. FrancoAngeli, 1997. 224 p.

Vattimo G. *Nihilism and Emancipation: Ethics, Politics and Law*. Baltimore: Columbia University Press, 2006. 160 p.

Vattimo G. *Nihilism: Reactive and Active. Nietzsche and the Rhetoric of Nihilism: Essays on Interpretation, Language and Politics* / Ed. by T. Darby, B. Eged, and B. Jones. Ottawa: Carleton University Press, 1989. P. 15–22.

Vattimo G. Optimistic Nihilism. *Common Knowledge*, 1992. № 1:3. P. 37–44.

Vattimo G. The End of Modernity: Nihilism and Hermeneutics. *Postmodern Culture* / Trans. by Jon R. Snyder. Cambridge: Polity, 1988. 190 p.

Zagrebelsky G. Il veleno nichilista che anima il regime URL: https://www.repubblica.it/2009/02/sezioni/politica/appello-libertagiustizia/veleno-nichilista/veleno-nichilista.html?refresh_ce (дата звернення: 18.08.2020).

РОЗДІЛ 4

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

4.1. Політико-правова ідентифікація особистості як об'єкт дослідження

Постановка проблеми дослідження. В умовах швидких соціокультурних трансформацій, що відбуваються в Україні, створюються об'єктивні підстави для поширення «масової кризи»⁵ політико-правової ідентичності громадян. Проходження цієї кризи обтяжується «гібридною війною», тривання якої не тільки насичує інформаційний простір «диверсійними» контентами, спрямованими на ескалацію громадянського напруження в країні, а й гальмує соціально-економічний розвиток країни, посилює невдоволеність населення діями влади. Політико-правове самовизначення молоді в таких умовах втрачає свій природний, поступальний характер і відбувається під тиском обставин, що змушують людину підтримати чи відкинути чийсь переконання ще до того, як вона розбудує власну модель політико-правової дійсності.

Таке вимушене приєднання суб'єкта вибору до однієї із сторін соціального протистояння може відбуватися «через жагу помсти», «за компанію», «всупереч чийсь думці», «за винагороду», «від безвиході» тощо. Здійснення таких передчасних виборів спотворює подальший процес політико-правової ідентифікації особистості. Для усунення когнітивного дисонансу суб'єкт самовизначення змушений

⁵ Ідеться про те, що відчуття людьми власної неспроможності опанувати соціокультурні зміни та переживання невизначеності життєвих сценаріїв набувають у суспільстві масового характеру (Craib, 1998, с. 21, 38).

підтримувати ілюзію правильності свого вибору, обмежувати комунікативно-когнітивну активність, щоб не зіткнутися з невідповідністю дійсності своїм уявленням про неї, чинити так, щоб його очікування підтверджувалися (підтасовувати реальність під власні прогнози) (Келли, 2000; Макклеланд, 2007; Мэй, 2001; Остапенко, 2016; Соколова, 2009).

Спрямованість особистості на захист своїх моделей дійсності від змін є найбільшою саме тоді, коли ці моделі внутрішньо суперечливі і хиткі. Через страх втратити відчуття зрозумілості та прогнозованості світу особистість не дозволяє собі помічати хибність власних антиципацій дійсності, привчається сприймати тільки те, на що розраховувала. У спілкуванні така упередженість проявляється в некритичній довірі «одномумцям», в обуренні всім, що кажуть і що роблять представники «чужого табору», в униканні діалогу з носіями інакших політичних позицій. Така «обмежена» комунікація з дійсністю призводить не стільки до «зміцнення» суб'єктивної моделі дійсності, скільки до накопичення в ній суперечностей, що розхитують її зсередини.

Під час наших емпіричних досліджень виявлено, що респонденти із суперечливими (внутрішньоконфліктними) структурами політико-правової ідентичності, частка яких становила 52,7 % загальної вибірки, категорично відмовляються від діалогу з «ідейними опонентами». Це значуще відрізняє їх від респондентів з гармонійною (внутрішньоінтегрованою) структурою ідентичності, які зацікавлені в спілкуванні з інакодумцями, навіть якщо не вважають можливим переконати тих у своїй правоті. Сенс такого діалогу ці респонденти вбачають у можливості вивчити підстави інакших точок зору на обговорювані події та явища і, за необхідності, вдосконалити суб'єктивну модель політико-правової дійсності. Саме такий спосіб самовизначення особистості трактується в сучасній психології як повноцінна смислотворча комунікація, змістом якої є усвідомлення, вивчення та освоєння суперечностей між альтернативними варіантами конструювання дійсності (Кабрин, 2005; Осадько, 2016; Рыльская, 2009; Транскоммуникация..., 2011).

Наукові теорії становлення особистісної ідентичності стверджують, що кризи ідентичності (періоди пошуку своєї ролі та

місця в соціумі) можуть ставати масовими, якщо в країні різко змінюються політико-економічні або соціокультурні вектори розвитку (Erikson, 1975; Inglehart, 1990; Marcia, 1980; Wasburn, 1994). Масові кризи ідентичності проявляються у втраті значною частиною громадян звичних сценаріїв життєдіяльності й у відмові шукати нові шляхи самореалізації в соціумі. Порушення процесу політико-правової ідентифікації цих громадян спричиняє їхню маргіналізацію, породжує схильність до делінквентної чи саморуйнівної поведінки. Підтвердженням цього положення є науково доведений факт зростання в суспільстві на тлі такого «ідентифікаційного вакууму» кількості самогубств, смертей від нещасних випадків, вживання алкоголю тощо (Магун, Руднев, 2012).

Масштабні соціологічні дослідження⁶, проведені протягом останніх десяти років у 97 країнах світу, показали, що проблеми ціннісної дезорієнтації громадян масово поширюються в країнах, де відбуваються різкі трансформації державного устрою чи соціально-економічних умов суспільного життя. Проте, за даними цих самих досліджень, не було виявлено жодної країни, у якій громадяни переважно мали б порушені статуси ідентичності, що свідчить про те, що на перебіг процесу ідентифікації особистості впливають не тільки зовнішні обставини життя, але і її власний спосіб самовизначення в соціальному світі. Отже, соціально-психологічна проблема оптимізації процесу політико-правового самовизначення громадян України, безперечно, на часі, попри збереження катастрофічних обставин суспільного життя в країні.

Стан наукового вивчення проблеми ідентифікації особистості. Особистісна ідентичність розглядається в сучасній соціальній психології як система суб'єктивних ототожнень людиною себе з певними групами, спільнотами чи їхніми характеристиками. Досліджується вплив наявної ідентичності на вибір людиною способів розв'язання своїх життєвих проблем (М. Брюер, К. Пірс, С. Кіннвалл, М. Тлостанова, Л. Хашиєва, М. Хайт), доводиться, що залежно від ситуації взаємодії особистість може реалізувати ті чи

⁶ Дослідницький проєкт «Всесвітній огляд цінностей» (англ. World Values Survey, WVS).

інші конструкти своєї «множинної» ідентичності (О. Литвинчук, І. Р. Петровська). Розкривається зв'язок специфіки соціальної ідентичності особистості з її психологічним благополуччям (А. Брук, Дж. Гарсія, М. Флемінг, І. Сеттлес, П. Тгойтц), вивчаються феномени конфлікту ідентичностей (О. Маланчук, В. Сусак, І. Сеттлес), стереотипних загроз та самостереотипування (self-stereotyping) (Р. Рідел, А. Макконнелл, С. Бейлок, С. Сінклер, С. Хардін, Б. Лоурі).

З огляду на отримані під час досліджень результати ідентичність особистості постає як динамічне системне утворення, що перебуває в процесі постійного розвитку. Звідси випливає, власне, недостатність вивчення лише результатів самовизначення особистістю себе в соціальному світі і необхідність дослідження самого процесу становлення суб'єктивної системи її «множинних» ідентифікацій. Такий «процесуальний» підхід до вивчення закономірностей становлення свідомості стає все більш популярним у сучасній науці (Дж. Р. Адамс, Дж. Марсія, В. Турячанін, Д. Майсторевич, А. ван Доммелен, К. Шмід, М. Х'юстон, К. Гонсалкорале, М. Брюер), але ще не застосовувався в аспекті досліджень політико-правової ідентифікації особистості.

Є два підходи до розв'язання проблеми сприяння політико-правовому самовизначенню особистості: *об'єктний* і *суб'єктний*. У першому, об'єктному, підході особистість розглядається як об'єкт інформаційних впливів, і метою сприяння її самовизначенню обирається трансляція їй певної (бажаної для агента соціалізації) картини політико-правової дійсності. У другому, суб'єктному, підході особистість постає як суб'єкт конструювання себе в соціальному світі, як автор розбудови власної системи ставлень до наявної та бажаної політико-правової дійсності. Відповідно, результативність впливів в об'єктному підході оцінюють під кутом зору привернення реципієнтів до пропагованої ідеологічної позиції, а в суб'єктному – під кутом зору розвитку їхніх власних смислотворчих здатностей (здатностей усвідомлювати, вивчати та освоювати альтернативні варіанти конструювання дійсності).

Якщо в традиційних суспільствах діяла ієрархічна вертикаль соціалізації особистості, через яку старші покоління трансливали загальноприйняті політико-правові переконання молодшим, то в суспільствах, які модернізуються, зникає як єдиний взірець бажаного

самовизначення особистості (зростає кількість представлених у соціумі і конкуруючих між собою варіантів бачення дійсності), так і монополія прихильників однієї системи суспільних цінностей на популяризацію своєї позиції. Відкритий доступ до інформаційного простору робить його ареною, де численні (і не завжди добросовісні) агенти соціалізації намагаються вербувати собі прихильників, застосовуючи всі дозволені (і недозволені) засоби задля перемоги над конкурентами.

Спроби влади обмежити присутність «негативних» агентів соціалізації у відкритому інформаційному суспільстві не можуть бути дієвими, оскільки цензура здатна спрацьовувати лише за наявності «залізної завіси». Без такого відмежування від небажаних інформаційних впливів, як би активно не здійснювалася продержавна агітація, перед споживачем інформації все одно залишається необмежений спектр вибору інших контентів. Отже, належить визнати, що глобалізація інформаційного простору створює обставини, за яких результат соціалізації набагато більше залежить від вибору самого суб'єкта (кого він хоче слухати), ніж від окремих агентів впливу, які прагнуть повернути його у свою «віру».

Отже, можна стверджувати, що в періоди глобальних змін суспільного устрою завдання трансляції молодшому поколінню належного змісту політико-правової ідентичності стає нездійсненним: по-перше, тому що немає єдиного соціально прийнятого зразка такої ідентичності і, по-друге, тому що соціокультурні трансформації відбуваються швидше за зміну поколінь, а отже, думка людей старшого віку не сприймається молоддю як авторитетна. Звідси випливає необхідність зміщення фокусу уваги соціально-психологічних досліджень з вивчення змісту політико-правової ідентичності особистості (бажаного чи реального) на вивчення можливостей оптимізації самого процесу її ідентифікації. Ідеться про те, як допомогти суб'єкту самовизначення виявляти та розв'язувати смислотворчі проблеми в процесі розбудови власної системи ставлень до політичної та правової дійсності, щоб не стати заручником тих агітаційних впливів, за допомогою яких численні «агенти соціалізації» прагнуть маніпулювати його свідомістю.

Теоретичні засади дослідження процесу політико-правової ідентифікації особистості. У суспільних науках ХХ ст. процес політико-правової соціалізації інтерпретували як вплив політичного середовища на громадян передаванням їм певних моделей поведінки через систему організованих громадських інститутів і цінностей. При цьому індивідів або групи розглядали як пасивні об'єкти соціалізації, на яких так чи інакше впливають ті, хто соціалізує («агенти соціалізації»). Основні напрямки, за якими розвивалася теорія політичної і правової соціалізації, можна визначити так: це, по-перше, аналіз стадій політичної соціалізації; по-друге, вивчення «агентів», що впливають на процес соціалізації, і, по-третє, дослідження продукту, який утворюється на «виході» процесу політичної соціалізації, тобто політична свідомість, політичні уявлення, орієнтації, настановлення.

Результатом цих наукових досліджень стало виокремлення двох стадій політичної соціалізації громадян: латентної (яка є процесом неполітичного навчання, що згодом впливає на політичну поведінку індивіда) і стадії прямої політичної соціалізації (процесу ретрансляції індивіду власне політичних цінностей та інформації). Більшість учених, які досліджували в 1960-1970-х роках проблему політичної соціалізації, дійшли висновку про те, що сім'я індивіда є головним агентом його соціалізації на латентній стадії, а також про те, що ця стадія відіграє визначальну роль у подальшому становленні його політико-правової свідомості.

Наприкінці ХХ століття в традиційних суспільствах відбуваються значні соціокультурні трансформації, що відбиваються і на зміні усталених форм соціалізації особистості. Наприклад, однією з таких трансформацій є зниження ролі авторитету віку – більш поважний вік батьків, учителів та інших опитаних дорослих не є більше підставою для поваги і наслідування; те ж саме відбувається і в родинних стосунках – роль родинних зв'язків знижується. Крім того, у сучасному світі процес соціалізації втрачає свою однобічну спрямованість: політичні цінності та переконання тепер транслуються не тільки в «один бік» – від старшого покоління до молодшого, а й навпаки (наразі є дані про те, що молоді люди ретранслюють свої власні політичні погляди батькам) (Merelman, 1986; Tajfel, 2010; Waterman, 1982).

Теоретичне усвідомлення тих змін, що відбулися в соціальній та політичній реальності протягом останніх десятиліть минулого століття, утілилося в наукову концепцію переходу від «вертикальної» до «горизонтальної» моделі соціалізації особистості. Цю концепцію обґрунтував 1986 року Р. Мерелман як принципово нове розуміння механізму засвоєння і ретрансляції політичних цінностей і настановлень у період модернізації суспільства. Згідно з його ідеєю «горизонтальної» (lateral) політичної соціалізації, цей процес є безперервним вибором з-поміж великої кількості можливих і конкуруючих між собою образів світу й варіантів поведінки, число яких постійно збільшується в результаті поширення взаємин між «рівними» учасниками процесу соціалізації на «горизонтальному» рівні. У «горизонтальній» моделі соціалізації відносини між об'єктом і агентами соціалізації добровільні, рівні і тимчасові. Особистість того, хто соціалізується, є центром моделі на відміну від моделі «вертикальної» соціалізації, де особистість була своєрідним «кінцем» ланцюжка впливів (Merelman, 1986, pp. 279-319).

Розведення цих двох моделей соціалізації не означає, що вони протистоять одна одній. Їх можна розглядати і як такі, що втілюють специфіку соціалізації особистості на різних етапах онтогенезу (Wasburn, 1994). Результатом політико-правової соціалізації, у будь-якому разі, стає політико-правова ідентичність особистості – система її суб'єктивних ставлень до наявної та бажаної дійсності. Цей результат залежить як від специфіки впливів «агентів соціалізації», так і від того, як сам суб'єкт здійснює вибір між різними варіантами осмислення дійсності, як опрацьовує смислові суперечності. Проте в нашому дослідженні предметом вивчення є не загальний феномен соціалізації, а саме процес самовизначення суб'єкта «горизонтальної» соціалізації щодо пропонованих йому соціумом множинних варіантів бачення дійсності. Цей аспект вивчення проблеми становлення особистісної ідентичності краще вписується в поняття «ідентифікація».

Безперечно, *процес ідентифікації* особистості (розбудови власної ідентичності) є складовою єдиного *процесу її соціалізації* («процесу оволодіння нормами, правилами і цінностями соціального середовища»), але через виокремлення цієї складової підкреслюється перенесення фокусу уваги із завдань удосконалення способів

трансляції суспільного досвіду на завдання оптимізації безпосередньо процесу опрацювання суб'єктом тих суперечливих варіантів осмислення дійсності, що пропонує йому соціум.

Проблема політико-правової ідентифікації особистості набуває особливої актуальності в контексті тих глобальних соціокультурних змін, що відбуваються в сучасному світі. Історія вивчення цієї проблеми в психології традиційно пов'язується з працями Е. Еріксона, який упровадив у вжиток поняття «ідентичність» і визначив останню як внутрішню безперервність і тотожність особистості. На думку Еріксона, мати ідентичність – значить, по-перше, відчувати себе, своє буття як особистості незмінним, незалежно від зміни ситуації, ролі, самосприйняття; по-друге, це означає, що минуле, сьогодення і майбутнє переживаються як єдине ціле; по-третє, це говорить про те, що людина відчуває зв'язок між власною неперервністю і визнанням цієї неперервності іншими людьми.

Процес розвитку ідентичності розглядається в цьому підході як взаємодія біологічних, соціальних та еґо-процесів, причому *еґо* – як відповідальне за інтеграцію перших і других. Результатом інтегративної роботи *еґо*, або еґо-синтезу, є певна конфігурація елементів ідентичності, яка поступово об'єднує конституціональні задатки, базові потреби, здібності, значущі ідентифікації, ефективні захисти, успішні сублімації і постійні ролі. Ця гіпотетична конфігурація забезпечує переживання особою відчуття ідентичності. У підлітковому віці відбувається переструктурування сукупності дитячих ідентифікацій у нову конфігурацію шляхом відмови від деяких з них та прийняття інших. Процес розвитку ідентичності Еріксон розуміє як одночасне інтегрування та диференціювання різних взаємопов'язаних елементів. Для кожної людини ці елементи утворюють унікальний ґештальт. Щоразу, коли виникають які-небудь зміни – біологічні або соціальні, – постає потреба в інтеграції та перебудові елементів ідентичності, оскільки руйнування структури веде до втрати ідентичності і виникнення пов'язаних із цим негативних станів, навіть до депресивних і суїцидальних.

Е. Еріксон зазначає, що процес формування ідентичності не завершується в юнацькому віці. Юнацтво – лише одна із стадій у розвитку ідентичності, період найяскравішої її кризи. В епігенетичній діаграмі Еріксон виокремлює вісім етапів розвитку

ідентичності, кожен з яких має свою центральну проблему, що вимагає розв'язання. На кожному етапі життя нові елементи мають бути інтегровані в наявну структуру, а старі й непридатні – реінтегровані або відкинуті. Процес розвитку ідентичності не є лінійним, він проходить через так звані кризи ідентичності – періоди, коли виникає конфлікт між сформованою до цього моменту конфігурацією елементів ідентичності з відповідним їй способом «вписування» себе в навколишній світ і змінами в біологічній або соціальній ніші життя людини. Для виходу з кризи людина має докласти певних зусиль, щоб знайти і прийняти нові цінності, правила, види діяльності.

Динамічні характеристики процесу ідентифікації (статуси ідентичності). Е. Еріксон у своїх працях не вдавався до емпіричних досліджень, обмежуючись теоретичним аналізом проблеми ідентичності. Коли ж його послідовники спробували обґрунтувати його ідеї емпірично, виявилось, що наведені визначення ідентичності надто метафоричні і широкі, що завадило виділити змінні емпіричного дослідження. Було зроблено спробу дати більш чітке та операціоналізоване визначення феномену ідентичності.

Найбільш відомим і плідним виявився підхід Дж. Марсія (Marcia, 1980). Його статусна модель ідентичності широко застосовується в емпіричних дослідженнях проблем становлення і зміни особистісної ідентичності. Марсія визначив ідентичність як «структуру Еґо – внутрішню динамічну організацію потреб, здібностей, переконань та індивідуальної історії, що самостворюється». Для операціоналізації поняття ідентичності він висунув припущення, що ця гіпотетична структура проявляється феноменологічно через патерни «розв'язання проблем», які можна спостерігати ззовні. Наприклад, підліток, щоб досягти ідентичності, має розв'язати такі проблеми: піти вчитися чи йти працювати?; яку обрати роботу?; чи вести статеве життя? і т. ін. Розв'язання кожної, навіть незначної життєвої проблеми є певним внеском у досягнення ідентичності. У міру прийняття все більш різноманітних рішень щодо себе і свого життя розвивається структура ідентичності, підвищується усвідомлення своїх сильних і слабких сторін, цілеспрямованості та осмисленості свого життя. Марсія підкреслює,

що розвиток ідентичності може охоплювати багато інших аспектів, але його модель базується саме на аспекті розв'язання проблем.

У роботах А. Ватермана (Waterman, 1982) також підкреслюється значення процесуальної складової ідентичності, але розглядаються не стільки способи розв'язання проблем вибору, скільки їх ціннісно-вольовий аспект. Ватерман вважає, що ідентичність пов'язана з наявністю в людині чіткого самовизначення, що передбачає вибір цілей, цінностей і переконань, яких вона дотримується в житті. Дослідник вважає, що вивчення ідентичності потребує аналізу як її процесуальної, так і змістової сторони. Процес формування та підтримання ідентичності охоплює засоби, за допомогою яких людина ідентифікує, оцінює і добирає цінності, цілі і переконання, що згодом стануть елементами її ідентичності. Зміст ідентичності Ватерман пов'язує із специфікою цілей, цінностей і переконань, які людина вибирає. Дослідник розробив змістову структуру ідентичності, в якій виокремив чотири сфери життя, найбільш значущі для формування особистісної ідентичності: 1) вибір професії і професійного шляху; 2) прийняття та переоцінка релігійних і моральних переконань; 3) вироблення політичних поглядів; 4) прийняття набору соціальних ролей, включно зі статевими ролями та очікуваннями щодо шлюбу і батьківства. Хоча він усіяко підкреслює значущість дослідження не тільки змістової, а й процесуальної складової ідентичності, залишається відкритим питання про діагностичний інструментарій та критерії оцінки власне процесу особистісної ідентифікації.

Натомість у теоретичній моделі статусів ідентичності Дж. Марсія вперше вводяться діагностичні параметри для вивчення динамічних характеристик процесу ідентифікації особистості. Такими параметрами, через співвідношення яких визначається статус ідентичності, є: 1) наявність або брак усвідомленого досвіду проходження кризи – стану пошуку ідентичності (Кр+ / Кр-); 2) наявність або брак прийнятих одиниць ідентичності – особистісно значущих зобов'язань (Зб+ / Зб-). Ознакою повноцінності процесу ідентифікації, за класифікацією Дж. Марсія (Marcia J. E., 1980), є «досягнутий статус» ідентичності, що характеризується проходженням етапу пошуку власної позиції («проходженням кризи» – Кр+) та наявністю прийнятих переконань («зобов'язань» – Зб+). До

порушених статусів ідентичності віднесено: «запозичений» (Кр -; Зб+), «дифузний» (Кр -/+⁷; Зб-) та «відкладений» (Кр ++⁸; Зб-).

Статус ідентичності – це не етап і не рівень розвитку суб'єктивної моделі дійсності, а саме – динамічні ознаки того, як в даний період життя відбувається процес конструювання особистістю себе в соціальному світі (В. Турячанін, Д. Майсторович, А. ван Доммелен, К. Шмід, М. Х'юстон, К. Гонсалкорале, М. Брюер). Тому, вивчаючи статус політико-правової ідентичності особистості, можна з'ясувати специфіку порушень процесу її самовизначення та розробити способи оптимізації цього процесу.

Досягнута ідентичність (Identity Achievement). Цей статус свідчить про динамічну стабільність процесу самовизначення особистості. Носії цього статусу ідентичності пройшли періоди криз і самодослідження та сформували внутрішньоузгоджену систему особистісно значущих цілей, цінностей та переконань. Такі люди знають, хто вони і чого прагнуть, і відповідно структурують своє життя. Через опірність своїх конструкцій дійсності вони не уникають можливості ревізувати та оновлювати ці конструкції, а отже, не схильні «захищатися від розвитку», готові до діалогу з інакодумцями і «відкриті новому досвіду».

Запозичена ідентичність (Foreclosure). Такий стан ідентичності спричиняється відмовою особистості від інтеграції нового досвіду в набуті раніше конструкції дійсності, від модернізації цих конструкцій. Носії цього статусу ідентичності присвоїли певний набір цілей, цінностей та переконань не в результаті самостійного пошуку і вибору, а переважно внаслідок ідентифікації з батьками або іншими значущими людьми. Зміст і міцність цих елементів ідентичності можуть бути такими ж, як і в людей, що пройшли шлях самостійного досягнення своєї ідентичності. Обмеженість такого способу ідентифікації полягає в «закритості» суб'єктивної системи переконань до змін: замість того

⁷ Статус дифузної ідентичності є кризовим сам по собі, а отже, проблеми самовизначення можуть як усвідомлюватися (Кр +), так і не усвідомлюватися (Кр -) суб'єктом.

⁸ Статус відкладеної ідентичності характеризується не проходженням кризи (Кр +), а перебуванням у ній (Кр.++).

щоб реформувати свою ідентичність згідно з новими реаліями життя, люди змушені підлаштовувати своє життя під запозичені від когось (інтродюковані) зобов'язання.

Дифузна ідентичність (Identity Diffusion). Цей статус ідентичності характеризується наявністю багатьох внутрішніх суперечностей у суб'єктивній моделі дійсності і є результатом відмови особистості від дослідження та освоєння цих суперечностей. Носії цього статусу ідентичності лише накопичують альтернативні варіанти інтерпретацій та оцінок дійсності, намагаються знайти «найкращий» варіант, замість того щоб розбудовувати власний («кращий для себе»). У разі втрати суб'єктивною моделлю дійсності стійкості у людей виникає відчуття незрозумілості і непрогнозованості світу, зростає піддатливість до маніпулювання (через бажання покласти на того, хто «знає»), поширюються негативні переживання тривоги, безпорадності та безнадії.

Відкладена ідентичність (Moratorium). Цей статус характеризується тим, що людина перебуває в стані кризи ідентичності й активно намагається подолати його, перебираючи різні варіанти самовизначення. Така людина постійно намагається підшукати інформацію, корисну для подолання кризи (читає спеціальні книжки, слухає відповідні передачі, обговорює проблеми з оточенням, експериментує зі стилями життя). На ранніх стадіях таких пошуків людина може відчувати натхнення, але якщо цей період затягується, то наростає переживання невдоволеності собою та ситуацією. Стан «відстроченої» ідентичності може перейти у статус як «досягнутої», так і «дифузної» ідентичності.

Слід додатково звернути увагу на те, що статуси ідентичності є динамічними характеристиками процесу ідентифікації особистості, а не етапами «поступального розвитку» її суб'єктивної моделі дійсності. Звідси випливає, по-перше, що навіть у людей з досягнутим статусом ідентичності за певних умов може виникати стан відкладеної чи дифузної ідентичності і, по-друге, що носії «проблемних статусів» ідентичності мають усі можливості позбавитися від тих самообмежень, що порушують процес їхнього самовизначення в соціальному світі.

Схематична модель зміни одних статусів ідентичності іншими, розроблена А. Ватерманом (Waterman, 1982), ілюструє варіанти динаміки процесу ідентифікації особистості (рис. 4.1).

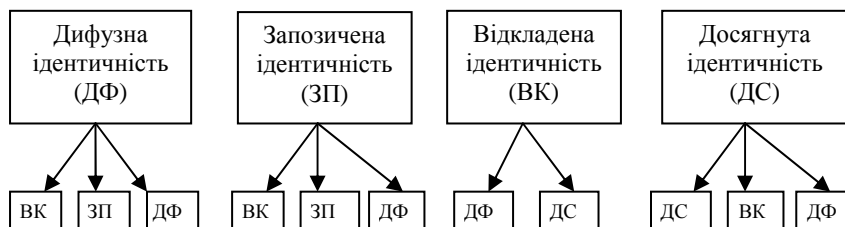

Рис. 4.1. Динамічна модель розвитку ідентичності А. Ватермана

Отже, є певні закономірності зміни одних статусів процесу ідентифікації іншими. Зокрема, це стосується того факту, що період «відкладеної» ідентичності (період свідомого пошуку суб'єктом нових моделей самовизначення) є необхідним етапом переходу до зрілої («досягнутої») ідентичності. Очевидно, що задля створення соціально-психологічних умов, які сприятимуть зануренню суб'єктів у стан пошуку нових моделей самовизначення, необхідно враховувати специфіку наявного у них статусу ідентичності. Так, носії «запозиченого» статусу ідентичності мають дозволити собі відчути недосконалість інтроєктованих колись моделей дійсності, а носії «дифузного» статусу – переконатися у своїй спроможності розв'язувати смислотворчі проблеми (знаходити кращі для себе способи самовизначення в соціумі).

Політико-правова ідентифікація особистості є процесом її самовизначення щодо наявної та бажаної політико-правової дійсності. Як відомо, у різних сферах життя ідентифікація особистості відбувається за одними й тими ж самими закономірностями, але не проходить синхронно. Кризи ідентичності є «багатофазними», вони зазвичай не виникають одночасно в усіх сферах життя, а їх розв'язання суб'єктом не може бути однаково ефективним, оскільки залежить від типу та глибини проблеми (Matteson, 1975). Отже, у кожен момент життя людина має змішаний стан ідентичності, і віднесення її до носіїв того чи іншого статусу є

досить умовним, якщо не окреслювати конкретну проблему вибору. Доведено також, що певні проблеми самовизначення актуалізуються у людини в певні, характерні для них, періоди онтогенезу, а деякі можуть поставати перед нею «позачергово», у періоди катастрофічних змін суспільного життя (Швалб, 2004; Erikson, 1975; Identity in..., 1985; Tajfel, 2010; Waterman, 1982).

З огляду на те, що протягом останніх п'яти років в українському суспільстві відбувається помітне поглиблення кризи політико-правової ідентичності громадян, можна з великою мірою достовірності вважати проблеми в цій сфері життя актуалізованими для більшості населення старше 18 років. За таких умов виявлення особистістю статусу «досягнутої» політико-правової ідентичності свідчить про повноцінність реалізації нею своїх смислотворчих здібностей. Відповідно, метою психологічної допомоги носіям порушених статусів політико-правової ідентичності є оптимізація тих способів розв'язання смислових суперечностей, до яких вони вдаються в процесі самовизначення.

З огляду на результати проведеного теоретичного дослідження проблеми становлення політико-правової ідентичності особистості можна зробити такі *висновки*:

1. Завдання оптимізації процесу політико-правового самовизначення особистості набуває особливої актуальності в ситуації масової кризи громадянської ідентичності, яка є наслідком соціальних, економічних, політичних проблем в Україні, а також гібридної війни, що максимізує і ці проблеми, і ступінь суперечливості інформаційних контентів (війна в медіапросторі).

2. Є два наукових підходи до дослідження феномену особистісної ідентичності: змістовий і процесуальний. У першому увага зосереджується на особливостях змісту суб'єктивних цілей, цінностей та переконань; у другому – на характеристиках самого процесу самовизначення особистості в соціальному світі.

3. У періоди різких соціокультурних трансформацій неможливо виробити єдиний «взірець» належного змісту політико-правової ідентичності, який соціум прагне «прищепити» громадянам. Втрачається також традиційна ієрархічна «вертикаль» трансляції молоді цього «взірця», оскільки суспільні зміни відбуваються швидше за зміну поколінь. Відносини між агентами і суб'єктами

соціалізації стають «горизонтальними» (рівними), вибірковими й тимчасовими.

4. У «горизонтальній» моделі соціалізації зростає роль суб'єкта вибору, який не просто засвоює суспільно вироблений досвід, а має визначити власну політико-правову позицію шляхом освоєння виявлених суперечностей між множинними і несумісними варіантами конструювання дійсності, які пропонує йому соціум. Це висуває на передній план наукових досліджень завдання оптимізації не так змісту, як процесу ідентифікації особистості.

5. Динамічні характеристики процесу ідентифікації особистості можна описати співвідношенням таких параметрів, як «проходження кризи» і «прийняття зобов'язань». Статус «досягнутої ідентичності» визначається наявністю обох цих параметрів і свідчить про повноцінність процесу ідентифікації особистості. Проблемні статуси ідентичності вказують на те, що за даних умов динамічна стабільність процесу самовизначення особистості порушена: односторонні самообмеження інтенції до змінюваності або до стабілізації своїх конструкцій дійсності призводять, відповідно, до актуалізації статусів «запозиченої» або «відстроченої» ідентичності, а самообмеження обох інтенцій – до актуалізації «дифузної».

6. Статуси ідентичності є динамічними характеристиками процесу ідентифікації особистості, а не етапами поступального розвитку її суб'єктивної моделі дійсності. Звідси випливає, що носії «проблемних статусів» ідентичності мають усі можливості, аби позбавитися тих самообмежень, що порушують процес їхнього самовизначення в соціальному світі. На актуалізацію цих можливостей і має спрямовуватися психологічна допомога особистості в політико-правовому самовизначенні.

4.2. Теоретична модель перебігу політико-правового самовизначення особистості в умовах ціннісної дезорієнтації суспільства

Зовнішньосоціальні чинники ускладнення політико-правової ідентифікації. Процес політико-правової ідентифікації

особистості відбувається як присвоєння/відкидання цінностей, настановлень та норм поведінки, притаманних іншим особам і групам, з якими взаємодіє суб'єкт такого самовизначення. Інформаційна війна, що ведеться в медіапросторі, ускладнює процес вибору особистістю своєї позиції в ідеологічному протистоянні, оскільки прихильники кожної зі сторін протиборотства спрямовані не стільки на вивчення альтернативних моделей державного устрою, скільки на їх дискредитацію. Застосування таких засобів впливу на аудиторію, як «ескалація страхів, обурення, образи», «сіяння розбрату», «пошук ворогів», «нагнітання ненависті до інакодумців» тощо, є типовими стратегіями маніпулювання свідомістю, спрямованими на підштовхування «об'єкта» до вибору в стані афекту. А такі ідентифікаційні вибори, як відомо призводять лише до порушення процесу самовизначення особистості в соціумі, породжують її ціннісну дезорієнтацію, тягнуть за собою дезінтеграцію суспільства (Макклеланд, 2007; Мэй, 2001; Роджерс, 1984; Deci, Ryan, 2002).

Окрім цього, у період загострення ідеологічних протистоянь у суспільстві постає необхідність термінового вибору суб'єктом самовизначення свого місця в цьому протиборстві. Цей вибір відбувається часто-густо під емоційним тиском оточення, яке намагається залучити суб'єкта до свого табору, або під впливом афективно забарвленої медіапропаганди, яку використовують для популяризації своїх позицій усі сторони ідеологічного протистояння. Такі масовані емоційні атаки на суб'єкта політико-правового вибору призводять до втрати ним когнітивно-афективного балансу під час прийняття рішень, оскільки швидко зробити можна лише афективно зумовлені висновки, а без визначення точки стояння важко вижити в умовах воєнних дій.

Прикладом афективно зумовлених політико-правових виборів може бути самовизначення на основі особистої симпатії чи антипатії до людей з певного ідеологічного табору («хороші-погані»); вибір президента з огляду на його зовнішність («статечний чоловік»); приєднання до носіїв певної політичної позиції з «неідеологічних» причин (запрошують, весело «тусять», добре платять). Проблема полягає в тому, що афективно зумовлені (необдумані) вибори, які кожна людина інколи здійснює у своєму житті, мають різний ступінь

патогенності. Більшість із цих виборів, зроблених під впливом обставин, афекту або маніпуляторів, люди можуть згодом переглянути й змінити. Але в ситуації загострення ідеологічних протистоянь у суспільстві такі «перевизначення» суб'єкта політико-правового вибору засуджуються соціумом і сприймаються як «втеча» чи як «зрада». Відповідно, у людини, яка внутрішньо незгодна зі своїм рішенням, виникає потреба зберігати стійкість своїх позицій, блокуючи контакт із тими аспектами дійсності, що ставлять під сумнів правильність уже зробленого нею вибору.

Способами «захисту від розвитку» обраних позицій є відторгнення тієї інформації, що не вписується в суб'єктивні конструкції: її знецінення, викривлення, витіснення. У результаті засвоєні конструкції дійсності стають більш жорсткими, невіддатливими до змін, що змушує особистість «підганяти реальність під них». Внутрішні суперечності цієї суб'єктивної моделі дійсності не роблять її більш відкритою для модернізації, а навпаки, породжують потребу не розхитувати крихку конструкцію, щоб не втратити хитку рівновагу (Келли, 2000; Макклеланд, 2007; Мэй, 2001; Роджерс, 1994; Татенко, 1996).

Щоб запобігти таким порушенням процесу самовизначення особистості в політико-правовій сфері життя, необхідно виявити не тільки зовнішньо-соціальні (створені умовами суспільного життя), а й інтраперсональні чинники виникнення проблемних статусів ідентичності. Ідеться про те, що якість процесу ідентифікації зумовлюється як обставинами, у яких здійснюється особистісний вибір, так і тими способами прийняття рішень, до яких вдається суб'єкт самовизначення. Про це свідчить той факт, що навіть у періоди масових криз ідентичності, через які проходять трансформаційні суспільства, у значної частини громадян не порушується процес ідентифікації (незалежно від віку, освіти й соціального становища ці люди мають статус досягнутої ідентичності) (Магун, Руднев, 2012; Inglehart, Welzel, 2005; Magun, 2012).

Зауважимо, що виокремлення «зовнішньосоціальних» та «інтраперсональних» чинників порушення процесу ідентифікації є досить умовним. З одного боку, вплив умов суспільного життя на людину опосередковується її суб'єктивними інтерпретаціями цих умов, а з другого – способи здійснення виборів вона набуває в

процесі соціальних комунікацій. Оскільки особистість, як система ставлень людини до дійсності, є соціально-психологічним феноменом, то будь-яка активність людини визначається її індивідуальним досвідом взаємодії із соціальним («олюдненим») світом. Сформовані в досвіді латентні потенціали реакцій, переживань та дій (суб'єктивні ставлення) актуалізуються в поточній ситуації взаємодії і впливають на вибір суб'єктом комунікації того, що усвідомлювати, як це інтерпретувати і що із цим робити (Абульханова, 1999; Мясіщев, 1995; Соколова, 2009; Старовойтенко, 2004; Татенко, 1996).

Упровадження в науковий ужиток поняття «ідентичність» виявилось ресурсним для дослідження особистості водночас як «продукту» і «автора» взаємодії з «олюдненим» світом, хоча в різних методологічних підходах увага приділяється переважно результату або процесу її самовизначення в соціумі. Під кутом зору структурно-функціоналістської традиції особистість постає як об'єктивно фіксована сукупність особистісних рис, функцій, мотивів, що дає змогу виділяти її інваріанти, типологізувати (порівнювати) різні особистості. У феноменологічній традиції особистість розглядають як принципово унікальну, неповторну екзистенційну сутність, яка конструює себе і світ, а ідентичність – як сумарний прояв безперервного процесу конструювання дійсності особистістю. Починаючи із 70-х років ХХ ст. поняття ідентичності доповнює, уточнює, а іноді й замінює традиційні поняття Я-концепції, «образу Я», самості тощо.

Інтраперсональні чинники виникнення порушених статусів ідентичності. Екзистенційний науковий світогляд закладався в працях визначних філософів-гуманістів: Г. Гадамера, Т. Грінінга, Е. Гуссерля, В. Франкла, Ю. Габермаса, М. Гайдегера, М. Хамітова, К. Ясперса. Провідною ідеєю їхніх теорій є те, що, роблячи свої життєві вибори, людина тим самим конструює себе і світ, «здійснює себе-у-світі». Під кутом зору екзистенціалізму світ – це визначене буття – буття, якому задають межі пізнання і творчість. Світ можна визначити як результат «зустрічі» людини і буття, тому буття людини – це буття у світі (Хамитов, 2006). Вирішуючи свої життєві завдання, обираючи власні цілі і способи їх досягнення, людина взаємодіє із зовнішніми і внутрішніми світами свого буття. На основі досвіду цих взаємодій формується система ставлень

людини до дійсності, яка регулює будь-яку її активність за допомогою смислотворення.

В екзистенційно-гуманістичній теорії особистості всебічно розробляється проблема повноцінності функціонування-розвитку особистості в її взаємодії з «олюдненим» світом. У працях фундаторів цього напрямку психологічних досліджень Дж. Бюдженталя, Р. Мея, Ф. Перлза, Р. Роджерса висвітлюються закономірності перебігу «циклу контакту» суб'єкта комунікації з багатоплановими обставинами ситуації взаємодії, розкриваються способи повноцінної та обмеженої реалізації суб'єктом свого смислотворчого потенціалу.

Обраний суб'єктом спосіб творення особистісних смислів поточної ситуації взаємодії, або «комунікативної ситуації» (далі – КС), визначає прийняття ним рішень про те, на що орієнтуватися, до чого прагнути і як цього досягати. Будь-яке прийняте рішення змінює умови КС (по-новому конструює її) і вимагає подальшого осмислення того, що відбувається (наприклад, співвіднесення бажаного, очікуваного і спостережуваного розвитку подій). Цей безперервний процес пов'язування обставин взаємодії у їхній даності суб'єктові комунікації в суб'єктивні підстави вибору «свого способу бути» в КС прибічники «транскомунікативної» теорії особистості визначають як «смислотворчу комунікацію» (Кабрин, 2005; Рьльская, 2009; Транскомуникация..., 2011).

Процес смислотворчої комунікації – це процес самовизначення суб'єкта комунікації щодо обставин КС. Конструювання особистістю дійсності (себе і світу) відбувається шляхом визначення нею смислів кожної поточної ситуації взаємодії: що відбувається, яке це має значення і що із цим робити. Якість здійсненого суб'єктом комунікації вибору (своєї позиції, стратегії поведінки, ідентичності тощо) не підлягає експертній оцінці: те, що викликає осуд в одних людей, може викликати захват в інших. Натомість якість процесу прийняття рішення (смислотворчої комунікації) має чіткі критерії оцінки: це одночасна реалізація особистістю інтенцій до стабілізації і до зміни своїх конструкцій реального світу. Тобто якщо хоча б одна із цих природних інтенцій функціонування-розвитку особистості блокується, виникають порушення процесу її самовизначення.

Ідея про важливість збалансованості цих двох динамічних характеристик процесу становлення особистості не є новою для психологічної науки. Так, ще Дж. Келлі висунув тезу про важливість урівноваженості таких характеристик особистих конструктів, як «опірність» і «прозорість» (Келлі, 2000). К. Абульханова виокремлює два взаємопов'язаних «типи свідомості»: «проблемну» (орієнтовану на пошук і розв'язання проблем життєздійснення) та «установочну» (яка має констатаційний характер) (Абульханова, 1999, с. 41). Ці ж «форми свідомості» розглядає і О. Счастливцев, але називає їх «озадаченою» і «поміркованою». Критерієм виокремлення цих форм свідомості він вважає те, чи є в особистості суб'єктна, перетворювальна позиція в процесі смислоутворення, чи такої позиції немає: «озадачена» свідомість, на відміну від «поміркованої», дає людині змогу виявляти смислові суперечності і створювати нові смисли. Дослідник підкреслює, що ці дві форми свідомості в кожній окремій особистості завжди чергуються в комунікативному процесі» (Счастливцев, 2019, с. 174).

У своїй теорії транскомунікації В. Кабрін також виокремлює дві «сутнісні характеристики комунікативного світу людини, що визначають особливості її смислотворчості»: «вибірковість» і «взаємність» (Кабрин, 2005; Транскомуникация..., 2011). «Вибірковість» утілює суб'єктивність особистості – зумовленість виборів тими ставленнями людини до дійсності, що актуалізувалися в КС; «взаємність» є проявом суб'єктної позиції особистості в розвитку власної концепції дійсності: «вертикальна динаміка концептуалізації» відбувається шляхом «солідаризації виявлених варіантів смислоутворення». Результати емпіричних досліджень О. Рильської достовірно підтверджують, що життєздатність особистості визначається збалансованістю «вибірковості» і «взаємності» в реальних комунікативних відносинах і що цей баланс є операційним засобом повноцінної смислотворчості (Рильская, 2009).

У концепції життєтворення особистості розглядаються ті ж самі дві форми її функціонування («практикування») – стабілізаційні і перетворювальні практики. Як зазначає Т. Титаренко, «ефективність життєтворення особистості визначається досягненням певного балансу між «фоновими, стабілізаційними» і «перетворювальними, екстремальними» практиками. «Баланс практик забезпечує відносну

стабільність, упізнаваність і водночас динамічність, відновлюваність Я-концепції, комунікативного простору і часу життя особистості» (Психологія життєтворення..., 2016, с. 56).

Концепція «статусів ідентичності» Дж. Марсія (див. параграф 4.1) базується на виокремленні таких саме динамічних характеристик процесу ідентифікації особистості: «прийняття зобов'язань» (стабілізація суб'єктивних конструкцій дійсності) та «проходження кризи» (періодів ревізії і трансформації цих конструкцій). Оптимальний перебіг ідентифікації в певній сфері життя (статус «досягнутої ідентичності») визначається за критерієм представленості в суб'єктивному досвіді самовизначення обох цих інтенцій – до самоздійснення і до саморозвитку.

Психологічні механізми та комунікативні прояви порушень процесу ідентифікації особистості. Як очевидно з наведеного теоретичного огляду, проблему повноцінного функціонування-розвитку особистості більшість дослідників розглядають як певну врегульованість (обопільну представленість, збалансованість) її інтенцій до самоздійснення та до саморозвитку. Наукове обґрунтування цих емпірично виявлених закономірностей можна знайти в сучасній теорії психологічних систем, де особистість постає як складна, відкрита система, що самовибудовується, саморегулюється і саморозвивається (Клочко, 2005; Степин; Шлиппе, 2011). Утвердження в психології таких світоглядних позицій зумовило перехід від бінарної логіки досліджень процесу становлення особистості (класична діада «гомеостаз-гетеростаз») до багатомірної логіки, в якій розкривається синергетичний зв'язок цих зовні альтернативних тенденцій самореалізації особистості («гомеорез» як модель стабілізованого потоку, на відміну від стабілізованого стану) (Клочко, 2005; Рыльская, 2009; Татенко, 1996; Транскомунікація..., 2011).

Модель «гомеорезу» як механізму повноцінного функціонування-розвитку особистості розкриває сутність ідеї підтримання балансу між реалізацією інтенцій до «гомеостазу» і «гетеростазу». Змінюваність будь-якої психологічної системи визначається її здатністю підтримувати власну цілісність у процесі цих змін. А отже, життєва компетентність особистості проявляється в здійсненні

людиною таких екзистенційних виборів, які дають змогу системі її ставлень до дійсності змінюватися без втрати стійкості. Залежно від контексту взаємодії суб'єкт вибору може актуалізувати свою інтенцію до стабілізації або до зміни власних конструкцій дійсності, але якщо один із цих варіантів самовизначення стає домінуючим, виникає небезпека порушення стабілізованої динаміки буття-розвитку особистості: система входить у стан стагнації (застою) чи дестабілізації (втрати внутрішніх опор) (Засади когнітивної..., 2013; Клочко, 2005; Осадько, 2016).

Оскільки смислотворча комунікація – це безперервний процес самовизначення особистості у світі, що постійно змінюється, то її здатність «помічати» зміни зовнішніх і внутрішніх обставин життєвої ситуації (бути в контакті з тим, що відбувається) нерозривно пов'язана зі здатністю «вбудовувати» ці зміни в постійно оновлювану суб'єктивну модель себе-у-світі (засвоювати суперечності, створюючи смислові конструкти більш високого порядку). Цей зв'язок є двобічним: з одного боку, переривання контакту з поточною КС позбавляє суб'єкта матеріалу для саморозвитку (перевірки й модернізації своєї концептуальної моделі дійсності), з другого – суб'єктивні конструкції себе і світу, що не розвиваються (і застарівають), спотворюють процес комунікації, перешкоджаючи виявленню неочікуваних змін ситуації.

Комунікативна ситуація являє собою констеляцію обставин поточної взаємодії в їхній даності суб'єктові комунікації (Барабанщиков, 2009). Актуалізовані в КС різнопланові ставлення суб'єкта комунікації до виявлених обставин можуть підштовхувати його до багатовекторних і часто несумісних виборів свого способу конструювання дійсності: що усвідомлювати, як це інтерпретувати і що із цим робити. У цих виборах завжди втілюється суб'єктивність особистості (людина взаємодіє не з реальністю, а зі своїми образами цієї реальності). Але в міру виявлення суб'єктом комунікації альтернативних варіантів смислоутворення з'являється можливість ревізувати та вдосконалювати ці суб'єктивні конструкції дійсності. Якщо така робота з усвідомлення, вивчення та освоєння смислових суперечностей не проводиться, то людині доводиться або «не користуватися» здобутим у життєвому досвіді доробком, або «підтасовувати» під нього реальність.

Повноцінність смислотворчої комунікації є умовою і проявом «позитивного розвитку» особистості («особистісного зростання») (Кравчук, 2017; Роджерс, 1994), за якого підвищується рівень інтегрованості та диференційованості системи ставлень людини до дійсності (Роджерс, 1994; Соколова, 2009), створюються смисли більш високого порядку (спостерігається «вертикальна динаміка концептуалізації») (Кабрин, 2005), збільшуються проникність і стійкість особистих конструктів реальності, зростає їхня антиципаційна надійність (Келли, 2000). У процесі повноцінної комунікації в КС особистість максимально реалізує свій смислотворчий потенціал (самоздійснюється) і використовує розвивальні ресурси виявлених смислових суперечностей для його вдосконалення (саморозвивається).

Самообмеження інтенції до стабілізації або до вдосконалення суб'єктивних конструкцій дійсності (ідентичності) проявляються в тому, що людина або не здійснює ідентифікаційні вибори (уникає відповідальності), або надто міцно тримається за застарілі переконання (уникає розвитку). Ці уникання спричинені небажанням або невмінням суб'єкта вибору розв'язувати смислотворчі проблеми – створювати смисли більш високого порядку шляхом солідаризації виявлених суперечностей. Смислотворчі самообмеження особистості стають психологічним механізмом порушення процесу її самовизначення в соціумі й призводять до формування «проблемних» статусів ідентичності – дифузного, запозиченого або відкладеного.

Отже, здійснений нами невеличкий екскурс у теорію функціонування-розвитку особистості дає змогу визначити психологічні механізми порушення процесу її ідентифікації. Цими механізмами є самообмеження нею реалізації однієї (чи обох) із притаманних кожній особистості природних інтенцій до самоздійснення (стабілізації набутих завдяки досвіду суб'єктивних конструкцій дійсності) або до саморозвитку (модернізації цих конструкцій у міру набуття нового досвіду). Ці самообмеження, безумовно, закорінені в суб'єктивному комунікативному досвіді (тобто є соціально-психологічними за походженням), але саме застосування особистістю цих смислотворчих обмежень обумовлює вірогідність порушення процесу її політико-правової ідентифікації в періоди суспільних криз.

4.3. Розробка та апробація емпіричних критеріїв діагностики порушень процесу політико-правової ідентифікації особистості

Ідентифікація особистості у всіх сферах життя є безперервним процесом конструювання нею дійсності (себе-у-світі). Психологічним механізмом будь-якого процесу особистісної ідентифікації є смислотворча комунікація – усвідомлення, вивчення та освоєння альтернативних варіантів конструювання КС. Той факт, що проблеми ідентифікації можуть виникати в одних сферах життєдіяльності і не поширюватися на інші, пояснюється ступенем суперечливості наданих суб'єктові комунікації варіантів конструювання дійсності. На користь такого пояснення свідчать науково підтвержені дані про масове поширення кризи політико-правової ідентичності громадян у країнах, де відбуваються радикальні соціокультурні трансформації.

Попри очевидну масовість такі порушення процесу ідентифікації не охоплюють, утім, усе населення країни. Це дає підстави стверджувати, що перебіг процесу ідентифікації особистості зумовлюється не тільки складністю вибору, а й мірою її готовності до розв'язання смислотворчих проблем. Іншими словами, недостатня реалізація особистістю свого смислотворчого потенціалу спричинює порушення її ідентифікації саме в тих сферах життя, де зростає проблемність вибору. Сумарним проявом таких порушень процесу ідентифікації особистості має бути наявність в її суб'єктивних конструкціях дійсності неосвоєних альтернатив (спричинених самообмеженнями інтенцій до стабілізації або до розвитку цих конструкцій). До неосвоєних альтернатив можна віднести будь-які несумісності в прийнятих особистістю способах інтерпретації, оцінки та перетворення дійсності, що взаємно спростовують одні одних (Абульханова, 1999; Магун, Руднев, 2012; Роджерс, 1994; Соколова, 2009; Erikson, 1975; Marcia, 1980).

Оскільки кількість варіантів самовизначення особистості в соціумі є необмеженою, то виділити спільний для певної групи людей тип неосвоєних альтернатив не видається можливим. Натомість, якщо йдеться про варіативність ідентифікаційних виборів

у сфері політико-правової дійсності, можна виокремити лічені патерни ціннісних уподобань, що породжуються прихильністю суб'єкта до «вертикальної» чи «горизонтальної» моделі владно-підвладних відносин. Поширеність у соціумі тих чи інших патернів суспільних цінностей залежить від економічних і політичних змін державного устрою (Inglehart, 1990; Inglehart, Welzel, 2005; Merelman, 1986).

Право вводити норми і правила регуляції суспільного життя може делегуватися вищим інстанціям або надаватися самим громадянам; можливим є і певний розподіл цих управлінських функцій. Це й будуть різні варіанти освоєння альтернатив вибору – надання пріоритету одній чи іншій моделі владно-підвладних відносин або їх солідаризація. Поряд із цими варіантами політико-правової ідентичності досліджувані можуть обрати і так званий «перехідний» варіант, де заперечуються обидві альтернативи вибору. Відкидання альтернативних форм державотворення, що є проявом того, що суб'єкт не освоює альтернативи вибору, можна кваліфікувати як «негативізм», тобто як порушення процесу політико-правової ідентифікації суб'єкта.

Цілком природно, що здійснені одними громадянами політико-правові вибори можуть оцінюватися іншими як «інфантильні», «совкові» або «непатріотичні», проте з позицій наукової психології належить визнати, що процес самовизначення особистості перебігає благополучно, якщо респондент віддає перевагу узгодженим між собою суспільним цінностям (до якого б ціннісного патерна він на тяжів). Якщо ж досліджуваний віддає пріоритет одночасно таким ціннісним настановленням, що виключають одна одну, то це свідчить про порушення процесу його ідентифікації (наявність неосвоєних альтернатив).

Емпіричним показником такого порушення процесу політико-правової ідентифікації особистості є неосвоєна особистістю альтернатива між цінністю «владної ієрархії» і цінністю «ініціативної автономії» (Магун, Руднев, 2012; Magun, 2012). Ці дані отримано на матеріалі наукового опрацювання соціологічних даних EVS (European Values Study) щодо ціннісних виборів громадян 43 європейських країн. Під час дослідження здійснювався статистичний аналіз ціннісних уподобань населення як залежно від

характеристик країни проживання, так і у зв'язку з індивідуальними демографічними характеристиками носіїв певного типу ціннісних орієнтацій.

За результатами дослідження виявлено три основні типи політико-правового самовизначення респондентів, які різняться ставленням суб'єкта вибору до форми владно-підвладних відносин: традиційний (клас «Т»), модерністський (клас «М») і перехідний (клас «П»). Для респондентів, які увійшли до класу «Т», характерне *переважання цінності керуватися вказівками «згори» над цінністю ініціативної автономної дії*. Натомість для представників класу «М» *цінності ініціативної автономії переважають над цінностями вбудовування у вертикаль влади* (як світської, так і духовної); вони не виявляють поваги до керівних інстанцій та прагнуть самі впливати («знизу – вгору») на рішення і дії цих інстанцій.

На особливу увагу заслуговує виокремлений на основі результатів дослідження «перехідний» клас «П», представники якого знецінюють обидві форми владно-підвладних відносин – як владну вертикаль, так і горизонтальну солідарну ініціативу. Отже, ці респонденти відсторонені від обох джерел соціальної активності – як від зовнішніх вищих інстанцій, що задають програму активності «зверху», так і від внутрішніх, що породжують автономну ініціативу самого індивіда і солідарних з ним людей. Оскільки за такого варіанта самовизначення респондентів наявні неосвоєні альтернативи вибору (заперечення будь-яких форм регуляції суспільних взаємин), то він може бути ознакою порушення процесу політико-правової ідентифікації особистості.

Цей висновок підтверджують статистичні дані про поширення такого варіанта самовизначення громадян у країнах, де на тлі різних соціокультурних змін виникає протистояння різних світоглядів окремих груп населення. За наявності в соціумі багатьох несумісних варіантів бачення бажаного державного устрою значній частині громадян не вдається опанувати цю невизначеність, що й призводить зрештою до масового поширення «криз ідентичності». Виявлено також щільний кореляційний зв'язок між поширенням у країні громадян ціннісного класу «П» і такими демографічними показниками дезінтеграції суспільства, як загальний коефіцієнт народжуваності (кількість народжень на 1000 людей) – -0,46

($p < 0.01$); смертність від нещасних випадків, отруєнь і травм (на 1000 смертей) – 0,42 ($p < 0.01$); кількість самогубств (на 100 тис.) – 0,59 ($p < 0.01$); вживання алкоголю (літри на людину) – 0,47 ($p < 0.01$). Тобто чим більша частка населення з «перехідним» типом політико-правової ідентифікації, тим вищий рівень дезінтеграції суспільства.

Прикметно, що лише цей, «перехідний», тип ціннісних настановлень виявився не пов'язаним з індивідуальними демографічними характеристиками досліджуваних (вік, стать, освіта, тип поселення, характеристики батьківської сім'ї), тоді як усі ці демографічні змінні значуще впливають на вірогідність становлення у громадян «традиційного» або «модерністського» патерна суспільних цінностей. Це також свідчить про те, що «перехідний» тип самовизначення не є варіантом досягнутої ідентичності, а лише тимчасовим проявом певних порушень процесу ідентифікації («дифузного», «запозиченого» або «відкладеного» статусів ідентичності).

Проведене дослідження проблеми політико-правового самовизначення особистості в умовах загострення ідеологічних протистоянь у суспільстві дало змогу виокремити *чинники, психологічні механізми, процесуальні та сумарні критерії* порушення процесу її ідентифікації.

До *зовнішньоситуаційних чинників* ускладнення політико-правової ідентифікації громадян сучасної України можна віднести як переповнення інформаційного простору «чорним піаром» усіх альтернативних моделей державного устрою, так і те, що процес пошуку власної громадянської ідентичності відбувається під тиском життєвих обставин, що змушують людину прийняти чи відкинути чийсь переконання ще до того, як вона розбудує власну модель політико-правової дійсності. До *інтраперсональних чинників* порушення процесу ідентифікації належить неготовність особистості до розв'язання смислотворчих проблем (до усвідомлення, вивчення чи освоєння виявлених альтернатив вибору).

Психологічними механізмами, які «запускають» вплив зазначених чинників дезорганізації на перебіг ідентифікації, є самообмеження суб'єктом вибору своїх інтенцій до самоздійснення чи до саморозвитку в процесі розв'язання смислотворчих проблем. Оскільки ці психологічні механізми зумовлюють загальний спосіб розв'язання особистістю смислотворчих проблем, то ті самі

самообмеження, які порушують процес політико-правової ідентифікації особистості, мають об'єктивуватися в тому, як вона долає суперечності, що актуалізуються під час прийняття колегіальних рішень у спільно-залежній діяльності.

Комунікативними проявами смислотворчих самообмежень особистості є: фанатична відданість суб'єкта інтроєктованим колись моделям дійсності та відкидання будь-яких спроб пізнання інакших моделей («запозичений» статус ідентичності); поверховий контакт суб'єкта комунікації з виявленими смисловими суперечностями, коли він уникає усвідомлення та вивчення несумісних альтернатив вибору («дифузний» статус); знецінення власних конструкцій досвіду і «приміряння» на себе чужих моделей дійсності задля вибору кращого варіанта самовизначення («відкладений» статус).

Оскільки порушення процесу ідентифікації особистості в ситуації ускладнення вибору запускаються наскрізними психологічними механізмами, то неготовність особистості до смислотворчої комунікації (повноцінного освоєння альтернатив вибору) має відбиватися як на динамічних характеристиках процесу її самовизначення, так і на його результатах. *Серед сумарних критеріїв* порушення процесу політико-правової ідентифікації особистості – наявність неосвоєних альтернатив у суб'єктивних конструкціях дійсності, серед *процесуальних* – самообмеження інтенцій до стабілізації чи до зміни суб'єктивної позиції в ситуації загострення інтерперсональних суперечностей.

Щоб перевірити висунуте положення, було проведено емпіричне дослідження взаємозв'язку між способом розв'язання респондентами смислових суперечностей в інтерперсональній взаємодії і наявністю у них неосвоєних альтернатив у суб'єктивних моделях політико-правової дійсності. Перед дослідженням, яке проводилося на вибірці з 256 осіб протягом 2017–2019 років, стояли такі завдання:

1. Визначення типів політико-правової ідентичності досліджуваних за критерієм наявності/відсутності в їхніх ціннісних пріоритетах неосвоєних альтернатив (опитувальник Р. Інглхарта в адаптації В. Магуна і М. Руднева).

2. Виявлення динамічних особливостей процесу ідентифікації в групах досліджуваних з узгодженими і суперечливими моделями

політико-правового самовизначення (напівструктуроване інтерв'ю Дж. Марсія).

3. Вивчення рівня настановчої та когнітивної готовності респондентів до повноцінної смислотворчої комунікації (авторська модифікація методики визначення соціоментального типу особистості Т. Адам'янц).

4. Аналіз кореляційних зв'язків між рівнем готовності досліджуваних до повноцінної смислотворчої комунікації і ступенем внутрішньої інтегрованості їхніх моделей політико-правової дійсності (відсутністю/наявністю неосвоєних альтернатив вибору).

Статистичний аналіз отриманих результатів показав, що сумарні прояви порушень політико-правового самовизначення значуще частіше ($p < 0,01$) фіксуються у тих респондентів, які виявляють неготовність до освоєння смислових суперечностей в інтерперсональному спілкуванні. Доведено також, що «досягнутий статус» політико-правової ідентичності майже не трапляється в групі досліджуваних, що мають неосвоєні альтернативи в суб'єктивній моделі владно-підвладних відносин ($p < 0,01$). Це дає змогу значно спростити процедуру діагностики порушень процесу політико-правової ідентифікації респондентів, оскільки проведення глибокого інтерв'ю щодо статусів ідентичності потребує значних часових затрат порівняно з опитувальником «суб'єктивних патернів суспільних цінностей».

Проведені емпіричні дослідження (які детально описано в наших публікаціях) (Негативні психологічні..., 2020), по-перше, підтверджують валідність розробленої нами теоретичної моделі перебігу процесу ідентифікації особистості в ситуації ускладненого вибору і, по-друге, розкривають способи запобігання порушенням цієї ідентифікації.

Вирішення завдань оптимізації процесу самовизначення особистості вимагає розвитку її психологічної готовності до повноцінної смислотворчої комунікації в процесі виявлення альтернатив вибору. Така готовність може розвиватися в контексті спільно-залежної діяльності, учасники якої прагнуть досягти взаємоприйняттого рішення актуальної для них проблеми. Запорукою повноцінної смислотворчої комунікації є вміння усвідомлювати, вивчати та освоювати суперечності, що актуалізу-

ються в ситуації інтерперсональної взаємодії. Спрямованість на створення смислів більш високого порядку в процесі виявлення альтернативних варіантів конструювання дійсності є базовим механізмом запобігання порушенням процесу ідентифікації особистості в найскладніших для самовизначення зовнішньосоціальних умовах.

Отже, на підставі викладеного вище правомірно зробити такі узагальнення.

1. У періоди кардинальних змін соціального устрою і загострення ідеологічного протистояння в суспільстві процес політико-правового самовизначення особистості менше залежить від впливів множинних «агентів соціалізації», а більше – від її готовності виявляти та розв'язувати смислотворчі проблеми.

2. Повноцінність процесу смислотворчої комунікації проявляється в досягнутому статусі ідентичності, який характеризується «проходженням кризи» (періоду вивчення альтернатив вибору) та «прийняттям зобов'язань» (освоєнням виявлених суперечностей). Носії такого статусу ідентичності одночасно реалізують у комунікації інтенцію як до самоздійснення, так і до саморозвитку, що робить їхню суб'єктивну модель дійсності стійкою і відкритою до змін.

3. Носіям порушених статусів ідентичності властиво обмежувати реалізацію у спілкуванні інтенцій відстоювати або розвивати свої переконання: у разі «дифузного» статусу блокується інтенція до стабілізації суб'єктивної моделі дійсності; у разі «запозиченого» – до її змінюваності; у разі «відкладеного» статусу блокуються обидві комунікативні інтенції.

Подальші завдання дослідження полягають у впровадженні в освітню практику ефективних соціально-психологічних технологій, спрямованих на подолання комунікативних самообмежень особистості, розвиток її готовності освоювати виявлені суперечності за умови збереження власної системи політико-правових переконань.

Література до розділу

Абульханова К. А. Психология и сознание личности. Москва : Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Модэк, 1999. 138 с.

Адамьянц Т. З. Социальные коммуникации. Москва: Дрофа, 2009. 203 с.

Барабанщиков В. А. Коммуникативный подход к исследованию когнитивных процессов. *Психологические и психоаналитические исследования* / под ред. А. Н. Лебедева. Москва: Ин-т психоанализа, Изд. Воробьев А. В., 2009. С. 8–21.

Горностай П. П. Громадянська ідентичність українців та її еволюція. *Проблеми політичної психології*: зб. наук. праць. 2015. Вип. 2 (16). С. 98–111.

Дридзе Т. М. Прогнозное социальное проектирование как этап управленческого цикла: от жизненных ресурсов человека к социальным ресурсам общества. *Прогнозное социальное проектирование: теоретико-методологические и методические проблемы* / отв. ред. Т. М. Дридзе. Москва: Наука, 1994. С. 16.

Духневич В. М. Особливості політико-правової активності молоді в умовах трансформації українського суспільства. *Юридична психологія*. 2016. № 1 (18). С. 33–45.

Жадан І. В., Остапенко І. В., Позняк С. І., Скар О. М. Політична картина світу студентської молоді: психологічні проблеми формування / за наук. ред. І. В. Жадан. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2016. 352 с.

Засади когнітивної психології спілкування / за наук. ред. В. П. Казміренка. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 400 с.

Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. *Полис*, 1997. № 4. С. 18–28.

Кабрин В. И. Коммуникативный мир и транскоммуникативный потенциал жизни личности: теория, методы исследования. Томск: ТГУ, 2005. 217 с.

Келли Дж. А. Теория личности. Психология личных конструктов. Санкт-Петербург: Речь, 2000. 250 с.

Клочко В. Е. Самоорганизация в психологических системах: проблемы становления ментального пространства личности (введение в транспективный анализ). Томск: Томский государственный ун-т, 2005. 174 с.

Кравчук С. Л. До проблеми дослідження духовних цінностей та неконструктивних форм поведінки молоді у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Психологічні науки: збірник наукових праць*. Київ, 2017. № 6 (51). С. 182–190.

Магун В., Руднев М. Ценностная гетерогенность населения европейских стран: типология по показателям Р. Инглхарта. *Вестник общественного мнения*. 2012. № 3-4 (113). С. 12–25.

Макклеланд Д. Мотивация человека. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 672 с.

Мэй Р. Смысл тревоги. Москва: Класс, 2001. 378 с.

Мясищев В. Н. Психология отношений. Избранные психологические труды / ред. А. А. Бодалёва. Москва: Ин-т практ. психологии; Воронеж: Модэк, 1995. 456 с.

Негативні психологічні явища у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту: шляхи і засоби запобігання: практ. посібник / за ред. В. М. Духневича. Київ, 2020.

Осадько О. Ю. Общение как эликсир здоровья (Коммуникативные механизмы саногенеза личности). Киев: Миллениум, 2016. 340 с.

Остапенко І. В. Концептуальні засади дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської ідентифікації. *Український психологічний журнал*. 2016. № 2. С. 73–84.

Психологія життєтворення особистості в сучасному світі / за ред. Т. М. Титаренко. Київ: Міленіум, 2016. 320 с.

Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / пер. с англ.; общ. ред. и предисл. Е. И. Исениной. Москва: Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. 480 с.

Рыльская Е. А. Психология жизнеспособности человека. Челябинск: ЧГПУ, 2009. 361 с.

Сіверс З. Ф. Соціально-психологічний аналіз розвитку концепцій політико-правової свідомості в різні історичні періоди. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: зб. статей. Київ, 2016. Вип. 37 (40). С. 62–72.

Соколова Е. Т. Аффективно-когнитивная дифференцированность как диспозиционный фактор личностных и поведенческих расстройств. *Дифференционно-интеграционная парадигма* / сост. Н. И. Чуприкова. Москва: Языки славянских культур, 2009. С. 151–166.

Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000249/index.shtml> (дата обращения: 11.08.2020).

Старовойтенко Е. Б. Психология личности в парадигме жизненных отношений. Москва: Академический Проект; Трикста, 2004. 256 с.

Счастливец А. Н. Коммуникативные механизмы формирования сознания. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2016. № 4 (66): в 2-х част. Ч. 1. С. 173–177.

Татенко В. А. Психология в субъектном измерении. Київ: Просвіта, 1996. 404 с.

Транскомуникация: преобразование жизненных миров человека / Под ред. В. И. Кабрина. Томск: ТГУ, 2011. 400 с.

Уоддингтон К. Х. Основные биологические концепции. *На пути к теоретической биологии. I. Прологомены*. Москва: Мир, 1970. С. 11–38.

Хамитов Н. Философия: Бытие. Человек. Мир: курс лекций. Киев: КНТ, Центр учебной литературы, 2006. 456 с.

Швалб Ю. М. Свідомість як відношення людини до світу. *Психологія і суспільство*, 2004. № 4. С. 160–169.

Шлиппе А., Швайтцер Й. Учебник по системной терапии и консультированию: пер. с нем. Москва: Ин-т консультирования и системных решений, 2011. 356 с.

Coleman J. C. Relationships in adolescence. Routledge, & Kegan Paul, 1974. 214 p.

Craib I. Experiencing Identity. London: Sage, 1998. 208 p.

Deci E., & Ryan R. (Eds.). Handbook of self-determination research. Rochester, NY: University of Rochester Press. 2002. p. 3–33.

Erikson E. H. Life history and historical moment. New York: Norton, 1975. 283 p.

Identity in adolescence: Processes and contents / Waterman A. S. (ed.) San Francisco-L.: Jossey-Bass, 1985. 105 p.

Inglehart R. Culture Shift in Advanced Industrial Society. Princeton, 1990. 504 p.

Inglehart R., Welzel, C. Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence. New York: Cambridge University Press, 2005. 333 p.

Magun V., Rudnev M., Schmidt P. Within and Between-Country Value Diversity in Europe: Latent Class Analysis. *Higher School of Economics*

Research Paper, 2012. No. WP BRP, 6. Series: Sociology, Moscow: NRU HSE, 02/2012. SSRN-id2011004. ULR: <http://ssrn.com/abstract=2011004> (дата звернення: 11.08.2020).

Marcia J. E. Identity in adolescence / Adelson J. (Ed.). *Handbook of adolescent psychology*. N.Y.: John Wiley, 1980. 624 p.

Matteson D. R. Adolescence today. Sex roles and the search for identity. Homewood (Ill): Dorsey Press, 1975. 400 p.

Merelman R. M. Revitalizing Political Socialization / Hermann M. (Ed.) *Political Psychology*. San-Francisco, 1986. P. 279–319.

Tajfel H. Social identity and intergroup relations. Cambridge: Cambridge Univ. Press: Reissue edition, 2010. 546 p.

Wasburn Ph. A life Course Model of Political Socialization. *Politics and Individual*. 1994. Vol. 4. № 2. P. 1–26.

Waterman A. S. Identity development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review. *Development Psychology*. 1982. Vol. 18. № 3. P. 341–358.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

Безупинні воєнні дії на сході країни, втрата Україною частини території та гібридне протистояння агресору, що використовує різні техніки і технології нищення єдності українського суспільства, постійні впливи, спрямовані на розмивання чи навіть руйнування української ідентичності, – усе це надає проблемі психологічного забезпечення реадаптації та реінтеграції громадян, що нині перебувають на окупованих територіях, значної актуальності – і не лише сьогодні, а й, напевно, ще на тривалий час. Очевидно, що належного наукового опрацювання потребують також питання, пов'язані з пошуком шляхів відновлення миру і паритетності між суб'єктами, що мають різні погляди на природу воєнних дій на сході, завершення воєнних дій і відновлення цілісності кордонів, та багато іншого. Частково відповіді на ці питання даються в нашій роботі.

Насамкінець хотілося б сказати кілька слів про те, що залишилося поза її межами і що, на нашу думку, має певний потенціал. Тут маємо на увазі проблематику, пов'язану з власне інтеграційними процесами, залученістю наших громадян у процес творення спільного майбутнього, досягнення громадянської злагоди. Для нас важливо було показати, що мінімізація впливу негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері досягається системою заходів, спрямованих на захист основних прав і свобод людини та громадянина, забезпечення й збереження загальнонаціональної ідентичності, територіальної цілісності, соціальної солідарності та справедливості. Зокрема, ще потребують належного опрацювання та практичного втілення окремі технологічні прийоми і рекомендації щодо психологічного супроводу інтеграційних процесів у суспільстві, мета яких – гарантування соціальної справедливості, створення умов для паритетного діалогу та забезпечення саме такого діалогу для людей і груп, що мають різні погляди на суспільно-політичну дійсність, витоки сучасних

конфліктів і суперечностей та вектори розвитку українського суспільства тощо.

Формування солідарного «Ми» можливе там і тоді, коли людина стає активним суб'єктом суспільно-політичної дійсності, а значить, долучається до творення й реалізації спільних інтересів як базису для досягнення громадянської злагоди, залагодження гострих соціальних конфліктів. Ідеї єдності, солідарного «Ми» актуалізують необхідність пошуку шляхів спільного, узгодженого вирішення того чи іншого проблемного питання, блокують позиціонування та відстоювання тільки «своєї правди». Саме тому однією з головних думок, обстоюваних у монографії, є необхідність організації та проведення групових обговорень, круглих столів і групових дискусій із залученням лідерів думок за принципом масштабування – від окремої громади до загальнонаціональних обговорень. Ми вважаємо цей шлях – шлях конструктивного когнітивно орієнтованого діалогу (а значить, спрямованого на розв'язання суперечностей та найбільш актуальних завдань) – однією з вирішальних умов забезпечення єдності українського суспільства.

Результати проведених нами розвідок показують, що в суспільстві, яке має складну історію і в якому дійсність творять принципово різні дискурси («війна», «агресія», «громадянське протистояння» тощо), консолідаційною може і має стати ідея спільного творення майбутнього. Причому таке творення може і повинно ґрунтуватися на живому знанні, тобто на вирішенні тих актуальних проблем, які пов'язані з воєнними діями на сході і зачіпають почуття та інтереси безпосередньо простих громадян (з яких питань і як саме має бути організований діалог ідейних супротивників або тих, хто опинився по різні боки від лінії розмежування?; на яких засадах повинна відбуватися реінтеграція окупованих територій?; які принципи амністії мають бути застосовані до тих, хто взяв до рук зброю?; як разом жити далі? тощо). Ідеться про вирішення не стільки на рівні державних інституцій, скільки на рівні громадян та окремих груп, які безпосередньо беруть участь у творенні суспільно-політичної дійсності. І роль держави в цьому процесі полягає передусім у створенні та забезпеченні умов для конструктивного перебігу такого діалогу.

На нашу думку, ідею громадянської злагоди можна використати як базис, основу для об'єднання людей з різними поглядами на актуальну суспільно-політичну дійсність (наприклад, ідейних супротивників) у зв'язку з необхідністю узгодження образу спільних перспектив, спільного майбутнього. Ідеться про використання ідеї соціальної злагоди як сумарного образу досягнення порозуміння між різними групами інтересів та політичних суб'єктів, тією чи іншою мірою дотичних до проблематики інтеграції тимчасово окупованих територій в український соціокультурний та політико-правовий простір. Тож нашу подальшу дослідницьку діяльність хотіли б спрямувати на вивчення саме цих аспектів психологічного забезпечення життя суспільства.

Наукове видання

**НЕГАТИВНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ЯВИЩА
У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ
В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ**

Монографія

За науковою редакцією В. М. Духневича

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

В оформленні обкладинки використано фрагмент картини
Пабло Пікассо «Герніка» (1937 р.)

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 20.02.2020 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 8,0.
Наклад 300 прим. Замовлення № 999.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000 р.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29.
Тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: marketing@imex.net
